

FONDACIJA ZA PODRŠKU NAUČNOISTRAŽIVAČKOM RADU I
OBRAZOVANJU – SPEKTRUM, SARAJEVO

SPECTO

ČASOPIS ZA NAUKU, KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA

GODINA III, Sarajevo, april 2026.

SPECTO

ČASOPIS ZA NAUKU, KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA

IZDAVAČ

Fondacija za podršku naučnoistraživačkom radu i
obrazovanju Spektrum, Sarajevo

LEKTURA

mr. Hasnija Bjelopoljač - Čizmić
Sumeja Karalić, prof. (engleski jezik)

DTP

Fadil Pleho

NASLOVNICA

Eldin Omeragić

TIRAŽ

150

ŠTAMPA

SABAH-PRINT d.o.o. Ilidža

Kontakt uredništva: spectocasopis@gmail.com

Fondacija za podršku naučnoistraživačkom radu i obrazovanju – Spektrum, Sarajevo.
Muhameda ef. Pandže 389, 71000 Sarajevo
Mail: fondacijasppektrum@gmail.com

Sadržaj časopisa *Specto* prenose:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main, Germany

Stavovi izneseni u objavljenim radovima su isključivo stavovi autora, te ne odražavaju stavove Uredništva i redakcije.

Časopis izlazi jednom godišnje.

© Sva izdavačka i autorska prava zadržana. Nijedan dio časopisa ne može biti iznova objavljen u bilo kojem obliku i na bilo koji način, uključujući fotokopiranjem bez prethodnog pisanog odobrenja izdavača, osim u svrhe kritičkih članaka i stručnih prikaza u kojima je dozvoljeno navoditi kraće odlomke. Također, nije dozvoljeno pohranjivanje u elektronske baze podataka i objavljivanje djela na internetu od strane trećih lica.

REDAKCIJA / EDITORIAL

Sonja Biserko

*Helsinki odbor za ljudska prava, Srbija
Helsinki Committee of Human Rights, Serbia*

Dr. Marko Atila Hoare

*Univerzitet u Sarajevu - Sarajevska škola za nauku i tehnologiju, Bosna i Hercegovina
University of Sarajevo - Sarajevo School of Science and Technology, Bosnia and Herzegovina*

Dr. sc. Ramiza Smajić

*Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju, Bosna i Hercegovina
University of Sarajevo - Institute for History*

Dr. Vlatka Dugački

*Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, Hrvatska
The Miroslav Krleža Institute of Lexicography, Zagreb, Croatia*

Doc. dr. Nadija Rebronja

*Univerzitet u Novom Sadu - Filozofski fakultet, Srbija
University of Novi Sad - Faculty of Philosophy, Serbia*

Dr. Dževad Drino

*Univerzitet u Zenici - Pravni fakultet, Bosna i Hercegovina
University of Zenica - Faculty of Law, Bosnia and Herzegovina*

Prof. dr. Šerbo Rastoder

*Univerzitet Crne Gore - Filozofski fakultet, Nikšić, Crna Gora
University of Montenegro - Faculty of Philosophy, Nikšić, Montenegro*

Dr. sc. Emir Demir

*Fondacija za podršku naučnoistraživačkom radu i obrazovanju Spektrum Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
Foundation for Support of Scientific Research and Education Spektrum Sarajevo,
Bosnia and Herzegovina*

Prof. dr. Suada A. Džogović

*Univerzitet Haxhi Zeka, Peć, Kosovo
University Haxhi Zeka, Peć, Kosovo*

Dr. Abdel Alibegović

*Univerzitet u Sarajevu - Fakultet političkih nauka, Bosna i Hercegovina
University of Sarajevo - Faculty of Political Sciences, Bosnia and Herzegovina*

Mr. Alen Zečević

*Glavni i odgovorni urednik, Fondacija za podršku naučnoistraživačkom radu i obrazovanju
Spektrum Sarajevo, Bosna i Hercegovina
Editor-in-Chief, Foundation for Support of Scientific Research and Education
Spektrum Sarajevo, Bosnia and Herzegovina*

Sadržaj

Alen Zečević: RIJEČ UREDNIKA / A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF	9
---	---

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Jasmin Medić, Muamer Džananović: POLITIČKE PRILIKE I RATNI ZLOČINI U BANJA LUCI 1990-1992. / THE POLITICAL CONTEXT AND WAR CRIMES IN BANJA LUKA, 1990-1992.	13
--	----

Emir Demir: TOPOGRAFIJA, IDENTITET I EPIGRAFSKA OBILJEŽJA: PROSTORNA ANALIZA MEZARA HUSEINA-KAPETANA GRADAŠČEVIĆA NA EYÜPSULTANU U ISTANBULU / TOPOGRAPHY, IDENTITY AND EPIGRAPHIC FEATURES: A SPATIAL ANALYSIS OF THE TOMB OF HUSEIN-CAPTAIN GRADAŠČEVIĆ AT EYÜPSULTAN IN ISTANBUL	37
--	----

Nenad Filipović: VAKUFNAMA ZA DŽAMIJU U RASTOCI KOD KLJUČA PRED DUŠU UMRLE MAKBULE KULENOVIĆ ROĐ. FILIPOVIĆ (26. rebî'u-l-âhir 1325 A. H. / subota, 8. VI 1907 A. D.) / AN ENDOWMENT DEED FOR THE MOSQUE IN THE VILLAGE RASTOKA NEAR KLJUČ DEDICATED TO THE SOUL OF THE LATE MAKBULA KULENOVIĆ NÉE FILIPOVIĆ (26. rebî'u-l-âhir 1325 A. H. / Saturday, 8 June 1907 A. D.)	65
---	----

Enes Turbić, Sait S. Šabotić: THE SIEGE AND FALL OF NIKŠIĆ FORTRESS IN THE MONTENEGRIN-OTTOMAN CONFLICTS (1877) / OPSADA I PAD TVRĐAVE NIKŠIĆ U CRNOGORSKO-OSMANSKIM SUKOBIMA (1877)	119
---	-----

Meldin Kešetović: POD FESOM! PRILOG ISTRAŽIVANJU VOJNIH ŽRTAVA SREBRENICE PRVOG SVJETSKOG RATA / UNDER THE FEZ! A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF MILITARY VICTIMS FROM SREBRENICA DURING WORLD WAR I	157
---	-----

SCIENTIFIC REVIEW

Ibrahim Kajan: NOVI AUTOBIOGRAFSKI FRAGMENTI, 1992. / NEW AUTOBIOGRAPHICAL FRAGMENTS, 1992.	181
--	-----

Semir Rebronja: TAḤMĪS U RUKOPISNOM DIVANU HASANA BOŠNJAKA / <i>TAḤMĪS IN THE MANUSCRIPT DĪWĀN OF HASAN BOŠNJAK</i>	197
Adisa Bekaj, Adem Olovčić: HUMAN RIGHTS OF MINORITIES, MIGRATION, AND CONSTITUTIONS IN THE BALKANS: A FOCUS ON COUNTRIES WITH MUSLIM POPULATIONS / <i>LJUDSKA PRAVA MANJINA, MIGRACIJE I USTAVI NA BALKANU: FOKUS NA ZEMLJE S MUSLIMANSKIM STANOVNIŠTVOM</i>	211
Alma Hajrić – Čaušević: ULOGA I ZNAČAJ SOCIJALNE POLITIKE PREMA CIVILNIM ŽRTVAMA RATA / <i>THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF SOCIAL POLICY TOWARDS CIVIL VICTIMS OF WAR</i>	231

BOOK REVIEWS

Mehmed Hodžić: SAIT ŠABOTIĆ, BIHOR NA RAZMEĐU VJEKOVA (1878-1914), ROŽAJE: INSTITUT ZA HISTORIJU, DEMOGRAFIJU I ANTROPOLOGIJU SANDŽAKA, 2025, 407. STR.	255
Alen Zečević: MEHMED HODŽIĆ, OD MOSTARA DO BEOGRADA: POLITIČKA I DRUŠTVENA DJELATNOST ŠERIFA ARNAUTOVIĆA, HISTORIJSKE MONOGRAFIJE, KNJIGA 34, UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU, 2025, 299. STR.	261
Elmir Spahić: ŠEMSUDIN GEGIĆ, HAMAL, LIK I LIKOVI U KNJIŽEVNOM SVIJETU KAO NJEGOV SREDIŠNJI MANIFEST, SHURAPUBLIKACIJE, ZAGREB, 2026.	265

Riječ urednika

A Word from the Editor-in-Chief

Treći broj časopisa za nauku, kulturu i društvena pitanja *Specto* donosi raznovrstan i tematski bogat sadržaj. U ovom izdanju predstavljamo pet izvornih naučnih i pet preglednih radova, te tri prikaza knjiga, koji donose nove i relevantne uvide u vrlo važna povijesna, društveno-politička i kulturna pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine. U nastavku, nekoliko riječi o sadržaju istih.

Rad autora Jasmina Medića i Muamera Džananovića tretira političke prilike u Banja Luci u periodu od 1990. do 1992. godine. Na temelju relevantne povijesne građe, izvora i dokumentacije tog vremena istraživanjem se osvjetljavaju obrasci i okolnosti planiranja i činjenja ratnih zločina nad nesrpskim stanovništvom u Banja Luci, sagledavajući ih u širem političkom kontekstu.

U drugom radu Emir Demir prezentira detaljnu povijesnu, prostornu i epigrafsku analizu mezara Huseina-kapetana Gradašćevića na Eyüpsultanu u Istanbulu čiju je autentičnu lokaciju, na osnovu proučene publikovane građe i provedenih terenskih istraživanja, autor pronašao i naučno verificirao krajem augusta 2025. godine. Ovim istraživanjem, nakon devedeset godina od posljednjih i veoma značajnih informacija objavljenih u radu Hamdije Kreševljakovića u *Narodnoj Uzdanici* (1935.), egzaktno je potvrđena tačna lokacija i identificiran mezar Huseina-kapetana Gradašćevića u Istanbulu. Nenad Filipović donosi kritički prevod vakufname Makbule Kulenović, rođene Filipović, iz Rastoke kod Ključa. U radu se, pored kontekstualne interpretacije sadržaja vakufname kombinacijom arhivističke mikrohistorije i oralno-historijske analize, govori o Makbulinoj porodici i drugim svjedočanstvima u vezi sa predmetom rada.

Pitanjem političkih prilika u Nikšiću za vrijeme crnogorsko-osmanskih sukoba 1876 – 1878. sa posebnim osvrtom na kontekst pripreme i vojnog osvajanja grada 1877. godine, u koautorskom radu bave se Enes Turbić i Sait Š. Šabotić. Rad Meldina Kešetovića tretira prilike u Srebrenici za vrijeme Prvog svjetskog rata. Na osnovu Popisa gubitaka (Verlustliste) Ministarstva rata Austro-Ugarske monarhije, autor je izvršio precizno dokumentiranje gubitaka i analizu njihovog uticaja na demografsku sliku srebreničkog područja.

Kao svojevrsan nastavak autobiografskih fragmenata objavljenih u prethodnom broju našeg časopisa, objavljujemo nove autobiografske zapise književnika Ibrahima Kajana. Zapisi tematski predstavljaju autorova sjećanja

na kulturna, politička i druga društvena zbivanja iz 1992. godine, značajna za bošnjačku nacionalnu zajednicu u Zagrebu i Hrvatskoj. Semir Rebronja u svom radu analizira divansku poeziju Hasana Bošnjaka, bošnjačkog pjesnika koji je živio i stvarao tokom 19. stoljeća, istražujući njegov pristup *Tahmīsu* kao specifičnoj poetskoj formi orijentalno-islamske tradicije i odnos prema općim pjesničkim izrazima vremena u kojem je djelovao. Novi broj donosi i dva rada iz oblasti socioloških istraživanja. Adisa Bekaj i Adem Olovčić kritički sintetiziraju opći kontekst ustavnog inženjeringa u zemljama Zapadnog Balkana, fokusirajući se na ključne izazove zajednica i društava sa muslimanskom populacijom. Pitanjem ostvarenja socijalne pravde, prava i prevencije nejednakosti u bosanskohercegovačkom društvu bavi se Alma Hajrić-Čaušević. U radu, nastojeći osvijetliti relacije između socijalne politike i civilnih žrtava rata, autorica problematizira modele socijalne politike kao adekvatne odgovore na potrebe civilnih žrtava rata.

Sadržaj trećeg broja časopisa *Specto* bogatiji je i za tri prikaza knjiga. Mehmed Hodžić donosi prikaz knjige *Bihor na razmeđu vjekova (1878-1914)* autora Saita Šabotića, kojom je obuhvaćena društvena i politička historija Bihora pod vlašću Austro-Ugarske monarhije. Alen Zečević autor je prikaza knjige Mehmeda Hodžića *Od Mostara do Beograda: politička i društvena djelatnost Šerifa Arnautovića*, vrlo važne historijske monografije o političkoj misli i radu Šerifa Arnautovića, jedne od najznačajnijih figura bosanskohercegovačke i bošnjačke politike iz prve polovine 20. stoljeća. Elmir Spahić predstavlja novi roman *Hamal* književnika i filmskog režisera Šemsudina Gegića, koji je kroz lik glavnog junaka pisan kao autentična biografija ratnog i poratnog Sarajeva.

Alen Zečević

RADOVI/PAPERS

POLITIČKE PRILIKE I RATNI ZLOČINI U BANJA LUCI 1990-1992.

Jasmin Medić
Muamer Džananović

Apstrakt

Autori u radu pišu o političkoj situaciji u Banja Luci od 1990. do kraja 1992. godine. To je period od održavanja prvih višestranačkih izbora do perioda intenzivne kampanje protjerivanja i masovnih zločina u Banja Luci. Osim osvrtu na rezultate izbora 1990., demografska slika opštine prema popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini 1991. godine imala je veoma važnu ulogu u odnosu prema brojčano manjinskim narodima. U Banja Luci i cijeloj Bosanskoj krajini već su 1991. godine bile vidljive refleksije agresije Jugoslovenske narodne armije (JNA) na Hrvatsku, što je dovelo do zaoštavanja međunacionalnih odnosa. Izbijanjem agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992. godine počinjeni su masovni zločini nad banjalučkim civilima bošnjačke i hrvatske nacionalnosti od strane Vojske Srpske Republike BiH (VSrR BiH) / Vojske Republike Srpske (VRS) i pripadnika policijskih struktura pri Ministarstvu unutrašnjih poslova (MUP) SrR BiH/RS. Terorisanje, zločini, prisilno odvođenje u logore i druga mjesta zatočenja te progon nad pripadnicima ova dva naroda nastavljeni su i nakon 1992. godine o čemu govore relevantni dokumenti i svjedočenja očevidaca.

Ključne riječi: Banja Luka, 1990-1992, izbori, ARK, JNA, crveni kombi, policija, vojska, zločini, teror, logori.

Uvod

Prema popisu stanovništva, opština Banja Luka je 1991. godine brojala 195.692 stanovnika. Od tog broja, Srbi su činili natpolovičnu većinu odnosno 55% sa 106.826 stanovnika. Hrvati su brojali 29.026 ili 14,83%, Bošnjaci 28.558 ili 14,59%. Brojnu zajednicu činili su i Jugosloveni koji su brojali 23.656 i činili 12,08%. Ostali su činili 3,89%, odnosno 7.626 stanovnika.¹

Banja Luka je bila jedna od onih opština u kojima je, shodno popisu stanovništva, najveća srpska stranka u Bosni i Hercegovini – Srpska demokratska stranka (SDS) – izašla kao relativni izborni pobjednik osvojivši 64 od 130 mandata u opštinskoj skupštini. Prema izbornim rezultatima slijedile su: Savez reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ) 17, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) 14, Stranka demokratske akcije (SDA) 13, Demokratski socijalistički savez (DSS) 11, Socijalistička demokratska partija - Savez komunista BiH (SDP-SK BiH) osam i Savez socijalističke omladine (SSO) četiri mandata u skupštini.² Međutim, SDS nije imao natpolovičnu većinu u opštinskom parlamentu što je značilo da će za formiranje vlasti biti neophodno da u koaliciji sa drugim strankama formira većinu što je značilo da će ona biti predvodnica koalicije na opštinskom nivou. Sukladno međustranačkom dogovoru između SDA, SDS i HDZ, za predsjednika banjalučke opštine izabran je kadar SDS-a Predrag Radić. Ista stranka dobila je pravo i na mjesto predsjednika opštinskog Izvršnog vijeća na koju poziciju je imenovan Rajko Kasagić.³ Kao i u ostalim bosanskohercegovačkim opštinama, koalicija triju nacionalnih stranaka, najviše zbog različitih stajališta prema statusu Bosne i Hercegovine, pokazala se nefunkcionalnom.

Banja Luka kao sjedište jednostranih tvorevina

Budući da niti u jednoj većoj opštini koja je brojala preko 100.000 stanovnika u Bosni i Hercegovini, srpsko stanovništvo – izuzev u Banjoj Luci – nije činilo

¹ Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina, Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991*, Sarajevo, decembar 1993. godine, Statistički bilten broj 234.

² Arnautović, Suad, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90 – Analiza izbornog procesa*, Promocult, Sarajevo, 1996, 118-120.

³ ICTY, Predmet: Br. IT-95-5/18-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radovana Karadžića, Presuda – tom II, Den Haag, 24. mart 2016, paragraf 1370.

većinski dio, Banja Luka je samim time postala, najprije u Bosanskoj krajini, “centar srpskog nacionalizma”. Naime, nakon što je u Hrvatskoj jednostranim odlukama SDS-a u decembru 1990. godine proglašena Srpska autonomna oblast (SAO) Krajina, val jednostrane regionalizacije zahvatio je i Bosnu i Hercegovinu, najprije Bosansku krajinu kao njenog pograničnog dijela. Dana 21. januara 1991. godine, predsjednici 21. opštinske skupštine (ujedno i članovi SDS-a) sastali su se da bi pokrenuli inicijativu za formiranje Zajednice opština Bosanske krajine (ZOBK) koju bi činile opštine u kojima je srpski narod većinski. Regionalni odbor SDS-a je na sastanku održanom 7. aprila 1991. godine zvanično odobrio inicijativu za osnivanje ZOBK-a. Tri dana kasnije skupštine opština u kojima je vladao SDS redom su glasale za pristupanje ovoj zajednici.⁴ Ubrzo je pokrenuta inicijativa da se od SAO Krajine i ZOBK-a formira jedna administrativna jedinica koja bi ostala u sastavu Jugoslavije. Takve inicijative ostale su aktuelne i u narednom periodu, a Banja Luka kao najveći grad obje Krajine trebala je da bude njen glavni grad, odnosno administrativni centar.⁵

Početak marta 1991. godine SDS je u Banja Luci održao miting na kojem se okupilo do 50.000 ljudi. Prisutnima su se obraćali visoki politički predstavnici SDS-a u Bosni i Hercegovini, ali i istomišljenici iz Hrvatske. Pored predsjednika SDS-a Radovana Karadžića, obratili su se i Nikola Koljević, Biljana Plavšić, Milovan Milanović, Vinko Stupar, Borivoje Sendić, Dragan Jokanović, Nenad Stevandić, Sveto Veselinović, Jovan Sremo, Jovan Čizmović, Predrag Lazarević, Jovan Rašković, Dušan Zelenbaba i drugi.⁶ Karadžić je na mitingu “poručio da za srpski narod izvan federativne Jugoslavije postoji samo jedna opcija – velika Srbija”.⁷ S mitinga je poslana „zapaljiva“ retorika u kojoj je nazivana „hrvatska vlast ustaškom“, poručeno je da „nije Drina nikad

⁴ Robert J. Donia, *Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992. Opšti kontekst*, Izjava vještaka objelodanjena Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju shodno pravilu 94 bis, Den Haag, 2002, 23; Muamer Džananović, Jasmin Medić, Hikmet Karčić, *Nastanak Republike Srpske: od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023; Jasmin Medić, „Politička i nacionalna polarizacija u Bosni i Hercegovini: Projekti “regionalizacije” 1991. godine“, *Prilozi*, br. 50, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2021, 286, 287.

⁵ Mujo Begić, Jasmin Medić, „Koncepti ujedinjenja i saradnje Autonomne regije Krajina i Srpske autonomne oblasti Krajina 1991. i 1992. godine“, *Historijski pogledi*, br. 11, Centar za modernu i savremenu historiju, Tuzla, 2024, 313, 314.

⁶ “Srbi opstaju samo zajedno”, *Glas*, 4. mart 1992, 6-7.

⁷ Isto, 1.

granica bila, ona je samo dušnik između dva plućna krila“.⁸ Među govornicima bilo je onih koji su se zalagali “za regionalizaciju Bosne i Hercegovine i Jugoslavije”, te istaknuta potreba da „postojeće međurepubličke granice treba revidirati“.⁹ Radovan Karadžić je u svom obraćanju naglasio da “ako dođe do sloma vlasti u Bosni i Hercegovini, vi imate svoje Nacionalno vijeće koje smo ovdje formirali u oktobru prošle godine i ono neće dozvoliti da vas kasape kao 1941. godine”.¹⁰ Pominjući Nacionalno vijeće Karadžić je mislio na Srpsko nacionalno vijeće formirano na Svesrpskom saboru u Banja Luci 13. oktobra 1990. godine, a “onda i na mrežu takvih regionalnih vijeća, iz čije fizionomije je jasno proizlazila namjera razbijanja jedinstvene Bosne i Hercegovine”.¹¹ Kao reakcija na inicijativu i kampanju SDS-a, SDA je 21. aprila 1991. godine u Banja Luci održala veliki miting protiv podjele Bosne i Hercegovine pred oko 50.000 okupljenih. Ocjenjujući da je stvaranje nacionalnih regija protivna interesu bošnjačkog, ali i srpskog i hrvatskog kao i svih naroda koji ovdje žive, ova je

⁸ Isto, 6.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

¹¹ Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*, Knjiga 1, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i KULT/B, Sarajevo, 2004, 484;

U drugoj polovini 1990. godine u Bosni i Hercegovini dolazi do grubog narušavanja ustavnog poretka, teritorijalnog integriteta i sigurnosti građana, što je zabilježio i Ustavni sud SRBiH. Uprkos upozorenjima, proces destrukcije države se nastavio kroz protivustavne i nezakonite radnje. Ključni trenutak u tom procesu bio je Svesrpski sabor održan 13. oktobra 1990. godine u Banjoj Luci, na kojem je formirano Srpsko nacionalno vijeće Bosne i Hercegovine. Ovo tijelo predstavljalo je prvi paradržavni organ srpskog nacionalističkog pokreta u Bosni i Hercegovini, a ubrzo nakon toga uspostavljena je i mreža regionalnih vijeća (Hercegovina, Bosanska krajina, Foča, Ozren). Ta tijela bila su potpuno neustavna, sa pretenzijom da zastupaju sve Srbe u Bosni i Hercegovini, te su direktno osporavala legitimitet i ustavne funkcije Skupštine SRBiH.

Prvi predsjednik „Srpskog nacionalnog vijeća“ Radovan Karadžić otvoreno je iznio ciljeve – da Srbi u BiH žive u istoj državi sa Srbijom, odbacujući mogućnost samostalne Bosne i Hercegovine ili njenog opstanka u konfederativnom obliku. U prvim dokumentima i deklaracijama vijeća naglašeno je da se “državni položaj srpskog naroda” ne može mijenjati odlukama Skupštine, već isključivo “nacionalnim referendumom”. Na saborima i skupovima Karadžić i vodeći ideolozi SDS-a širili su narative o ugroženosti Srba, falsifikovali ustavnopravnu stvarnost i negirali postojanje granica između Srba u Jugoslaviji. Poseban akcenat stavljali su na potrebu „samoorganizovanja srpskog naroda“ i očuvanja jedinstva sa Srbijom, što je faktički značilo projektovanje stvaranja posebne srpske države na teritoriji Bosne i Hercegovine. Isto, 484-488; Vidi i: “Odluka o formiranju Srpskog nacionalnog vijeća Bosne i Hercegovine”, Javnost, god. 1, broj 1, 19. oktobar 1990; Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ), SRBiH, Okružni štab teritorijalne odbrane Tuzla, *Informacije o značajnim činocima i manifestacijama za MPS u TO SR BiH za oktobar 1990. godine*, Tuzla, 13. novembar 1990.

stranka oštro osudila proglašenje ZOBK-a. Tim povodom, Alija Izetbegović, predsjednik SDA, izjavljuje da nisu neosnovane tvrdnje da je Bosanska krajina zapostavljena kako su tvrdili srpski političari, ali da je to zajednički problem svih njenih građana, a ne samo jednog naroda. Osvrćući se i na demografsku sliku republike, regije i opština, izrazio je svoje protivljenje bilo kakvoj promjeni unutrašnjih administrativnih granica u Bosni i Hercegovini: “Onaj ko kaže da ovdje ima 51 % Srba i da je to onda srpska opština, taj ne misli dobro... Jer, šta je sa onih 49 % Muslimana i Hrvata, kome oni pripadaju? Bosna je pomiješana nacionalno i nema tu dijeljenja, osim ako neko želi nered i krv. Mi to nećemo...”¹² Izetbegović je ovim obraćanjem obznanio da stranka na čijem je čelu neće unutar Bosne i Hercegovine jednonacionalne regije. SDS Banja Luka sredinom 1991. bila je organizirana u pedeset mjesnih odbora i brojala je 12.000 članova. Predsjednik je bio Radislav Vukić.¹³ Bez obzira na stavove političkih predstavnika bošnjačkog i hrvatskog naroda u Banjoj Luci, opštinska skupština 29. aprila 1991. godine donosi odluku o pripajanju ove opštine ZOBK-u. Budući da je SDS imao 63 odbornika, ona je pridobila tri odbornika iz drugih političkih stranaka. Prema riječima Slobodana Popovića, tadašnjeg odbornika SRSJ, radilo se o trojici Srba iz lijevih, odnosno građanskih, opcija.¹⁴ Upravo su oni presudili pripajanju Banja Luke ovoj zajednici. Zbog činjenice da nisu spriječili ovaj ishod, odbornici iz SDA i HDZ su napustili sjednicu gradskog parlamenta.¹⁵

Uprkos reakcijama¹⁶ na jednostrano djelovanje 1991. godine proglašena je, odlukom SDS-a koja nije odstupala od formiranja jednonacionalnih regija, ZOBK.¹⁷ U septembru iste godine, kao njen formalno-pravni nasljednik,

¹² „Za nedjeljivu Bosnu i Hercegovinu“, *Muslimanski glas*, br. 1, 26. april 1991, 2.; “Ništa nije slučajno”, *Nedjelja*, br. 62, 28. april 1991, 10, 11;

¹³ AIIZ, inv. br. 03-3-1083/3, *Upitnik opštinskog odbora SDS Banja Luka*, juli 1991.

¹⁴ Armina Galijaš, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges – Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)*, Oldenbourg Verlag, München, 2011, 60.

¹⁵ *Ibid.*, 59.

¹⁶ Na području Bosanske krajine inicijativu i kampanju za osnivanjem ZOBK-a osudili su i neki srpski političari iz lijevo orijentiranih stranaka – Saveza reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ) i Socijalističke demokratske partije (SDP) kao politički oponentni srpskoj nacionalističkoj politici. Za funkcionera SRSJ Milorada Dodika bilo je nedopustivo formiranje bilo kakvih oblasti jer nije podržano od strane republičke vlasti. Slično je reagovao i portparol SDP-a Igor Radojičić koji je ukazao da je ovakvo djelovanje SDS-a „povod za otvorene međunacionalne sukobe“. R. Donia, *Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992*, 23.

¹⁷ ICTY, *Dogovor o udruživanju u Zajednicu opština Bosanske krajine*, Banja Luka, 29. 4. 1991.

proglašena je Autonomna regija Krajina (ARK).¹⁸ Banja Luka kao najveći grad u Bosanskoj krajini i opština sa najvećom koncentracijom srpskog stanovništva, postala je središte ARK.

Zbog neizvjesnih političkih prilika u Jugoslaviji, prije svega zbivanja u Hrvatskoj, proglašenje ARK i odnosa organa regije prema vlastima u Sarajevu doživljavano je kao još veće upozorenje za bošnjačko i hrvatsko stanovništvo u pogledu njihovog statusa nego je to bio slučaj kada je proglašena ZOBK. U tom kontekstu možemo posmatrati prijedlog banjalučke SDA da se, sukladno djelovanju SDS-a, reorganizuju i opštine, a prva takva bila je upravo Banja Luka. Pozivajući se na historijski kontekst, ova je stranka naglašavala da je „etnička slika današnje Banja Luke rezultat nacionalne geometrije u zadnjih dvadeset godina te da je to glavni razlog zbog kojih je bošnjački narod sveden na manjinski“ jer su njome “obuhvaćena sva sela oko Banja Luke, a da je omjer u samom gradu 38%-36% u korist Bošnjaka”, čime su potez SDS-a pripajanju ZOBK-u smatrali potpuno neprihvatljivim.

U pokušaju da bošnjačko (i hrvatsko) stanovništvo zaštiti u opštinama sa srpskom većinom jer je bilo izloženo stalnim provokacijama,¹⁹ predložili su donošenje odluke o proglašenju opštine Banja Luka-Stari Grad koja će, sa ukupno 40.000 stanovnika, biti pridružena autohtonoj regiji Bosanske krajine (od Bihaća do Banja Luke).²⁰ Bio je ovo prijedlog koji se mogao primijeniti i na mnoge druge opštine i tako anulirati svu “argumentaciju” o ugroženosti naroda na određenim područjima.

U banjalučkom “Glasu”, listu bliskom SDS-u, “elaborirano” je zašto je navodno opasno dijeliti banjalučku opštinu po etničkom principu. Kritikovana je ideja da se od Starog Grada i Ivanjske kao potencijalno većinske bošnjačke, odnosno hrvatske opštine, formiraju nove administrativne jedinice.²¹ SDS je očekivano bio protiv podjele banjalučke opštine jer je imao kontrolu nad njom pa se koristio dvostrukim aršinima - tamo gdje su Srbi u većini oštro

¹⁸ ICTY, Skupština zajednice opština Bosanske krajine, *Odluka o proglašenju Autonomne oblasti Krajina kao neodvojivog dijela Savezne države federativne Jugoslavije i sastavnog dijela federalne jedinice BiH*, Banja Luka, 16. 9. 1991; AIIZ, inv. br. 2-5031, *Izvod iz Zapisnika sa VII sjednice Skupštine Zajednice opštine Bosanska krajina*, Banja Luka, 16. septembar 1991.

¹⁹ “Banjaluka: Ko će stati u kraj zulumima”, *Muslimanski glas*, br. 23, 27. septembar 1991, 11.

²⁰ ICTY, SDA Banjaluka, Glavni odbor, Banja Luka, septembar 1991.; “Po ugledu na modernu evropsku komunu”, *Muslimanski glas*, br. 34, 13. decembar 1991, 11.

²¹ “Regionalizacija republike i transformacija banjalučke opštine”, *Glas*, 31. decembar 1991. - 2. januar 1992.

su se suprotstavljali podjeli opština dok su istim intenzitetom zagovarali da tamo gdje nisu Srbi u većini treba da dobiju pravo na podjelu opštine i proglašavanjem njenih dijelova srpskim opštinama. Ovakvim odnosom SDS je zapravo pokazao da pitanje regionalizacije treba da bude realizovana samo na način na koji ovoj stranci i srpskom narodu odgovara. U suštini, krajnji cilj SDS-a bio je zaokruživanje jednostrano proglašanih srpskih teritorija u kompaktnu cjelinu.

Na mitingu SDS-a održanom koncem oktobra 1991. godine Radovan Karadžić je pred okupljenima poručio da će “granice nove Jugoslavije biti tamo gdje bude srpski teritorij i da nakon plebiscita neće biti tog ‘Hansa’ (Hans van den Bruk, *op.a.*) koji će Srbe odvojiti od matice”.²² Ovaj miting obilježen je ekstremnim izjavama političara iz ARK-a. Tako je Vojo Kuprešanin čak zaprijetio da će od “Beča napraviti Hirošimu”, a Radislav Vukić ponovio tvrdnju da je Banja Luka “srpski grad” te pozvao Izetbegovića da ponovo u nju dođe i da se u to uvjeri. Nešto umjereniji u svom izlaganju bio je gradonačelnik Radić koji je naglašavao problem sa izbjeglicama u Banjoj Luci, istovremeno zahtijevajući da im se daju sva prava, uključujući i ona o političkom odlučivanju.²³

Refleksije agresije na Hrvatsku: Mobilizacija, izbjeglice i zaoštavanje međunacionalnih odnosa

Godine 1991. uslijed agresije JNA na Hrvatsku Bosanska krajina bila je neposredno ratno područje.²⁴ Jedinice Banjalučkog korpusa JNA aktivno su učestvovala u agresiji, s time da je važno naglasiti da su se u drugoj polovini te godine na mobilizaciju u jedinice ovog korpusa isključivo odazvali pripadnici srpske nacionalnosti. Razlog tome je, između ostalog, poziv predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alije Izetbegovića 6. oktobra 1991. godine da se građani ove republike ne odazivaju mobilizaciji. Da se znatno manji broj građana Bosanske krajine odazvao nakon Izetbegovićevog poziva govore i podaci o brojnosti u 5. kozarskoj brigadi JNA koja je u septembru bila etnički izmiješana da bi već u novembru 1991. godine bila sastavljena velikom većinom

²² A. Galijaš, *Eine Stadt im Zeichen des Krieges*, 66.

²³ “Prijetnje Beču atomskom bombom”, *Muslimanski glas*, br. 28, 1. novembar 1991, 9.; „Bogataši postali beskućnici”, *Muslimanski glas*, br. 35, 20. decembar 1991, 8.

²⁴ Jasmin Medić, “Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbivanja u Bosanskoj krajini 1991. godine”, *Historijski pogledi*, br. 2, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla, 2019, 364-374.

od Srba.²⁵ Činjenica da se Bošnjaci i Hrvati ne odazivaju na mobilizaciju u JNA bila je tema skupštinskog zasjedanja jednostrano proglašene ARK na kojoj je konstatovano da je u jedinice Banjalučkog korpusa iz Banje Luke bilo 3.500 mobiliziranih, Laktaša 3.000, Čelinca 1.000, Bosanskog Petrovca 242, Bosanske Gradiške 3.000, Bosanske Dubice 1.250, Bosanskog Novog 1.000, Sanskog Mosta 250, Ključa 220 i sl.²⁶ JNA je preko Republičkog štaba Teritorijalne odbrane (TO) BiH i opštinskih organa u kojima je na vlasti bio SDS provodio masovnu mobilizaciju, kako u sastave JNA tako i cijelih jedinica TO pod komandom Okružnog štaba TO Banja Luka.²⁷ Od druge polovine 1991. do polovine marta 1992. godine JNA je u Bosanskoj krajini formirala, naoružala i organizovala u čete, odrede i bataljone rezervnu dobrovoljačku strukturu brojnosti 16.750 dobrovoljaca u zoni Banjalučkog korpusa i dodatnih 2.300 u zoni 10. korpusa te uz navedeno stvarana je paralelna srpska TO.²⁸

Paralelno sa mobilizacijom srpskog vojnosposobnog stanovništva i njihovog učešća u agresorskim napadima u Hrvatskoj, Banja Luka postaje grad koja se (kao i ostali dio Bosanske krajine) suočila sa posljedicama ratnih zbivanja u susjednoj Republici. Bio je to, prema procjenama, grad sa najvećim brojem izbjeglica u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1991. i početkom 1992. godine. Najbrojniju skupinu među izbjeglicama činili su Srbi, pristigli iz zapadne Slavonije i drugih dijelova Hrvatske.²⁹ Broj izbjeglica do konca 1991. godine konstantno se povećavao. Prema riječima banjalučkog gradonačelnika Predraga Radića, od 45.000 izbjeglica u Bosanskoj krajini koliko ih se krajem 1991. godine nalazilo, u Banja Luci je bilo 14.000.³⁰

²⁵ ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003, paragrafi 54-56.

²⁶ ICTY, *Izvod iz zapisnika sa sjednice Skupštine Autonomne regije Krajina*, 6. 11. 1991.

²⁷ Mesud Šadinlija, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986.-1992.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunaordnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2013, 212.

²⁸ Mesud Šadinlija, *Između pravde i realpolitike: Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2018, 263; Ewan Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. - analiza situacije*, (ekspertiza sudskog vještaka), Den Haag, 2002. 16.

²⁹ Laura Silber, Allan Little, *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija, 1996, 80.

³⁰ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, paragraf 140; Jasmin Medić, "Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbivanja u Bosanskoj krajini 1991. godine", *Historijski pogledi*, br. 2, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla, 2019, 371; „Bogataši postali beskućnici“, *Muslimanski glas*, br. 35, 20. decembar 1991, 8.; "Umiranje nakon 'kraće bolesti'", *Nedjelja*, br. 96, 22. decembar 1991, 10.

Sva navedena zbivanja utjecala su na zaoštavanje međunacionalnih i međuvjerskih odnosa kako u Bosanskoj krajini tako i u samoj Banjoj Luci. Najprije su na meti bili islamski i katolički vjerski objekti napadnuti od strane vojnika JNA koji su se vraćali s ratišta i to najčešće na putnom pravcu Bosanska Gradiška-Banja Luka-Kotor-Varoš-Doboj. U više navrata je rafalima iz “kalašnjikova” oštećena novopodignuta džamija u banjalučkom prigradskom naselju Vrbanja. Koncem februara vandali su napali dva izuzetno vrijedna sakralna objekta u središtu Banja Luke. Bačeni eksploziv je ošteto Ferhadiju i obližnje Ferhad-pašino turbe.³¹

Nakon vjerskih objekata napadana je i privatna imovina Bošnjaka i Hrvata. Vojnici JNA često su bili pijani i pucali su na kuće, prodavnice i džamije dok su prolazili kroz dijelove gradova nastanjene (pretežno) Bošnjacima.³² Takvi slučajevi zabilježeni su širom Bosanske krajine i upućivali na događaje koji slijede. U nekim opštinama radnje i privatne kuće u vlasništvu Bošnjaka ili Hrvata bile su podmetnutim eksplozivom dignute u vazduh ili spaljene. Zabilježeni su slučajevi da je nasilničko ponašanje vojnika rezultiralo ubistvom Bošnjaka.³³ Mediji pod kontrolom SDS-a izbjegavali su da navedu da je nasilje izazvano nacionalističkim uvredama upućenim od strane Srba, ali je nepobitna činjenica da je ovakav odnos svakako bio jedan od načina da se Bošnjaci i Hrvati podstaknu na iseljavanje s područja Bosanske krajine. Premda su pomoć izbjeglicama iz Hrvatske, od kojih je najveći broj bio iz Lipika, Pakraca i Karlovca, pružali Banjalučani svih nacionalnosti, njihov dolazak doprinio je zaoštavanju međunacionalnih odnosa u samome gradu.³⁴ Nerijetko se dešavalo da će upravo bošnjački domaćini biti, zbog svog imućnog stanja, prvi na udaru izbjeglica.³⁵

³¹ Aleksandar Ravlić, “Rušenje bogomolja na području sjeverozapadne Bosne bilo je ritualni čin programa genocida”, Zbornik radova *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2011, 715; Jasmin Međić, “Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbivanja u Bosanskoj krajini 1991. godine”, *Historijski pogledi*, br. 2, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla, 2019, 368.

³² ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, Den Haag, 27. mart 2013, paragrafi 140, 141.

³³ ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, Den Haag, 1. septembar 2004, paragraf 59; ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, paragraf 140.

³⁴ A. Galijaš, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges*, 219, 220.

³⁵ Muharem Krzić, *Zločini nad banjalučkom krajinom '92-'94*, Bemust, Zenica, 1995, 59.

Kampanja “čišćenja”

Preuzimanje kontrole nad najznačajnijim institucijama teklo je u svim opštinama u kojima je srpsko stanovništvo bilo većinsko gotovo pa identičnim tokom kako je to bilo i predviđeno SDS-ovim uputstvima.³⁶ Bilo je pitanje kako se “riješiti” 100.000 “nepoželjnih” stanovnika ovoga grada. “Postojalo je jedno vrlo jednostavno rješenje: Potrebno ih je postepeno potiskivati, poput istiskivanja vode iz tkanine. Poneko ubistvo na jednom mjestu, slučajevi silovanja na drugom, otpuštanja na svim stranama, oduzimanje stambenih jedinica. Ukoliko se među njima izazove dovoljno straha, oni će se povući i sami, a taj čin će čak doživljavati kao privilegiju – mogućnost da odu, za koju će biti spremni i platiti.”³⁷ Održavanje referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine 29. februara i 1. marta 1992. godine u Banjoj Luci bio je “savršen izgovor” za početak kampanje „čišćenja“ Bošnjaka i Hrvata. Naime, pripadnici Srpskih odbrambenih snaga (SOS)³⁸ blokirali zgradu opštine, zauzeli sve važnije raskrsnice u gradu i stavili pod kontrolu Radio Banja Luku, “Jugobanku” i “Banjalučku banku”, sve mostove u gradu i sva važnija strateška mjesta,³⁹ a 4. aprila 1992. godine podigli punktove po gradu zahtijevajući od SDS-a osnivanje kriznog štaba i sankcionisanje osoba koje su „glasale protiv Jugoslavije“ te da su se na ovaj korak odlučili zbog, kako su u proglasu naveli, “antisrpske politike Republike Bosne i Hercegovine”.⁴⁰ Nakon što je SDS usvojio zahtjeve SOS-a, građani Banja Luke uslovljeni su da iskažu lojalnost samoproglashenoj Srpskoj republici BiH, odnosno RS-u⁴¹ ili će u suprotnom

³⁶ ICTY, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Glavni odbor, *Uputstvo o organizovanju i djelovanju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima*, Sarajevo, 19. 12. 1991.

³⁷ A. Galijaš, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges*, 197.

³⁸ SOS u Banjoj Luci bio je pod komandom Nenada Stevandića i u njegovom sastavu bilo je mnogo kriminalaca iz ovog grada. ICTY, Predmet: Br. IT-95-5/18-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radovana Karadžića, Presuda – tom II, paragraf 1373.

³⁹ Janko Velimirović et al. (prir.), *Hronologija 1990-1995.*, Dokumentacioni centar Republike Srpske, Banja Luka, 2002, 67.

⁴⁰ “Proglas Srpskih odbrambenih snaga”, *Glas*, 4. april 1992.

⁴¹ U sarajevskom hotelu Holiday Inn 9. januara 1992. godine Skupština srpskog naroda proglasila je “Republiku Srpskog naroda Bosne i Hercegovine”, a Momčilo Krajišnik, predsjednik Skupštine, čestitao je njeno proglašenje. U augustu iste godine naziv je promijenjen u „Srpska Republika“, a već u septembru u „Republika Srpska“. Nakon proglašenja SrRBiH, odnosno RS-a, nastavljeno je neustavno djelovanje kroz donošenje niza drugih odluka, poput uspostavljanja MUP-a, a 28. februara donesen je i Ustav SrRBiH, čime je zaokruženo formiranje ove paradržavne tvorevine. ICTY, *Stenografska bilješka pete sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 9. januar 1992, 60; ICTY, *Zapisnik 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i*

biti otpušteni s svojih radnih mjesta.⁴² Prema riječima Predraga Radulovića, inspektora pri Službi državne bezbjednosti (SDB), pripadnici SOS bili su “zvijeri u uniformi” i “gospodari života i smrti u Banjaluci”.⁴³ Upravo je to i bio mogući razlog da je vladajući SDS prihvatio sve uslove SOS-a ili je SOS obavljao prljave poslove u ime SDS-a.

S ovim vidom ugroženosti bila je upoznata i Centrala SDA u Sarajevu u koju su svakodnevno u prvoj polovini 1992. godine pristizali brojni usmeni i pismeni izvještaji o uznemirenosti i o strahu bošnjačkog naroda u banjalučkoj regiji.⁴⁴ Od aprila 1992. godine, srpske vlasti su otpuštale Bošnjake i Hrvate s poslova u obrazovnom sektoru, iz fabrika, banaka, bolnica, sredstava informisanja, sudstva i iz Banjalučkog korpusa JNA. Otpušteno je oko 50% kadrova u školama i bolnicama koji nisu bili Srbi. Počelo je i “dijeljenje otkaza” uposlenicima u sudstvu. Otpuštanje s posla često se opravdavalo odbijanjem zaposlenika Bošnjaka i Hrvata da se odazovu mobilizaciji u srpsku vojsku.⁴⁵ Oni koji su odbili odazvati se mobilizaciji u VSrRBiH/VRS bili su nerijetko prisiljeni kopati rovove na frontovima i služiti kao živi štit od kojih su neki prilikom akcije srpskih snaga ubijeni.⁴⁶ U izuzetno napetoj atmosferi koja je vladala u Banja Luci, zabilježena je i prva žrtva ubistva na nacionalnoj osnovi. Dana 9. aprila mladića Mirzu Šabića ubio je Goran Gatarić u kafani “Vegas” u dijelu grada u kojem je srpsko stanovništvo bilo većinsko.⁴⁷ Dan poslije, 10. aprila, nova vlast je pokazala da neće imati saosjećanja ni prema onim Srbima koji iskažu nezadovoljstvo njenom politikom. Miodrag Šušnica, penzionisani policijski inspektor, ubijen je oko 20 sati tog dana u kafiću “Kajak”. Šušnica je bio otpočетка ciljana meta ubica, kako bi se Bošnjaci i Hrvati u Banjoj Luci

Hercegovini, broj: 02-2-81/92; ICTY, *Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sl. Glasnik srpskog naroda u BiH, 27. januar 1992, str. 14, broj 2; M. Džananović, J. Medić i H. Karčić, *Nastanak Republike srpske*.

⁴² ICTY, Predmet Br. IT-00-39, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, Den Haag, 27. septembar 2006, paragrafi 376, 377.

⁴³ <https://iwpr.net/sr/global-voices/srpski-svedok-govori-o-teroru-u-banja-luci>

⁴⁴ Osman Brka, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2007, 325.

⁴⁵ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, paragraf 154.

⁴⁶ A. Galijaš, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges*, 189, 190.

⁴⁷ Muharem Krzić, *Rat protiv Bosne: otpor, pobjeda, izdaja*, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo, 2020, 74.

optužili da stoje iza njegove likvidacije i kako bi nakon toga uslijedila odmazda.⁴⁸ Paralelno sa ovim zbivanjima, na čelo banjalučkog Kriznog štaba koji je pod kontrolom SDS-a imenovan je gradonačelnik Predrag Radić. Radić je najavio nekoliko mjera, uključujući i to da će zaposleni u CSB-u morati da daju izjavu o lojalnosti SrRBiH ili će izgubiti posao i da će se otpustiti direktori nekoliko javnih preduzeća koji vode „antisrpsku politiku“. Poslodavcima u Banjoj Luci rečeno je da izbace sve koji nisu Srbi iz stanova u vlasništvu poslodavca kako bi napravili mjesta za porodice poginulih srpskih boraca. Oni koji su pokušali da zaštite Bošnjake i Hrvate u Banjoj Luci bili su opomenuti ili čak smijenjeni.⁴⁹

U potpunosti pod kontrolom Banjalučkog korpusa JNA, CSB Banja Luka, SDS-a i SOS koji su svoje aktivnosti međusobno koordinisali te bez opasnosti da bi bošnjačko ili hrvatsko stanovništvo iz okolnih opština ARK (naročito nakon što je SDS uz pomoć JNA preuzeo vlast u Prijedoru, Sanskom Mostu i Ključu) ili iz same Banja Luke mogli da spriječe realizaciju planova navedenih srpskih struktura, kampanja zauzimanja kompletnog područja banjalučke opštine intenzivirana je u maju 1992. godine. Krenulo se i zvanično u realizaciju prva dva strateška cilja Srpske republike BiH – odvajanje srpskog od druga dva naroda i uspostava koridora između Krajine i Semberije.⁵⁰

Napadi na hrvatsko i bošnjačko stanovništvo u Banjoj Luci intenzivirani su od maja 1992. godine, pretežno postavljanjem eksploziva, napadima na privatne kuće i poslovne prostore čiji su vlasnici bili Bošnjaci i Hrvati. Bošnjačko i hrvatsko stanovništvo koje nije napustilo u prvom periodu prisilnog iseljavanja, bilo je izloženo stalnom zastrašivanju. O tome je bila upoznata i Komanda 1. krajiškog korpusa VsrRBiH.⁵¹ Navedeno se dešavalo najčešće u onim dijelovima opštine u kojima su Bošnjaci i Hrvati činili većinsko stanovništvo prije rata.⁵² Takvo je bilo naselje Vrbanja u kojem su postavljene

⁴⁸ Za ovaj zločin optuženi su pripadnici SOS. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/276406/institucije_rs_a_su_zataskale_ovaj_zlochinnovi_predsjednik_nsrns_nenad_stevandic_bio_upleten_u_ubistvo_policijskog_inspektora_miodraga_susnice_u_banjaluci.html

⁴⁹ SDS je Krizni štav osnovala još u januaru 1992. godine. ICTY, Predmet: Br. IT-95-5/18-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radovana Karadžića, Presuda – tom II, paragrafi 1371, 1372, 1374.

⁵⁰ ICTY, Skupština SrRBiH, broj: O2-130/92, *Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, 12. maj 1992; Opširnije o strateškim ciljevima vidjeti u: M. Džananović, J. Medić, H. Karčić, *Nastanak Republike Srpske*.

⁵¹ Komanda 1. Krajiškog korpusa VsrRBiH je 21. maja 1992. godine proglasila opštu mobilizaciju u svojoj Zoni odgovornosti. ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, Op. str. pov. br. 467-2, 21. 5. 1992.

⁵² ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, Str. pov. br. 44-1/272, 2. 8. 1992.

barikade na ulicama, a njegovim stanovnicima uskraćena sloboda kretanja.⁵³ Drugi aspekt “uklanjanja” bošnjačkog i hrvatskog stanovništva bili su ratni zločini u kojem su aktivno učestvovali pripadnici VSRBiH/VRS, CSB-a i grupe poput SOS. Vršeni su pretresi, hapšenja, šikaniranja, krađa imovine i drugi oblici zlostavljanja nad hrvatskim i srpskim stanovništvom u čemu se najviše isticala grupa od desetak policajaca koja je Banja Lukom kružila u crvenom kombiju. Civile su već zlostavljali u kombiju i obično ostavili otvorena vrata da ljudi na ulici mogu vidjeti i čuti šta se događa.⁵⁴ Kako navodi američki novinar Peter Maass koji je u Banjoj Luci boravio u tom periodu “Vrbasom je tu i tamo zaplutaio pokoji leš”.⁵⁵

U maju i junu 1992. godine, zbog nedostatka kiseonika u porodilištu u Banja Luci umrlo je dvanaest beba. Iako nikada nisu utvrđene okolnosti zbog kojih su bebe umrle, srpska propagandna mašinerija je ovaj slučaj upotrijebila za huškanje Srba protiv Bošnjaka.⁵⁶ Smrt beba⁵⁷ iskorišten je kao jedan u nizu od stvarnih ili izmišljenih slučajeva koje su beogradski i banjalučki mediji tokom 1992. godine koristili za stvaranje, kanaliziranje, produbljivanje i ispoljavanje mržnje prema nesrpskom stanovništvu i međunarodnoj zajednici te potpirivanja ratnog stanja.⁵⁸

Zločinima su bili izloženi i oni Bošnjaci i Hrvati koji su živjeli izvan grada kao što je ubistvo peteročlane bošnjačke porodice u selu Bastasi 15. augusta 1992. godine.⁵⁹ Stalni strah u kojem su Bošnjaci u Bastasima (od 493 stanovnika ovog

⁵³ Novinar lista “Guardian” Ian Traynor boravio je u nekoliko navrata u Banja Luci i drugim gradovima Bosanske krajine u periodu od 1992. do 1995. godine. Novinske članke, odnosno izvještaje, predložio je ICTY-u i isti su služili kao dokazni predmet u nekoliko procesa pred ovim tribunalom. ICTY, *Izjava svjedoka Iana Traynora*, Den Haag, 8./9. mart 2000, 10.

⁵⁴ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, paragraf 159.

⁵⁵ Peter Maass, *Ljubi bližnjega svoga: priča o ratu*, Buybook, Sarajevo, 2024, 110.

⁵⁶ ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, paragraf 82, nap. 161.

⁵⁷ U peiodu od 22. maja do 17. juna 1992. godine zabilježeno je dvanaest smrtnih slučajeva novorođenčadi usljed nedostatka kiseonika. Na osnovu onomastičke analize imena djece i njihovih roditelja može se zaključiti da najmanje pet slučajeva nije pripadalo porodicama srpske etničke pripadnosti.

⁵⁸ Edin Omerčić, “Smrt beba u Banja Luci: Dulce bellum inexpertis”, *Behar – časopis za književnost i društvena pitanja*, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske “Preporod”, Zagreb, 2019, 10, 11; „Politika falsifikata”, *Vreme*, 23. januar 1999.

⁵⁹ ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, paragraf 400.

mjesta, Bošnjaka je bilo 300) živjeli, a naročito nakon počinjenog zločina bio je povod da se njegovi mještani odluče na kolektivno iseljavanje.⁶⁰ Hrvatsko i bošnjačko stanovništvo bilo je kako tokom 1992. tako i u narednim godinama izloženo raznim oblicima diskriminacije. Zbog straha da budu žrtve zločina, rijetko su se kretali gradom što je dovelo do toga da su očajnički tražili način da napuste Banja Luku.⁶¹ Onemogućen im je bio pristup cjelokupnoj infrastrukturi, a razmjere diskriminacije pokazuje i činjenica da su zabilježeni slučajevi u kojima Bošnjakinjama i Hrvatima nije bilo dozvoljeno da se porađaju u Banjoj Luci.⁶²

Svakodnevni strah od mogućih ubistava obilježio je situaciju u kojoj se nalazilo bošnjačko i hrvatsko stanovništvo u Banja Luci. Kako svjedoči svjedokinja “u naselju Paprikovac, a tako je bilo i u drugim gradskim naseljima gdje su živjeli Hrvati, svaka noć se čekala sa strepnjom. Znalo se da se ljudi ubijaju, da nestaju preko noći”.⁶³

Odvođenje u logore i druga mjesta zatočenja u Banja Luci

U ukupno osam logora bili su zatočeni Bošnjaci i Hrvati s područja Banja Luke.⁶⁴ Kao logori i mjesta zatočenja na području banjalučke opštine, pored logora Manjača služili su, između ostalih, zgrada CSB-a, Mali logor i Vojno-istražni zatvor Tunjice. U njihove prostorije su civili dovođeni i nakon 1992. godine. Većinski dio zatočenika bili su bošnjački i hrvatski civili koji su živjeli u Banjoj Luci, a nerijetko su u ove objekte dovođene i osobe iz drugih opština ARK-a. Tokom zatočeništva su ispitivani poslije čega su zlostavljani od strane stražara, što je imalo za posljedicu smrtne slučajeve. Već od maja 1992. godine iz grada Banja Luke odvedeni su zatočeni u logor Manjača.⁶⁵ Ovaj logor koji je bio pod kontrolom JNA, odnosno VSrRBiH, je do tog trenutka već bio formiran i u njemu su se nalazili zatočeni iz okolnih opština. Komandant

⁶⁰ Muharem Krzić, *Svjedočiti zločin i bosnojublje*, Bošnjačka liga – Pokret za ravnopravnost, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo, 2003, 229.

⁶¹ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Dokazni predmet: 1356.09.

⁶² ICTY, *Izjava svjedoka Iana Traynora*, Den Haag, 8./9. mart 2000, 8, 9.

⁶³ <https://www.justice-report.com/bh/sadržaj-članci/justice-report-istraživanje-neriješena-ubistva-banjalučkih-hrvata>

⁶⁴ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, paragraf 161.

⁶⁵ ICTY, Predmet Br. IT-00-39, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, paragraf 382.

logora bio je pukovnik Božidar Popović, a njegov pomoćnik Predrag Kovačević. Kroz ovaj logor prošlo je, prema određenim evidencijama, preko 4.000 zatočenika. Držani su u nehumanim uslovima bez dovoljno ishrane i bili su izloženi svakodnevnom zlostavljanju. Zabilježen je i veći broj ubistava u ovome logoru.⁶⁶ Nije poznato koliko je među njima bilo banjalučkih Bošnjaka i Hrvata niti onih Srba koji se nisu slagali sa vladajućim strukturama u Banjoj Luci. U prostoriju Mali logor dovedeni su Bošnjaci i Hrvati pod optužbom da su protiv srpske vlasti dizali vojnu pobunu mada o tome nikakvi dokazi nisu predloženi, a izmišljene optužnice služile su kao izgovor pod kojim se pravdalo postojanje mjesta nezakonitih zatočenja. Kao i u drugim logorima i ovome su, od posljedica zlostavljanja, neki zatočenici preminuli.⁶⁷ Upravnik u Malom logoru bio je Rajko Drljača, a među osobama koji su činili zločine nad zatočenicima spominju se, prema optužnici, Duško Drljača, Goran Jorgić, Goran Bojić, Svetislav Cvijetić, Uroš Grab, Aleksandar Janković, Igor Kljakić, Milenko Letić, Borislav Milaković, Draško Radusinović, Gojko Soldat, Mile Vučković i Goran Savić.⁶⁸ Opisujući torturu u ovome logoru, jedan je zatočenik izjavio: “Bilo mi je mučno, bolno da sam pao na koljena, zacrnilo mi se pred očima. Na koljenima su me nastavili tući”, navodeći da je zatočenike svakodnevno tukao i zlostavljao stražar po nadimku “Zenica”.⁶⁹

U Vojno-istražnom zatvoru Tunjice su zatočenici zlostavljani kako od stražara, tako i od onih Srba koji su na osnovu počinjenih krivičnih djela od prije rata bili zatvoreni. Takvima je zlostavljanje bilo dozvoljeno i za svoja djela nisu bili sankcionisani. Na osnovu svjedočenja preživjelih zatočenika potvrđeno je da su u ovome logoru civili ubijani.⁷⁰ U zgradu CSB Bošnjaci i Hrvati dovedeni su nakon što su uhapšeni od “grupe iz crvenog kombija” ili pripadnika Specijalnog odreda policije CSB. Ispitivani su o angažmanu do hapšenja i u toku toga zlostavljani te su im oduzete dragocjenosti.⁷¹

⁶⁶ ICTY, Predmet: Br. IT-95-5/18-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radovana Karadžića, Presuda – tom II, paragrafi 1375-1430.

⁶⁷ ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, paragrafi 758-760.

⁶⁸ <https://detektor.ba/2023/03/31/drljaca-i-ostali-pocelo-sudjenje-za-zlocine-u-malom-logoru-u-banjoj-luci/>

⁶⁹ <https://detektor.ba/2025/07/11/bucan-i-ostali-premlacivanja-u-malom-logoru/>

⁷⁰ ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, paragrafi 762-765.

⁷¹ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, paragrafi 164-169.

Progoni

Nakon prvih ratnih zločina počinjenih nad bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom u Banja Luci, uslijedilo je oduzimanje stanova i nastavak otpuštanja s radnih mjesta što je dovelo do masovnijeg napuštanja najvećeg krajiškog grada.⁷² “Dobrovoljnim preseljenjem” kako su progon nazivale srpske vlasti, rukovodila je Agencija za preseljenje stanovništva. Naređenjem Kriznog štaba ARK, onima koji su napustili ovu oblast oduzeta je imovina i dodijeljena Srbima, pretežno porodicama poginulih boraca.⁷³ U Banjoj Luci je ovom Agencijom rukovodio Miloš Bojinović. On je “u univerzumu koju je činila Banja Luka bio neka vrsta božanstva koje se igralo ljudskim životima. Ovaj ostaje, ovaj odlazi, ovaj će živjeti, ovaj umrijeti”.⁷⁴

Građani koji su preko spomenute agencije napuštali banjalučku opštinu, organizovanim prevozom prebačeni su u Hrvatsku ili na područje srednje Bosne, najčešće u Travnik. Prije toga morali su obavijestiti organe vlasti o svojoj “dobrovoljnoj” odluci, predočiti dokaze o plaćenim računima i uvjerenje da se protiv njih ne vodi nikakav krivični postupak. Potom su morali, pod pritiskom, prepisati svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu SrRBiH, a sa sobom ponijeti samo do 300 njemačkih maraka.⁷⁵ O ovome načinu iseljavanja bila je upoznata i Komanda 1. KK VSrRBiH. U izvještaju od 1. juna 1992. godine navedeno je da je Bošnjacima i Hrvatima omogućeno iseljavanje, ali da se isto omogući Srbima iz centralne Bosne. Najupadljivije u spomenutom izvještaju jeste izričita zabrana povratka pripadnicima ovih naroda.⁷⁶ Konvojima Agencije za preseljenje stanovništva dva puta su sedmično odlazili u pravcu srednje Bosne, za Hrvatsku preko Okučana i Novske, dok je treći pravac bio prema Beogradu.⁷⁷

⁷² Primjer uručivanja otkaza jednoj prosvjetnoj radnici u kojem se kao obrazloženje navodi da joj se prekida radni odnos jer nije srpske nacionalosti. ICTY, Opština Banja Luka, Broj: 119-IV/92, Javna ustanova Osnovna škola “Karlo Rojč”, Banja Luka, 31. 7. 1992.

⁷³ ICTY, Predmet Br. IT-00-39, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, paragrafi 379, 380.

⁷⁴ P. Maass, *Ljubi bližnjega svoga*, 111.

⁷⁵ ICTY, CSB Banja Luka, Depeša br. 11-1/20-1-301, 31. 7. 1992.; ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, paragrafi 196, 197.

⁷⁶ ICTY, Komanda 1. KK, Op. pov. br. 482-1, *Informacija o aktuelnoj političko-bezbednosnoj situaciji*, 1. 6. 1992.

⁷⁷ Zbog neprijateljske politike zvaničnika SR Jugoslavije prema stanovništvu koje nije srpsko te zbog raznih rizika kojima su mogli biti izloženi, najmanji je broj Bošnjaka i Hrvata koristio “usluge” Agencije i prebacivanje za Beograd. ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, paragraf 546, nap. 1394.

Kako je u tom periodu progon izgledao, slikovito je objasnio Richard Holbrooke koji je 14. augusta 1992. godine boravio u Banja Luci: „Pred uperenim pištoljima, Bošnjaci potpisuju papire da predaju svoju ličnu imovinu ili u zamjenu za pravo da napuste Bosnu. Zatim ih trpaju u autobuse koji idu prema granici iako nemaju garanciju da će uistinu moći napustiti zemlju. Neki odlaze tiho, drugi plačući. Ovo je kraj njihovog življenja u području gdje njihove porodice vijekovima žive.“⁷⁸ Na takav način Banja Luka je tokom ljeta 1992. godine napustilo oko 2.600 porodica.⁷⁹ “Grad Banja Luka zahvatila je avetinjska atmosfera mjesta u kome stanovništvo živi u stanju straha i terora. Ljudi su postali toliko uplašeni usljed srpskog zastrašivanja da su praktično postali zatvorenici u sopstvenim domovima...” riječi su britanskog novinara zabilježene tokom jeseni 1992. godine koji najbliže opisuje stanje straha bošnjačkog i hrvatskog stanovništva i njihove potrebe da napuste Banja Luka. On svjedoči kako su “mlaznjaci ratnog vazduhoplovstva JNA tutnjali nebom vrlo nisko nadlijećući krovove Banja Luke. To nije imalo nikakvu vojnu opravdanost. To je jednostavno činjeno kako bi se zastrašili pripadnici nesrpskog stanovništva i kako bi im se pokazalo ko je glavni”.⁸⁰

Važno je napomenuti da Banja Luka, za razliku od drugih gradova u samoproglašenoj RS, bilježi specifičnu demografsku pojavu: značajan broj Srba napustio je ovaj grad zbog neslaganja s politikom svojih sunarodnjaka, koja je bila zločinačka i diskriminirajuća prema bošnjačkom i hrvatskom stanovništvu. Prema pojedinim rezultatima istraživanja, brojka Srba koji su napustili Banja Luka u periodu od 1992. do 1995. godine procjenjuje se na oko 20.000.⁸¹

⁷⁸ Richard Holbrooke, *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998, 36.

⁷⁹ M. Krzić, *Zločin nad banjalučkom Krajinom*, 130.

⁸⁰ ICTY, *Izjava svjedoka Iana Traynora*, Den Haag, 8./9. mart 2000, 9.

⁸¹ A. Galijaš, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges*, 221.

Zaključak

U Banjoj Luci, prema popisu stanovništva 1991. godine, Srbi su činili apsolutnu većinu, što je omogućilo SDS-u da ostvari uvjerljivu pobjedu na lokalnim izborima. Neposredno nakon preuzimanja vlasti, SDS je započeo implementaciju nezakonite strategije “regionalizacije”, kroz koju je formirala ZOBK, a potom i ARK-a. Banja Luka je u ovom periodu postala administrativni i politički centar jednostrano proglašanih regija, čime je osnažena kontrola stranke nad svim društvenim i državnim strukturama. Istovremeno s tim procesima, započela je sistematska kampanja masovnih zločina, protjerivanja i drugih oblike represije uključujući otpuštanje s radnih mjesta, fizičko i psihičko nasilje i zlostavljanje, zatočavanje u logore nad Bošnjacima i Hrvatima, ali i nad Srbima koji se nisu pokoravali nacionalističkoj politici SDS-a.

U ovoj kampanji aktivno su učestvovali pripadnici JNA, VSrR BiH i policijskih struktura banjalučkog CSB-a. Ove politike imale su za cilj potpuno uklanjanje bošnjačkog i hrvatskog stanovništva iz Banja Luke, a njihov efekat bio je vidljiv kroz drastične promjene etničke strukture grada tokom 1992. godine. Dok su Srbi koji su bili lojalni nacionalističkoj politici uživali zaštitu i privilegije, Bošnjaci, Hrvati i dio Srba postali su žrtve sistematskog progona. Posljedice ovih zločina bile su višestruke: ne samo da su hiljade ljudi trajno izgubile domove i egzistenciju, već je stvorena i trajna homogenizacija prostora “u korist” srpskog naroda, što ima dugoročne demografske, društvene i političke posljedice za grad i širu regiju.

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ)

AIIZ, inv. br. 03-3-1083/3, *Upitnik opštinskog odbora SDS Banja Luka*, juli 1991.

AIIZ, inv. br. 2-2436, SRBiH, Okružni štab teritorijalne odbrane Tuzla, *Informacije o značajnim činovima i manifestacijama za MPS u TO SR BiH za oktobar 1990. godine*, Tuzla, 13. novembar 1990.

AIIZ, inv. br. 2-5031, *Izvod iz Zapisnika sa VII sjednice Skupštine Zajednice opštine Bosanska krajina*, Banja Luka, 16. septembar 1991.

Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništava, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godina – Nacionalni sastav stanovništva*, Statistički bilten broj 234, Sarajevo, decembar 1993.

ICTY, CSB Banja Luka, Depeša br. 11-1/20-1-301, 31. 7. 1992.

ICTY, *Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sl. Glasnik srpskog naroda u BiH, 27. januar 1992.

ICTY, *Dogovor o udruživanju u Zajednicu opština Bosanske krajine*, Banja Luka, 29. 4. 1991.

ICTY, *Izjava svjedoka Iana Traynora*, Den Haag, 8./9. mart 2000.

ICTY, *Izvod iz zapisnika sa sjednice Skupštine Autonomne regije Krajina*, 6. 11. 1991.

ICTY, Komanda 1. KK, Op. pov. br. 482-1, *Informacija o aktuelnoj političko-bezbednosnoj situaciji*, 1. 6. 1992.

ICTY, Komanda 1. krajiškog korpusa, Str. pov. br. 44-1/272, 2. 8. 1992.

ICTY, Komanda 1. Krajiškog korpusa, Op. str. pov. br. 467-2, 21. 5. 1992.

ICTY, Opština Banja Luka, Broj: 119-IV/92, Javna ustanova Osnovna škola „Karlo Rojc“, Banja Luka, 31. 7. 1992.

ICTY, Predmet Br. IT-00-39, Pred pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda, Den Haag, 27. septembar 2006.

ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, Den Haag, 27. mart 2013.

- ICTY, Predmet: Br. IT-95-5/18-T, Pred pretresnim vijećem, Tužilac protiv Radovana Karadžića, Presuda – tom II, Den Haag, 24. mart 2016.
- ICTY, Predmet: Br. IT-97-24, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Milomira Stakića, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003.
- ICTY, Predmet: Br. IT-99-36, Pred pretresnim vijećem II, Tužilac protiv Radoslava Brđanina, Presuda, Den Haag, 1. septembar 2004.
- ICTY, SDA Banjaluka, Glavni odbor, Banja Luka, septembar 1991.
- ICTY, Skupština SrR BiH, broj: 02-130/92, *Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, 12. maj 1992.
- ICTY, Skupština zajednice opština Bosanske krajine, *Odluka o proglašenju Autonomne oblasti Krajina*, Banja Luka, 16. 9. 1991.
- ICTY, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, Glavni odbor, *Uputstvo o organizovanju i djelovanju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima*, Sarajevo, 19. 12. 1991.
- ICTY, *Stenografska bilješka pete sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 9. januar 1992.
- ICTY, *Zapisnik 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, broj: 02-2-81/92.

Literatura:

- Arnautović, Suad, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90 – Analiza izbornog procesa*, Promocult, Sarajevo, 1996.
- Begić, Mujo; Medić, Jasmin, „Koncepti ujedinjenja i saradnje Autonomne regije Krajina i Srpske autonomne oblasti Krajina 1991. i 1992. godine“, *Historijski pogledi*, br. 11, Centar za modernu i savremenu historiju, Tuzla, 2024.
- Brown, Ewan, „Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992. - analiza situacije (ekspertiza sudskog vještaka)“, Den Haag, 2002.
- Brka, Osman, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2007.
- Donia, Robert J., *Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992. Opšti kontekst*, Izjava vještaka objelodanjena Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju shodno pravilu 94 bis, Den Haag, 2002.
- Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu – planiranje, priprema, izvođenje*, Knjiga 1, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i KULT/B, Sarajevo, 2004.

- Džananović, Muamer; Medić, Jasmin; Karčić, Hikmet, *Nastanak Republike Srpske: od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023.
- Galijaš, Armina, *Eine bosnische Stadt im Zeichen des Krieges – Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990-1995)*, Oldenbourg Verlag, München, 2011.
- Holbrooke, Richard, *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998.
- Krzić, Muharem, *Rat protiv Bosne: otpor, pobjeda, izdaja*, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo, 2020.
- Krzić, Muharem, *Svjedočiti zločin i bosnoljublje*, Bošnjačka liga – Pokret za ravnopravnost, IDC, Sarajevo, 2003.
- Krzić, Muharem, *Zločini nad banjalučkom krajinom '92-'94*, Bemust, Zenica, 1995.
- Maass, Peter, *Ljubi bližnjega svoga: priča o ratu*, Buybook, Sarajevo, 2024.
- Medić, Jasmin, „Politička i nacionalna polarizacija u Bosni i Hercegovini: Projekti ‘regionalizacije’ 1991. godine“, *Prilozi*, br. 50, Institut za historiju, Sarajevo, 2021.
- Medić, Jasmin, „Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbivanja u Bosanskoj krajini 1991. godine“, *Historijski pogledi*, br. 2, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla, 2019.
- Omerčić, Edin, „Smrt beba u Banja Luci: Dulce bellum inexpertis“, *Behar – časopis za književnost i društvena pitanja*, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske „Preporod“, Zagreb, 2019.
- Ravlić, Aleksandar, „Rušenje bogomolja na području sjeverozapadne Bosne bilo je ritualni čin programa genocida“, Zbornik radova *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2011.
- Silber, Laura; Little, Allan, *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija, 1996.
- Velimirović, Janko et al. (prir.), *Hronologija 1990-1995.*, Dokumentacioni centar Republike Srpske, Banja Luka, 2002.
- Šadinlija, Mesud, *Između pravde i realpolitike: Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992–1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2018.
- Šadinlija, Mesud, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986.-1992.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2013.

Mediji i elektronski izvori:

„Banjaluka: Ko će stati u kraj zulumima“, *Muslimanski glas*, br. 23, 27. septembar 1991.

„Bogataši postali beskućnici“, *Muslimanski glas*, br. 35, 20. decembar 1991.

„Ništa nije slučajno“, *Nedjelja*, br. 62, 28. april 1991.

„Odluka o formiranju Srpskog nacionalnog vijeća Bosne i Hercegovine“, *Javnost*, god. 1, broj 1, 19. oktobar 1990.

„Po ugledu na modernu evropsku komunu“, *Muslimanski glas*, br. 34, 13. decembar 1991.

„Politika falsifikata“, *Vreme*, br. 432, 23. januar 1999.

„Prijetnje Beču atomskom bombom“, *Muslimanski glas*, br. 28, 1. novembar 1991.

„Proglas Srpskih odbrambenih snaga“, *Glas*, 4. april 1992.

„Regionalizacija republike i transformacija banjolučke opštine“, *Glas*, 31. decembar 1991. – 2. januar 1992.

„Srbi opstaju samo zajedno“, *Glas*, 4. mart 1992.

„Umiranje nakon ‘kraće bolesti’“, *Nedjelja*, br. 96, 22. decembar 1991.

„Za nedjeljivu Bosnu i Hercegovinu“, *Muslimanski glas*, br. 1, 26. april 1991.

<https://detektor.ba/2023/03/31/drljaca-i-ostali-pocelo-sudjenje-za-zlocine-u-malom-logoru-u-banjoj-luci/>

<https://detektor.ba/2025/07/11/bucan-i-ostali-premlacivanja-u-malom-logoru/>

<https://iwpr.net/sr/global-voices/srpski-svedok-govori-o-teroru-u-banja-luci>

<https://www.justice-report.com/bh/sadržaj-članci/justice-report-istraživanje-neriješena-ubistva-banjalučkih-hrvata>

https://www.slobodnabosna.ba/vijest/276406/institucije_rs_a_su_zataskale_ovaj_zlochln_novi_predsjednik_nsrs_nenad_stevandic_bio_upleten_u_ubistvo_policijskog_inspektora_miodraga_susnice_u_banjaluci.html

THE POLITICAL CONTEXT AND WAR CRIMES IN BANJA LUKA, 1990–1992

Summary

The authors examine the political situation in Banja Luka from 1990 until the end of 1992. This period spans from the first multi-party elections to the phase of an intensified campaign of expulsions and mass crimes in Banja Luka. In addition to an overview of the 1990 election results, the demographic structure of the municipality, based on the 1991 census in Bosnia and Herzegovina, played a crucial role in shaping policies toward numerically smaller ethnic groups. Already in 1991, the repercussions of the Yugoslav People's Army (JNA) aggression against Croatia were evident in Banja Luka and the wider Bosnian Krajina region, leading to heightened interethnic tensions. With the onset of aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina in 1992, mass crimes were committed against Banja Luka's Bosniak and Croat civilians by the Army of the Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina (VRS) / Army of Republika Srpska (VRS) and by members of the police structures within the Ministry of Internal Affairs (MUP) of the Serbian Republic of BiH/RS. Terror, crimes, forced deportations to camps and other detention sites, as well as persecution of members of these two communities, continued after 1992, as documented by relevant archival sources and eyewitness testimonies.

Keywords: Banja Luka, 1990–1992, elections, ARK, JNA, red van, police, army, crimes, terror, camps.

TOPOGRAFIJA, IDENTITET I EPIGRAFSKA OBILJEŽJA: PROSTORNA ANALIZA MEZARA HUSEINA-KAPETANA GRDAŠĆEVIĆA NA EYÜPSULTANU U ISTANBULU

Emir Demir

Apstrakt

Rad se bavi topografijom mezara Huseina-kapetana Gradašćevića u Istanbulu, analizirajući njegov historijski značaj, prostorne karakteristike i promjene kroz vrijeme na osnovu neposrednog terenskog istraživanja. Husein-kapetan Gradašćević bio je jedan od najznačajnijih vojno-političkih aktera kasnoosmanske Bosne i nosilac ideje autonomnog pokreta. Međutim, uprkos jasnoj historiografskoj prepoznatljivosti njegove ličnosti, materijalni trag njegovog ukopa dugo je ostao nedovoljno istražen, uz nejasne i često oprečne informacije o njegovoj prostornoj i fizičkoj pojavnosti. Iako je lokacija mezara Huseina-kapetana Gradašćevića identifikovana u augustu 2025. godine, predmet ovog rada nije sam čin identifikacije, već sistematska topografska i prostorna analiza mezara, zasnovana na metodama neposrednog terenskog istraživanja. Ovo istraživanje, provedeno krajem 2025. godine, obuhvatilo je neposredni uvid u lokaciju, precizno geolociranje, sistematsko mjerenje nišana, analizu prostornog i topografskog konteksta, kao i komparaciju s historijskim

fotografijama i pisanim izvorima iz prve polovine 20. stoljeća. Dobijeni rezultati se ovim radom po prvi put naučno prezentiraju. Cilj rada je ponuditi topografsku, prostornu i dimenzionalnu analizu mezara, ukazati na promjene nastale tokom proteklog stoljeća te dati doprinos metodologiji terenskog istraživanja osmanskih nadgrobnih spomenika i proučavanju materijalne memorije ključnih ličnosti bosanskohercegovačke historije 19. stoljeća.

Ključne riječi: Ejup/Eyüpsultan; epigrafija; Husein-kapetan Gradašćević; Istanbul; komparativna analiza; mezar; nišani; osmanska Bosna; sepulkralna praksa; topografija.

Uvod

Husein-kapetan Gradašćević (1802-1834.) jedna je od najuticajnijih i najkompleksnijih ličnosti kasnoosmanske historije Bosne. Kao vojni zapovjednik, politički akter i simbol bosanskog autonomnog pokreta iz prve polovine 19. stoljeća, zauzima izuzetno mjesto u kolektivnom pamćenju Bošnjaka, ali i u širem kontekstu osmanskih reformskih i centralizacijskih procesa.¹ Provincijski muslimanski pokreti ranog 19. stoljeća nastaju kao reakcija na centralizaciju, fiskalne reforme i vojnu reorganizaciju, pri čemu se lokalni akteri pozivaju na tradiciju, islamski legitimitet i pravo na samoupravu unutar Carstva.² Uprkos njegovom historijskom značaju, brojni aspekti njegove biografije – uključujući i pitanje mjesta, izgleda i stanja njegovog mezara u Istanbulu – ostali su dugo vremena nedovoljno istraženi, oslonjeni na fragmentarne navode, sekundarne izvore i usmenu predaju.

Lokacija njegovog grobnog mjesta u historiografiji nije bila sistematski dokumentirana niti precizno locirana u prostorno-topografskom smislu. Raniji navodi o njegovom ukopu u Istanbulu uglavnom su ostajali na općem nivou, bez jasnijih podataka o tačnoj lokaciji, dimenzijama nišana, prostornim odnosima u okviru mezarja, kao i bez pouzdane komparacije između historijskih vizuelnih izvora i savremenog stanja na terenu.³ U tom kontekstu, ovaj rad polazi od rezultata autentičnog terenskog istraživanja u okviru kojeg je 26. augusta 2025.

¹ Husnija Kamberović, *Husein-kapetan Gradašćević (1802–1834): Biografija*, BZK „Preporod“, Gradačac, 2002, uvod; poglavlja o pokretu 1831–1832; passim.

² Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford, 2001, 83–110.

³ Hamdija Kreševljaković, *Husein-kapetan Gradašćević – Zmaj od Bosne*, Hrvatska tiskara d. d., Sarajevo, 1931, 1–30.

godine izvršena identifikacija i naučna verifikacija mezara Huseina-kapetana Gradašćevića u Istanbulu.

Osnovni nalazi tog istraživanja prvi put su javno prezentirani u listu *Preporod*,⁴ čime su naučna i šira javnost dobile pouzdanu informaciju o stvarnoj lokaciji i stanju mezara. Radi osiguranja pune naučne i pravne vjerodostojnosti, identifikacija je prošla postupak verifikacije, čime je obezbijeđen dodatni stepen formalne potvrde i zaštite od proizvoljnih interpretacija.⁵ Prema tome, ova studija predstavlja nastavak ranije identifikacije i verifikacije mezara Huseina-kapetana Gradašćevića te dovršetak započetog istraživačkog procesa kroz njegovu sistematsku naučnu obradu.

Zasniva se na neposrednom terenskom uvidu, preciznim mjerenjima nišana i pripadajućih struktura, analizi prostornog rasporeda okolnih mezara, kao i komparaciji s dostupnim historijskim fotografijama starim približno jedno stoljeće.

Osvrt na prethodne identifikacije mezara Huseina-kapetana Gradašćevića *Mehmed Forta i novinski zapis o pronalasku mezara (1934.)*

Pitanje mjesta i stanja mezara Huseina-kapetana Gradašćevića privlačilo je pažnju istraživača i javnosti znatno prije savremenih terenskih istraživanja, što potvrđuju novinski i historiografski izvori iz prve polovine 20. stoljeća. Novinski članak objavljen u listu *Vreme* 25. novembra 1934. godine donosi detaljan izvještaj o pronalasku mezara Huseina-kapetana Gradašćevića na starom carigradskom groblju Eyüpsultan.⁶ Kao pronalazač u članku se navodi hodža Mehmet Forta, bosanski iseljenik porijeklom iz Nevesinja nastanjen u Istanbulu, koji je, prema tekstu, zahvaljujući ličnom interesu i poznavanju lokalnog terena uspio identificirati grob. Forta je autoru članka pokazao tačnu lokaciju mezara i ukazao na sačuvane nišane koji su omogućavali pouzdanu identifikaciju. U tekstu se implicira da do tog trenutka mezar nije bio sistematski evidentiran u javnosti niti označen na način koji bi olakšao njegovo pronalaženje, te da se nalazi na samoj ivici zida starog groblja na Eyüpsultanu, iznad zida

⁴ Emir Demir, „Konačno lociran mezar Husein-kapetana Gradašćevića“, *Preporod*, god. LXXV, br. 1291, Sarajevo, 17. septembar 2025, 35.

⁵ Fondacija Spektrum Sarajevo, *Lokacija i čitanje epitafa/tariha sa mezara Husein-kapetana Gradašćevića*, YouTube video, premijerno prikazan: 1. sep 2025., https://www.youtube.com/watch?v=_kpZEGy_sU4

⁶ B. Bukilica, „Na starom carigradskom groblju pronađen je grob najčuvenijeg bosanskog junaka, Husein-kapetana Gradašćevića“, *Vreme*, Beograd, br. 1184, 25. novembar 1934, 7.

visine oko pet metara, s razrušenim stepenicama koje vode do njega, opasan gvozdеном оградом, s prilično velikim stablom na samoj svojoj sredini i dva velika kamena (nišana) 'kako je to običaj na muslimanskim grobovima'. Članak je opremljen i fotografijom mezarja čiji se detalji u digitalnoj verziji ovog lista ne mogu razaznati, kao ni sami centralni Husein-kapetanov mezar, ali je ipak evidentno da je to najraniji vizuelni zapis o njegovom izgledu i položaju u prvoj polovini 20. stoljeća. Autor članka je B. Bukilica, koji tekst oblikuje u formi reportaže s historijskim elementima, ali s jasnim fokusom na akt pronalaska mezara i njegovo tadašnje stanje. Njegov zapis predstavlja najraniji moderni pisani izvor koji eksplicitno dokumentira lokaciju, zapuštenost i identifikaciju mezara Huseina-kapetana Gradašćevića u Istanbulu. Zbog toga ovaj članak ima izuzetnu vrijednost kao referentna tačka za svaku kasniju komparaciju historijskog i savremenog stanja mezara.

Hamdija Kreševljaković o mezarju Huseina-kapetana Gradašćevića (1934.)

U tekstu iz Narodne uzdanice, Hamdija Kreševljaković, potpisan kao H.K., osvrće se na pitanje mezara Huseina-kapetana Gradašćevića u Istanbulu, ukazujući na dugotrajnu zapuštenost i slabu poznatost njegovog tačnog položaja.⁷ On ne navodi da je lično pregledao mezar u Istanbulu, nego se u svom tekstu izričito referira na fotografiju, koju mu je, prema vlastitom svjedočenju, dostavio treći akter, a na osnovu koje je izvršio identifikaciju i epigrafsku analizu nišana. Imajući u vidu vremensku blizinu Fortinog otkrića (1934.) nije isključeno da je Kreševljaković iste godine ovu fotografiju pribavio preko osobe koja je poznavala Fortu ili je održavala kontakt s krugom saradnika lista *Vreme* u Beogradu.

Kreševljaković navodi da se mezar nalazi na Eyüpsultanu, kako mu je preneseno - u pravcu stare veterinarske škole Bajtarija, te da je u vrijeme njegovog pisanja bio teško uočljiv i bez adekvatne zaštite, što ne odgovara historijskom značaju ličnosti koja je tu ukopana. Posebno naglašava da su raniji podaci o smrti i mjestu ukopa Huseina-kapetana bili neprecizni ili pogrešni, uključujući i tvrdnje da je umro izvan Istanbula. Autor donosi prijepis epigrafskog zapisa na osmanskome s dobijene fotografije bez transliteracije, koji ipak omogućava pouzdanu ubikaciju mezara i tačno datiranje smrti. Na osnovu tog natpisa zaključuje da je Husein-kapetan Gradašćević umro u Istanbulu 11. rebiulahira 1250. hidžretske godine (17. avgust 1834.), te naglašava da se time prvi put sa sigurnošću utvrđuju dan i godina njegove smrti.

⁷ Narodna uzdanica. *Kalendar za godinu 1935 (1353–1354 po Hidžretu)*. Godina III. Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1934.

Kreševljakovićev zapis ima posebnu izvornu vrijednost, jer se ne oslanja na usmenu predaju, nego na terenski uvid, fotografiju i epigrafski dokaz. Time ovaj tekst predstavlja jedan od ključnih historiografskih izvora za rekonstrukciju ranijeg stanja mezara, kao i za komparaciju s današnjim stanjem i kasnijim novinskim izvještajima.

Snimanje zatečenog stanja i prostorna analiza lokacije mezara

Mezarje na Eyüpsultanu predstavlja jedno od najstarijih, najopsežnijih i najgušće strukturiranih historijskih mezarja u Istanbulu. Zbog kontinuiranog korištenja od sredine 15. stoljeća, višeslojnih ukopa, sekundarnih premještanja nišana, kao i izostanka jedinstvenog osmanskog registra sahranjivanja, tačan broj mezara nije moguće pouzdano utvrditi.

Ipak, konzervatorska, enciklopedijska i historiografska literatura saglasno ukazuje da se radi o izuzetno velikom mezarnom kompleksu, koji obuhvata desetine hiljada mezarnih mjesta, raspoređenih u prostorno i hijerarhijski diferencirane cjeline unutar mezarja u Eyüpsultanu.⁸ Polazeći od svih dostupnih komparativnih izvora, a posebno od fotografije objavljene 1934. godine u izdanju Narodne uzdanice za 1935., koju je publicirao Hamdija Kreševljaković, može se konstatovati da se nišani nesumnjivo nalaze u okviru iste cjeline koja se veže za mezar Husein-kapetana Gradašćevića. Ipak, uporedna analiza historijskih vizuelnih izvora i savremenog stanja na terenu jasno ukazuje na to da je tokom vremena došlo do određenih prostorno-topografskih pomjeranja, kako pojedinačnih nišana, tako i njihovih međusobnih odnosa.

Iz tog razloga, kao prvi i nužan istraživački korak, bilo je potrebno precizno konstatirati aktuelno stanje mezara i njegove neposredne okoline. U tu svrhu krajem 2025. godine izvršeno je detaljno premjeravanje. Ovakav pristup imao je i dodatni cilj - da se utvrdi da li pojedini okolni nišani pokazuju bilo kakvu prostornu, hronološku ili funkcionalnu povezanost s mezarom Husein-kapetana Gradašćevića, te da se preciznije sagleda stepen i karakter promjena nastalih u proteklom vremenskom periodu.

Pristup lokaciji mezara

Lokaciji mezara Husein-kapetana Gradašćevića može se pristupiti stepenicama koje vode s glavne ulice Balaban Yolu Sokak osigurane samo za

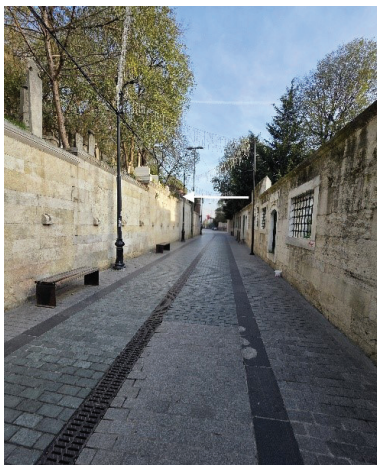
⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt I, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1983, natuknica „Eyüp“, 240-260. Sadi S. Kucur, „Mezarlıklar (Eyüp Mezarlığı)“, u: *Büyük İstanbul Tarihi*, sv. 4, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010, 432-433.

kretanje pješaka, uz koju se neposredno nalazi česma sultana Sulejmana Kanunija - Kanuni Sultan Süleyman Çeşmesi (Google Maps: 41°02'54.6"N 28°56'00.1"E). Nakon što se krene uz stepenice, prvim skretanjem ulijevo ulazi se u uski prolaz koji vodi do prve ravne površine, dužine približno 13 m. Sa ove površine prelazi se na sljedeću, višu terasu, na kojoj je smješten sam mezar Huseina-kapetana Gradašćevića. Ovakav sekvencijalni pristup, preko više uzastopnih zaravni, jasno potvrđuje terasastu organizaciju prostora i postupno savladavanje visinske razlike između glavne komunikacije i ovog sektora mezarja na Eyüpsultanu. Iste stepenice, ukoliko se s njih nastavi lijevo, bez ulaska na prvu ravan, vode uskim prolazom prema ulici kojom se nastavlja kretanje u pravcu poznatog izletišta Pierre Loti - Pierre Loti Tepesi.

Time se dodatno potvrđuje da se lokacija mezara nalazi u dinamičnom komunikacijskom čvorištu, gdje se pješački pravci prema mezarju i višim dijelovima Eyüpsultana međusobno prepliću.

Terasasta konfiguracija terena i položaj mezara

Mezar Huseina-kapetana Gradašćevića nalazi se u okomitom, terasasto oblikovanom dijelu mezarja, neposredno iznad potpornog zida uz glavnu ulicu sa imenom Balaban Yolu Sokak. Visina navedenog zida iznosi 3,9 m, širina 79 cm, dok širina same ulice iznosi 5,6 m, što jasno pokazuje denivelaciju između komunikacije i prostora mezarja. Precizna geolokacija Husein-kapetanovog mezara utvrđena je korištenjem savremenih digitalnih kartografskih alata (Google Maps), a izmjerene koordinate iznose: 41°02'54.6" N i 28°56'00.1" E.

Sl. 1. i 2. Ulica Balaban Yolu Sokak s naznačenom lokacijom mezara i nišanima Huseina-kapetana Gradašćevića (slike autora, 2025.)

Husein-kapetanov mezar smješten je na ravnoj terasastoj površini širine 2 m koja se u dužini od 20 m postepeno sužava do glavnog razdvajanja ka Pierre Lotiju sa same ulice Balaban Yolu Sokak. Ova uska terasa predstavlja međuterensku platformu, formiranu vještačkim niveliranjem, i služi kao prijelazna zona između niže i više razine mezarja. Neposredno iznad nje nalazi se sljedeća terasa širine 165 cm, na kojoj su smješteni drugi mezari, a koja je od prethodne razdvojena nižim potpornim zidom.

Sl. 3. i 4. Terasa na kojoj se nalazi mezar Huseina-kapetana Gradaševića (slike autora, 2025.)

Iznad te terase slijedi novi i viši potporni zid koji stabilizira površinu na kojoj se nalaze mezari koncentrirani uz sami pješački put koji vodi prema Pierre Lotiju. Ovakva višeslojna i stepenasta struktura mezarja svjedoči o višefaznom oblikovanju terena i kontinuiranom prilagođavanju sepulkralnog prostora urbanim i topografskim ograničenjima. Opisani prostorni odnosi imaju direktan značaj za razumijevanje stabilnosti i kasnijih promjena položaja nišana, jer su mezari smješteni na uskim terasama, podložnim pritiscima terena, ljudskim intervencijama i periodičnim preuređenjima komunikacijskih pravaca.

Orijentacija mezara i funkcionalnost epitafnih nišana

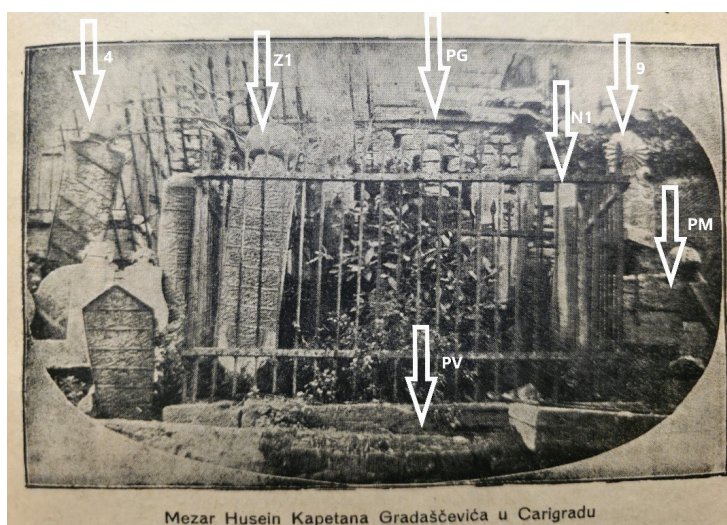
Svi evidentirani mezari u analiziranom prostoru orijentirani su prema kibli, što je u skladu s islamskom sepulkralnom praksom⁹. Međutim, karakteristično je da epitafni (natpisni) dio nišana kod svih mezara nije okrenut prema unutrašnjosti mezara, već prema pravcu kible. Ovakva orijentacija ne proizlazi iz simboličko-religijskih razloga, nego i iz jasno uočljive funkcionalne logike prostora. Naime, zbog uskog i terasasto oblikovanog terena, pristup mezarima

⁹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. I, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, 6-7.

moć je prvenstveno s donje strane ili bočno, dok je kretanje kroz unutrašnjost mezarja ograničeno. U takvim prostornim okolnostima, orijentacija epitafnih ploha prema pravcu kible omogućava lakši vizuelni pristup, pregled i čitanje natpisa, bez potrebe za dubljim ulaskom u neposredni mezarini prostor.

Ova pojava svjedoči o pragmatičnom prilagođavanju sepulkralne prakse stvarnim topografskim uslovima, te potvrđuje da su orijentacija nišana i raspored epitafnih ploha rezultat kombinacije vjerske norme i funkcionalne nužnosti, a ne strogo idealizirane geometrijske sheme.

Prostorno-topografska analiza lokacije mezara i rasporeda nišana *Prethodno stanje prema Kreševljakovićevoj fotografiji (1935)*

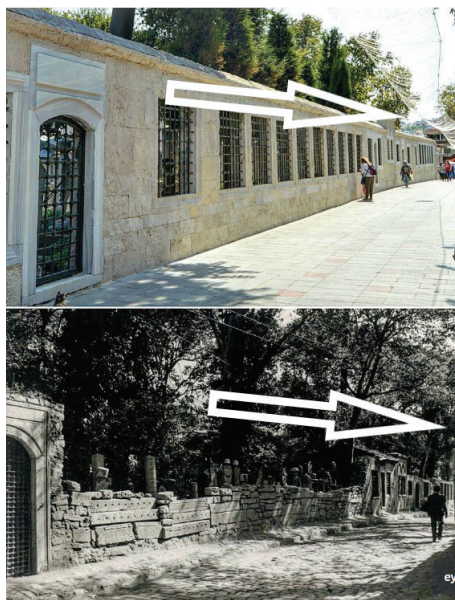

*Sl. 5. Fotografija H. Kreševljakovića iz Narodne uzdanice (1935),
(obrada autora, 2025.)*

Pouzdana identificirani i označeni objekti na Kreševljakovićevoj fotografiji su sljedeći:

- Z1. Husein- kapetan (zaglavni nišan)
- N1. Husein- kapetan (podnožni nišan)
- 5. Ahmet Riza-aga
- 9. Zeliha, majka Džemil-efendije
- PG. Podzida gornja
- PM. Podzida mala – srednja
- PV. Podzida velika – prema glavnoj ulici

Analiza historijske fotografije koju je 1934. godine objavio Hamdija Kreševljaković pokazala je da se s visokim stepenom sigurnosti danas mogu identificirati samo pojedini nišani evidentirani na toj fotografiji. To su, prije svega, zaglavni i podnožni nišan mezara Huseina-kapetana Gradaševića, označeni kao Z1 i N1, kao i nišan označen brojem 4 koji pripada Ahmetu Riza-agi (um. 1278. h. / 1861.), te malo udaljeniji nišan pod brojem 9 koji pripada Zelihi, majci Džemil-efendije (um.1259.h./1843.). Za posljednja dva nišana se komparacijom može konstatirati da se i danas nalaze na svojim izvornim pozicijama, bez uočljivih promjena u prostornom rasporedu u odnosu na stanje dokumentirano na historijskoj fotografiji. Nalazi jasno ukazuju na to da je u međuvremenu došlo do intervencija u prostorni integritet mezarja, otklanjanjem velikog broja nišana ili njihovim relociranjem, što ima direktne implikacije za razumijevanje savremenog stanja u odnosu na historijski dokumentiranu konfiguraciju. Osim navedenih promjena u rasporedu nišana, fotografija pokazuje da je mezar Huseina-kapetana Gradaševića izvorno bio ograđen željeznom ogradom (hazira), koja je vremenom, usljed prirodnog propadanja i nedostatka održavanja, u potpunosti nestala. Nestanak hazire imao je za posljedicu gubitak jasne fizičke granice mezara, čime je otvoren prostor za naknadne intervencije u njegovom neposrednom okruženju.

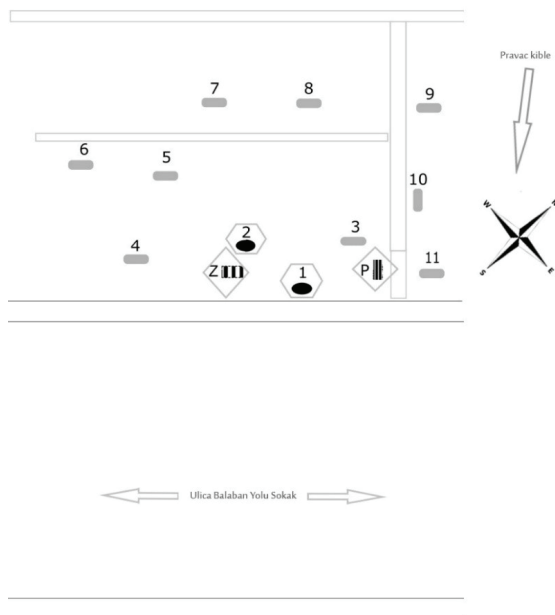

Sl. 6. Kompozitna ilustracija, sastavljena na osnovu savremenog terenskog snimka i historijske fotografije mezarja Eyüpsultan (nepoznati autor, sredina 20. stoljeća). Strelice pokazuju lokaciju mezara Huseina-kapetana Gradaševića.

*Sl. 7. Balaban Yolu Sokak, Eyüpsultan (Istanbul), kasne 1960-e. (nepoznati autor).
Strelica pokazuje lokaciju mezarja Huseina-kapetana Gradaševića.*

Shema aktuelnog stanja mezarja i njegove okoline (2025)

*Sl. 8. Prostorni odnos Husein-kapetanovog mezarja i okolnih nišana
na osnovu terenskih mjerenja (skica autora, 2025.)*

Na osnovu terenskog uvida i sistematskog pregleda prostora mezarja, utvrđeni su sljedeći nišani:

1. Husein- kapetan Gradašćević, umro 1250. h. / 1834. godine – zaglavni nišan (aktuelno stanje)
2. Husein- kapetan Gradašćević – podnožni nišan (aktuelno stanje)
3. Jorgandži Ibrahim-aga, umro 1252. h. / 1836. godine
4. Ahmet Riza-aga, umro 1278. h. / 1861. godine
5. Halil-efendija, umro 1237. h. / 1822. godine
6. Abdulkadir, umro 1301. h. / 1883. godine
7. Fatima-hatun, umrla 1227. h. / 1812. godine
8. Fatima-hatun – podnožni nišan
9. Zeliha, majka Džemil-efendije, umrla 1259. h. / 1843. godine
10. Mehmed-aga, umro 1264. h. / 1848. godine
11. Kćerka Emin-efendije, umrla 1246. h. / 1830. godine

Svi navedeni nišani evidentirani su u radijusu od približno 5 metara od zaglavnog nišana koji pripada Huseinu-kapetanu Gradašćeviću (broj 1 na skici), koji je uzet kao centralna referentna tačka terenskog istraživanja. Na skici su prikazane i približne pozicije zaglavnog i podnožnog nišana prema Kreševljakovićevoj fotografiji iz 1935. godine:

Z. Husein- kapetan (zaglavni nišan)

P. Husein- kapetan (podnožni nišan)

Prema tome, ovaj shematski prikaz jasno diferencira dva hronološka sloja u rasporedu nišana:

1. aktuelno stanje na terenu,
2. ranije stanje dokumentirano na fotografiji koju je objavio Hamdija Kreševljaković (1935.)

Sl. 9. Aktuelno stanje sa utvrđenim izvornim položajem nišana analogno Kreševljakovićevoj fotografiji (slika i obrada autora, 2025.).

Rezultati komparativne analize

1. Dislokacija Husein-kapetanovih nišana

Uporedna analiza pokazuje da zaglavni nišan (Z1) više ne stoji na izvornoj osi mezara kako je vidljivo na Kreševljakovićevoj fotografiji. Svega je udaljen 109 cm od bočnog i 16 cm od glavnog prednjeg potpornog zida. U aktuelnom stanju on je pomjeren ka sredini nekadašnje grobne površine za najmanje jedan metar, čime je narušena izvorna longitudinalna orijentacija mezara.

Još izraženija je dislokacija podnožnog nišana (P2), koji je premješten u sasvim suprotan smjer u odnosu na izvorni položaj, te se danas nalazi iza zaglavnog nišana oko 60 cm, čime je u potpunosti izgubljena funkcionalna logika odnosa zaglavni–podnožni. Ovakav raspored nije u skladu s osmanskim sepulkralnom praksom i jasno ukazuje na sekundarne intervencije.¹⁰

Sl. 10. i 11. Aktuelni položaj zaglavnog i podnožnog nišana Husein-kapetanovog mezara (slike autora, 2025.)

2. Pitanje stabilnosti pozicija okolnih nišana

Nasuprot tome, nišani označeni brojevima 4 (Ahmet Riza-aga, 1861.) i 9 (Zeliha, 1843.) pokazuju prostornu stabilnost i zadržavanje istih pozicija u odnosu na ranije stanje. Njihov raspored, posebno u odnosu na komunikacijske

¹⁰ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, 9-10.

pravce i međusobne udaljenosti, sugerira da nisu bili predmet naknadnih pomjeranja u mjeri u kojoj je to slučaj s nišanima Huseina-kapetana. Trenutno na istoj terasi postojeći nišani 3 (Jorgandži Ibrahim-aga, 1836.), 5 (Halil-efendija, 1822.) i (Abdulkadir, 1883.) ne mogu se s pouzdanošću identificirati na Kreševljakovićevoj fotografiji, što otvara mogućnost da su naknadno premješteni s bliže lokacije ili da u vrijeme snimanja (1934.) nisu bili jasno vidljivi i prepoznatljivi.

Njihov današnji položaj nalazi se u zoni koja može upućivati na postepeno širenje mezarnog prostora, pri čemu su ukopi iz kasnijeg perioda vjerovatno prilagođavali raspored ranijim grobovima, uz istovremeno sužavanje slobodnog prostora oko centralnog mezara.

3. Utjecaj komunikacija i orijentacije

Na shemi je jasno ucrtana ulica Balaban Yolu Sokak, kao i pravac kible, što omogućava sagledavanje odnosa mezara prema urbanom i sakralnom kontekstu. Blizina ulice i pješačkih komunikacija povećava vjerovatnoću ljudskog faktora u dislokaciji nišana, naročito u periodima intenzivnih ukopa i preuređenja mezarja na Eyüpsultanu.¹¹

Zaključna interpretacija komparativne analize

Husein-kapetan Gradašćević ukopan je u istaknutom dijelu mezarja u Eyüpsultanu, prostoru koji nosi snažnu simboličku i duhovnu vrijednost. Ipak, njegovo mjesto ukopa ne pripada najužem, strogo elitnom pojasu mezarja u kojem su sahranjivani najviši državni i vjerski dostojanstvenici Osmanskog Carstva. Takav položaj jasno pokazuje poštovanje prema historijskom značaju Huseina-kapetana Gradašćevića, ali i granice društveno-političkog statusa koji mu je bio priznat u trenutku smrti. Shematski prikaz nedvosmisleno potvrđuje da je međusobni odnos nišana Huseina-kapetana Gradašćevića danas izmijenjen u odnosu na stanje iz 1934. godine, dok su pojedini okolni nišani zadržali relativnu prostornu stabilnost. Ova činjenica snažno podupire tezu da je do promjena došlo naknadno, usljed kombinacije prirodnih i antropogenih faktora, a ne kao rezultat izvorne sepulkralne koncepcije.

¹¹ Eyüp Cemetery, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Ey%C3%BCp_Cemetery (pristupljeno 29.12.2025) "Eyüp Mezarlığı"; *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eyup-mezarligi> (pristupljeno 29.12.2025).

Kod nišana Huseina-kapetana Gradašćevića evidentne su značajnije prostorne dislokacije. Zaglavni nišan (Z1) danas se nalazi približno na polovini dužine mezara u odnosu na njegov položaj vidljiv na Kreševljakovićevoj fotografiji (1934.), dok je podnožni nišan (N1) premješten u suprotnom smjeru, tako da se trenutno nalazi oko 60 cm iza zaglavnog nišana, što predstavlja bitno odstupanje od izvornog rasporeda. Posebno je indikativna činjenica da kod ostalih evidentiranih mezara u analiziranom radijusu u pravilu nisu sačuvani ili nisu jasno prepoznatljivi podnožni nišani, već se uglavnom radi o pojedinačnim zaglavnim nišanima.

Ovakva situacija odgovara uobičajenoj praksi u mezarju Eyupsultan, gdje su podnožni nišani kroz vrijeme često uklanjani, propadali ili ostajali neobilježeni, naročito kod manje istaknutih ukopa. Na proces dislociranja nišana mogli su utjecati različiti prirodni i antropogeni faktori.

Među prirodnim uzrocima posebno se izdvajaju snažni i razorni zemljotresi, koji su kroz historiju u više navrata pogađali područje Istanbula, pri čemu su naročito osjetljive bile potporne strukture i terasasti dijelovi mezarja.¹²

Oštećenja ili djelimična destabilizacija potpornih zidova, a naročito velikog potpornog zida uz koji je lociran mezar Huseina-kapetana Gradašćevića, mogla su dovesti do pomjeranja tla na kojem se nalazi mezar, promjene mikroreljefa i posljedičnog dislociranja nišana iz njihove prvobitne prostorne pozicije.

Pored seizmičkih djelovanja, značajan utjecaj mogle su imati i vodene bujice, površinski tokovi i erozijski procesi, koji su, usljed specifične topografije padinskog terena i klimatskih prilika, dodatno doprinosili nestabilnosti tla i postepenim promjenama u prostornom rasporedu grobnih obilježja.¹³ Uostalom, Bukilica u prethodno citiranom članku, kao i Hamdija Kreševljaković u svojim bilješkama, eksplicitno ukazuju na nepristupačnost lokaliteta, urušenost stepenica koje vode prema mezarju, te opću zapuštenost i neodržavanost prostora.

¹² Nicholas Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009. Catalogue of earthquakes (Descriptive catalogue).

¹³ Arhivska dokumentacija i historijsko-konzervatorski izvori jasno pokazuju da je kompleks Eyüp Sultan u 19. stoljeću bio izložen ponavljanim oštećenjima i opsežnim sanacijama. Posebno je značajan veliki zemljotres iz 1894. godine, nakon kojeg su, prema dokumentima iz 1899. godine, bile neophodne konstruktivne intervencije na džamiji i turbetu, uključujući popravke nosivih elemenata i zidnih spojeva. U takvom seizmički i okolišno opterećenom kontekstu, veoma je izvjesno da su potporne i terasaste strukture okolnog mezarja bile podložne destabilizaciji, što je moglo dovesti do promjena mikroreljefa i sekundarnog pomjeranja nadgrobnih obilježja. Pogledati: Sevil Derin, "Tarihî Süreçte Eyüp Sultan Camisi", *Sanat Tarihi Dergisi*, XXV/2 (2016), 177–191, naročito 188–191.

Također, ne može se zanemariti ni ljudski faktor, obzirom na to da se Eyüpsultan kroz stoljeća smatrao privilegiranim mjestom ukopa, zbog neposredne blizine mezara ashaba Ebu Ejjub el-Ensarija, r.a. Ova činjenica dovela je do učestalih i kontinuiranih ukopa u okolnom prostoru, što je nerijetko rezultiralo preuređenjem terena i pomjeranjem ranije postavljenih nišana.¹⁴ Ova pojava je primjetna posebno u udaljenijim sektorima mezarja od glavnog harema na Eyüpsultanu, te rubnim njegovim dijelovima.

Sl. 12. Fotografija iz 1994. godine prikazuje veliku deponiju nišana, prikupljenih i dislociranih s različitih dijelova mezarja Eyüpsultan tokom ranijih faza urbanističkih i konzervatorskih intervencija¹⁵

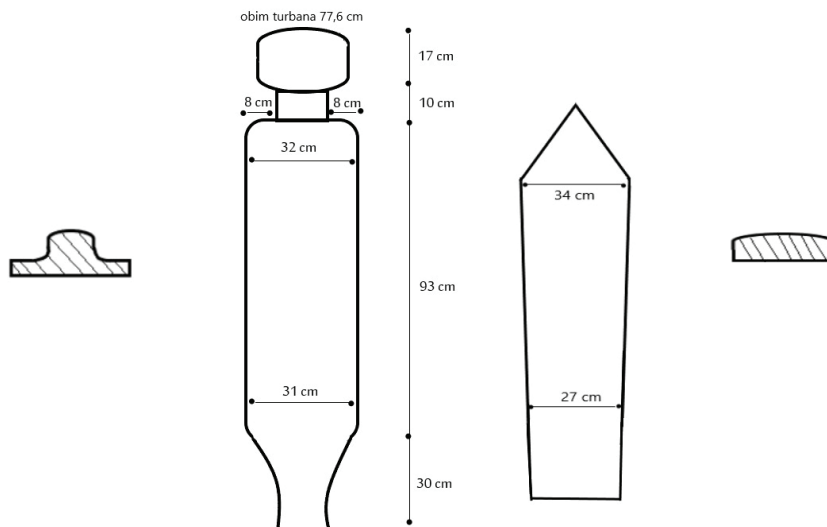
U tom kontekstu, činjenica da su oba nišana mezara Huseina-kapetana Gradašćevića — zaglavni i podnožni — ne samo sačuvana, nego i vidljivo dislocirana, predstavlja značajan istraživački indikator. Tim prije je riječ o svojevrsnoj sretnoj okolnosti, imajući u vidu da se za veći broj nišana evidentiranih na historijskoj fotografiji koju je zabilježio Kreševljaković danas ne zna pouzdano mjesto niti trag njihovog postojanja. Odsutnost većine podnožnih nišana kod okolnih mezara djeluje kao negativni komparativni pokazatelj, koji dodatno osnažuje zaključak o naknadnom pomjeranju i nišana mezara Huseina-kapetana Gradašćevića.

¹⁴ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eyup-sultan> <https://islamansiklopedisi.org.tr/eyup-mezarligi> (pristupljeno 29.12.2025.) Sadi S. Kucur, “Mezarlıklar (Eyüp Mezarlığı)”, u: *Büyük İstanbul Tarihi*, sv. 4, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010, 432.

¹⁵ Izvor: Photo by Dosseman, *Istanbul Eyüp Mosque from a cemetery* (1994), Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0.

Ovdje treba istaći da na osnovu sistematske prostorne, hronološke i epigrafske analize nišana evidentiranih u neposrednoj blizini mezarja Huseina-kapetana Gradašćevića, ova studija s visokim stepenom pouzdanosti omogućava isključenje pretpostavke da su u njegovoj neposrednoj blizini ukopani njegovi potomci, supruga ili njemu posebno bliski saradnici. Analizirani nišani, iako hronološki djelimično bliski, ne pokazuju genealoške, titulativne niti epigrafske pokazatelje koji bi upućivali na takvu vrstu povezanosti. Raspon datacija, odsustvo porodičnih oznaka u epitafima, kao i izostanak jasne sepulkralne hijerarhije oko centralnog mezarja, ukazuju na to da se radi o ukopima nepovezanim sa užim porodičnim ili političkim krugom Huseina-kapetana Gradašćevića. Time se dodatno potvrđuje da mezar Huseina-kapetana u svom današnjem i historijski dokumentiranom obliku ne predstavlja porodičnu ili zatvorenu memorijalnu cjelinu, već je tokom vremena bio uklopljen u širi i dinamično formiran mezarjni prostor mezarja na Eyüpsultanu.

Dimenzionalne karakteristike nišana na mezarju Huseina-kapetana Gradašćevića

Sl. 13. Zaglavni i podnožni nišani sa mezarja Huseina-kapetana Gradašćevića (skica autora, 2025.)

Opis zaglavnog i podnožnog nišana

Priloženi crtež prikazuje zaglavni i podnožni nišan mezara Huseina-kapetana Gradaševića, s jasno naznačenim proporcijama, mjerama i poprečnim presjecima, izrađenim na osnovu terenskog premjeravanja aktuelnog stanja. Zaglavni nišan (lijevo) ima izraženu vertikalnu, plošno-pravougaonu formu s blago zaobljenim gornjim dijelom tijela, iznad kojeg se nalazi cilindrični turban. Ukupna visina vidljivog dijela nišana iznosi približno 120 cm, pri čemu se tijelo nišana proteže u visini od oko 93 cm, dok donji dio (postamentni segment) iznosi približno 30 cm i nedostupan je za mjerenje jer je zabetoniran. Njegova dimenzija izvedena je komparacijom sa ostalim sličnim nišanima. Širina tijela nišana varira između 31 i 32 cm, što ukazuje na blago sužavanje prema donjem dijelu. Vrat ispod turbana sužen je sa obje strane po 8 cm, čime se postiže jasna vizuelna diferencijacija između tijela nišana i simboličkog turbana.

Turban je cilindrične forme, s jasno naznačenim obimom od 77,6 cm, a nadeptačni profil podijeljen je u dva segmenta: vrat i turban, visine 10 cm i 17 cm. Poprečni presjek zaglavnog nišana, prikazan uz glavni crtež, potvrđuje simetričnu i kompaktnu strukturu pri čemu je središnji poledinski dio zadržan u masivnijoj formi, dok su rubovi posebno stilizirani obostranim reduciranjem poledine. Prednji dio nišana je ravan i podijeljen u sedam pravougaonih i dvije polukružne sekcije širine 10 i 12 cm na kojima je uklesan natpis.

Podnožni nišan (desno) je jednostavnije morfologije, visine je 97 cm iznad površine tla i bez ornamentalnih elemenata. Ima karakterističan završetak u obliku stiliziranog trouglastog zabata, čija širina u gornjem dijelu iznosi 34 cm, dok se tijelo nišana prema donjem dijelu sužava na oko 27 cm. Ovakva forma podnožnog nišana u skladu je sa uobičajenom osmanskim praksom, gdje je naglasak stavljen na zaglavni nišan kao nosioca identitetskih i statusnih obilježja. Poprečni presjek podnožnog nišana pokazuje jednostavan, u poledini simetrično zaobljen profil, bez složenih volumena, što dodatno potvrđuje njegovu sekundarnu, funkcionalnu ulogu u odnosu na zaglavni nišan. U cjelini posmatrano, proporcije, oblikovanje i hijerarhija elemenata zaglavnog i podnožnog nišana odgovaraju standardima osmanske sepulkralne plastike s početka 19. stoljeća, a precizno dokumentirane mjere omogućavaju pouzdanu komparaciju s historijskim fotografijama i ranijim opisima mezara.

Postolje mezara i sekundarne intervencije u tlo

Uvid u Kreševljakovićevu fotografiju ukazuje na to da je mezar Huseina-kapetana Gradaševića izvorno imao kameno postolje (bazni sokl) u koje su bili

usađeni zaglavni i podnožni nišan. To potvrđuje i postojanje samog postamentnog segmenta na zaglavnom nišanu. Isklesane kamene baze predstavljaju uobičajeni element sepulkralne arhitekture za mezare istaknutih ličnosti u osmanskom periodu, jer jasno definiše granice mezara i osigurava stabilnost nišana. U aktuelnom stanju, kameno postolje više nije vidljivo na površini, što upućuje na to da je ili uklonjeno ili prekriveno naknadnim slojevima zemlje i nivelacijama terena. Posebno je značajno istaći da je zaglavni nišan svojim postamentnim segmentom danas usađen betonsku masu koji se nalazi ispod tankog zemljanog sloja, što nedvosmisleno ukazuje na novije intervencije, nespojive sa izvornom osmanskim praksom. Mjerenjem je utvrđeno da se zaglavni nišan nalazi na udaljenosti samo od 16 cm od velikog potpornog zida, što dodatno potvrđuje da njegov današnji položaj nije izvoran, već rezultat sekundarnog pozicioniranja nakon nestanka kamenog postolja. Ovakav način učvršćivanja nišana betonom jasno ukazuje na naknadne, vjerovatno funkcionalne ili improvizirane zahvate, izvedene s ciljem stabilizacije već dislociranog nišana. U zbiru, odsustvo vidljivog kamenog postolja i prisustvo betonskog ležišta predstavljaju materijalni dokaz promjene izvornog sepulkralnog integriteta mezara, te dodatno potkrepljuju zaključak o višefaznim intervencijama u njegov prostorni i konstruktivni sklop.

Tipološka i epigrafska komparacija nišana

Komparacijom nišana mezara Huseina-kapetana Gradašćevića s drugim nišanima datiranim u 1250. hidžretsku, donosno 1850. godinu, i u nekoliko neposredno susjednih godina, može se zaključiti da su oni u velikoj mjeri izrađivani po ustaljenim šablonima. Svi upoređeni primjerci pokazuju ujednačen visok kvalitet kamena, bez značajnijih razlika u obradi ili trajnosti materijala.¹⁶ Također je uočena izrazita sličnost u kaligrafskim rješenjima, uključujući raspored redova teksta, izbor standardnih invokacijskih formula i tipičnih završetaka s dovama, kao i podudarnost u sadržajnoj strukturi epitafa. Ovakva tipološka i epigrafska ujednačenost upućuje na postojanje standardizirane sepulkralne prakse, vjerovatno povezane s radionicama ili majstorima specijaliziranim za izradu nišana u Istanbulu u prvoj polovini 19. stoljeća.

Dodatnu potvrdu tipološke i epigrafske standardizacije pruža primjer nišana s mezara Omera-age Ahmedođlua, potomka iz loze Hasana i Husejn ibn Alija (r.a.), koji je preselio početkom rebiu-l-evvela 1250. hidžretske

¹⁶ Prijevod i komparaciju epitafa je autor izveo je u skladu s vlastitim istraživačkim aranžmanom.

godine. Ovaj nišan, osim što se nalazi u blizini Husein-kapetanovog mezara, također pokazuje identičan oblik, izrađen je od iste vrste kamena, te se odlikuje identičnim kaligrafskim rješenjem i veoma sličnom sadržajnom strukturom epitafa. Podudarnost u formi, materijalu i epigrafskom izrazu snažno upućuje na šablonsku izradu nišana u istom vremenskom okviru, vjerovatno u okviru iste ili srodnih kamenorezačkih radionica u Istanbulu. Time se dodatno potvrđuje da se nišan Huseina-kapetana uklapa u dominantni sepulkralni obrazac prve polovine 19. stoljeća, bez individualnih odstupanja koja bi sugerirala kasniju izradu ili naknadnu intervenciju.

Sl. 14. i 15. Nišan Omera-age Ahmedođlua lijevo u komparaciji sa Husein-kapetanovim desno (slike autora, 2025.)

U tom smislu, nišan Huseina-kapetana Gradašćevića ne izdvaja se po formalno-estetskim karakteristikama u odnosu na savremene primjerke, već se u potpunosti uklapa u dominantni epigrafski i tipološki obrazac svoga vremena, što dodatno potvrđuje autentičnost njegove datacije i izvornog konteksta.

Epigrafska analiza natpisa na nišanu mezarâ Huseina-kapetana Gradašćevića

Sl. 16. Nišan Huseina-kapetana Gradašćevića sa grafički obradenim epitaforom (slika i obrada autora, 2025.)

Transliteracija i prijevod tariha:

HÜVE'L-HAYYÜ'L-BÂKÎ

On (Allah) je Živi i Vječni.

EYÂLET-Î BOSNA'DA İZVORNİK

Iz Bosanskog ejaleta,

SANCAĞINDAN GRAD(A)ÇANİCE

Zvorničkog sandžaka,

KAZÂSINA TÂBÎ' GRADAÇAÇ

Gračaničkog kadiluka

KAL'ASINDAN GRADAÇAÇ

s tvrđavom Gradačac:

ZÂDELERİNDEN OSMAN KÂPÛDAN

Gradačac-zade (Gradašćević) sin Osmana-kapetana,

ZÂDE MERHÛM ES-SEYYİD

rahmetli, predvodnik (sejjid)

HÜSEYİN BEY RÛHİÇÛN EL-FÂTİHA

HUSEIN-BEG

Fatiha za njegovu dušu.

FÎ 11 REBÎÛLÂHİR 1250

17. avgust 1834.

Tarih uklesan na zaglavnom nišanu Huseina-kapetana Gradašćevića predstavlja vrijedan epigrafski izvor, kako za biografiju same ličnosti, tako i za razumijevanje osmanske administrativno-pravne percepcije Bosne u prvoj polovini 19. stoljeća.¹⁷ Njegova struktura slijedi klasični obrazac osmanskih nadgrobnih natpisa, koji se sastoji od teološke formule, identifikacijskog dijela (porijeklo, status, ime), stila dove i precizne datacije. Natpis započinje formulom *Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî* - "On – Allah – je Živi i Vječni", što je u sličnim verzijama standardna invokacija u osmanskoj sepulkralnoj epigrafiji i jasno smješta natpis u islamski religijski diskurs, naglašavajući prolaznost ljudskog života naspram Božije vječnosti. Ova formula je naročito česta na nišanima

¹⁷ Transliteraciju i prijevod ovog epitafa autor ovog rada izveo je u skladu s vlastitim istraživačkim aranžmanom.

uglednih ličnosti, što ukazuje na simboličku težinu samog ukopa. Slijedi detaljna administrativno-teritorijalna identifikacija, u kojoj se Husein-kapetan eksplicitno vezuje za Bosanski ejalet, Zvornički sandžak, Gračanički kadiluk i tvrđavu Gradačac. Ovakva višeslojna teritorijalna atribucija izuzetno je rijetka na nadgrobnim spomenicima i jasno ukazuje na svijest i intenciju naručioca izrade nišana da se ovjekovječi informacija o njegovom regionalnom i političkom značaju. Genealoški segment tariha “*zâdelerinden Osman Kapudan*” potvrđuje da je umrli identificiran kao sin Osmana-kapetana, odnosno kao pripadnik kapetanske elite, što dodatno osnažuje njegov društveni status. Upotreba termina *zâde* (potomak) tipična je za osmansku epigrafiju kada se želi naglasiti porodična loza i legitimnost društvenog položaja.

Posebnu pažnju privlači upotreba izraza “*merhûm es-seyyid*” u tituli Huseina-kapetana. Iako se pojam *seyyid* u klasičnom islamskom kontekstu najčešće vezuje za potomstvo Poslanika Muhammeda, a.s., njegova upotreba u osmanskoj epigrafskoj i administrativnoj praksi nije uvijek imala isključivo genealogijsko značenje. U pojedinim slučajevima on je mogao funkcionirati i kao počasna odrednica koja označava ugled, društveni autoritet ili vodeću ulogu pojedinca u lokalnoj zajednici. U tom smislu, pojava ove titule na nišanu ne mora nužno implicirati dokazivo sejjidsko porijeklo, već može odražavati visok društveni ugled i percepciju Huseina-kapetana kao istaknutog predvodnika u svom vremenu.

Dodatnu potvrdu epigrafske standardizacije pruža prethodno navedeni natpis s nišana Omer-age Ahmedođlua, na kojem je sejjidsko porijeklo izričito i genealogijski precizirano navođenjem loze Hasana i Husejna ibn Alija (r.a.). Nasuprot tome, na nišanu Huseina-kapetana Gradašćevića stoji samo naslov *sejjid*, bez dodatnog pojašnjenja. Budući da su oba nišana tipološki i sadržajno gotovo identična, izostanak genealogijskog preciziranja kod Huseina-kapetana opravdava oprez prema tumačenju ovog naslova u strogom genealogijskom smislu. Kliše po kome se navode ime i dova “*Hüseyin Bey rûhiçün el-Fâtiha*” u skladu je sa osmanskom praksom i poziva prolaznika na molitvu za dušu umrlog, čime se nišan aktivno uključuje u ritualni i memorijalni prostor mezarja. Završni dio natpisa sadrži preciznu hronološku dataciju: *Fi 11 Rebîû'l-âhir 1250*, što odgovara 17. avgustu 1834. godine. Ova preciznost (dan–mjesec–godina) izuzetno je važna, jer omogućava nedvosmisleno utvrđivanje datuma smrti, ispravljajući ranije historiografske nejasnoće i kontradiktorne navode. Upravo ovaj element čini tarih ključnim izvorom prve kategorije.

U cjelini posmatrano, tarih na nišanu Huseina-kapetana Gradašćevića nije puki memorijalni natpis, nego kompleksan historijski dokument koji u sebi objedinjuje religijski diskurs, administrativnu geografiju, genealošku legitimaciju i preciznu hronologiju. Kao takav, on predstavlja temeljni izvor za svaku ozbiljnu analizu njegove smrti, ukopa i mjesta u kasnoosmanskoj bosanskoj historiji.

Zaključak

Ovaj rad donosi originalnu prostornu analizu mezara Huseina-kapetana Gradašćevića u Eyüpsultanu, koristeći precizne geolokacijske podatke i digitalne kartografske alate za utvrđivanje tačne pozicije njegovog grobnog mjesta. Husein-kapetan Gradašćević ukopan je u istaknutom, ali ne i strogo elitnom dijelu mezarja na Eyüpsultanu, što odražava priznanje njegovog historijskog značaja uz jasno ograničenje njegovog statusa u času smrti. Pristup mezaru detaljno je opisan kroz sekvencijalni prolaz stepenicama i terasama, što potvrđuje složenu terasastu organizaciju mezarnog prostora. U radu se ističe važnost komunikacijskih pravaca i urbanog konteksta, jer blizina glavne ulice i pješačkih zona ima direktan utjecaj na prostorne promjene nišana.

Analizom historijskih fotografija iz 1935. godine i savremenih terenskih nalaza, dokumentirane su sekundarne intervencije u rasporedu nišana, uključujući pomjeranje zaglavnog i podnožnog nišana, što odstupa od osmanske sepulkralne prakse. Posebna pažnja posvećena je morfologiji i proporcijama nišana, gdje se ističe cilindrični turban i plošno-pravougaona forma, kao i precizno mjerenje svih segmenata, što omogućava pouzdanu komparaciju sa drugim primjerima iz istog perioda. Uočeno je da su podnožni nišani kod okolnih mezara često nestajali ili nisu bili obilježeni, dok su kod Huseina-kapetana Gradašćevića oba sačuvana, ali dislocirana. Rad naglašava utjecaj prirodnih faktora poput zemljotresa i bujica, ali i kontinuiranih ljudskih intervencija zbog privilegovanog statusa Eyüpsultana kao mjesta ukopa. Epigrafska analiza natpisa na nišanu otkriva složenu administrativnu i genealošku strukturu, gdje se Bosna afirmira kao ejalet, a Husein-kapetan Gradašćević kao potomak kapetanske elite.

U radu se razmatra i značenje titule "sejjid", koja se tumači kao počasna odrednica, a ne nužno genealogijsko porijeklo. Prikazana je tipološka i epigrafska standardizacija nišana, što upućuje na postojanje specijaliziranih kamenorezačkih radionica u Istanbulu u prvoj polovini 19. stoljeća. Odsutnost izvorne hazire (željezne ograde) oko mezara dodatno je utjecala na gubitak

fizičkih granica i otvorila prostor za naknadne promjene. Uočeno je da kameno postolje više nije vidljivo, a zaglavni nišan je danas usađen u beton, što svjedoči o modernim zahvatima nespojivim s izvornom praksom. Rad donosi shematski prikaz aktuelnog i ranijeg stanja meznog prostora, jasno diferencirajući dva hronološka sloja u rasporedu nišana.

Zaključuje se da mezar nije porodična memorijalna cjelina, već je tokom vremena bio uklopljen u širi i dinamično formiran meznog prostor, bez genealoške povezanosti sa okolnim ukopima. Ovakav multidisciplinarni pristup omogućava dublje razumijevanje materijalne memorije, sepulkralne prakse i urbanih transformacija u kontekstu osmanske Bosne.

IZVORI I LITERATURA

Knjige

- Ambraseys, Nicholas, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Derin, Sevil, „Tarihî Süreçte Eyüp Sultan Camisi“, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXV/2, İzmir, 2016.
- Kamberović, Husnija, *Husein-kapetan Gradašćević (1802–1834): Biografija*, BZK „Preporod“, Gradačac, 2002.
- Karpat, Kemal H., *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Kreševljaković, Hamdija, *Husein-kapetan Gradašćević – Zmaj od Bosne*, Hrvatska tiskara d. d., Sarajevo, 1931.
- Kucur, Sadi S. „Mezarlıklar (Eyüp Mezarlığı)“, u: *Büyük İstanbul Tarihi*, sv. 4, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010.
- Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. I, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
- Narodna uzdanica, *Narodna uzdanica. Kalendar za godinu 1935 (1353–1354 po Hidžretu)*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1934.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt I, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1983.

Članci i novinski prilozi

- Bukilica, B., „Na starom carigradskom groblju pronađen je grob najčuvenijeg bosanskog junaka, Husein-kapetana Gradašćevića“, *Vreme*, Beograd, br. 1184, 25. novembar 1934, 7.
- Demir, Emir, „Konačno lociran mezar Husein-kapetana Gradašćevića“, *Preporod*, god. LXXV, br. 1291, Sarajevo, 17. septembar 2025, 35.

Audiovizuelni izvori (online)

- Fondacija Spektrum Sarajevo, *Lokacija i čitanje epitafa/tariha sa mezara Husein-kapetana Gradašćevića*, YouTube video, premijerno prikazan: 1. sep 2025., https://www.youtube.com/watch?v=_kpZEGy_sU4

Elektronski (online) izvori

Eyüp Cemetery, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Ey%C3%BCp_Cemetery (pristupljeno 29. 12. 2025).

„Eyüp Mezarlığı“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eyup-mezarligi> (pristupljeno 29. 12. 2025).

TOPOGRAPHY, IDENTITY AND EPIGRAPHIC FEATURES: A SPATIAL ANALYSIS OF THE TOMB OF HUSEIN-CAPTAIN GRADAŠČEVIĆ AT EYÜPSULTAN IN ISTANBUL

Summary

This paper examines the topography of the tomb of Husein-Captain Gradašćević in Istanbul, analysing its historical significance, spatial characteristics, and changes over time on the basis of direct field research. Husein-Captain Gradašćević was one of the most prominent military and political figures of late Ottoman Bosnia and a leading representative of the autonomous movement. However, despite the clear historiographical recognition of his historical role, the material trace of his burial site remained insufficiently researched for a long period, accompanied by vague and often contradictory information regarding its spatial and physical characteristics. Although the location of the tomb of Husein-Captain Gradašćević was identified in August 2025, the focus of this paper is not the act of identification itself, but rather a systematic topographical and spatial analysis of the tomb, based on the methods of direct field investigation.

The research, conducted in late 2025, included an on-site examination of the location, precise geolocation, systematic measurement of the tombstones (*nišani*), analysis of the spatial and topographical context, as well as a comparison with historical photographs and written sources from the first half of the twentieth century. The results obtained are presented here for the first time in a scholarly framework, while the accompanying documentation had previously undergone official verification, thereby ensuring the formal and scientific credibility of the research. The aim of this study is to provide a topographical, spatial, and dimensional analysis of the tomb, to identify changes that have occurred over the past century, and to contribute to the methodology of field research on Ottoman funerary monuments, as well as to the study of the material memory of key figures in nineteenth-century Bosnian history.

Keywords: Eyüp / Eyüpsultan; epigraphy; historical memory; Husein-Captain Gradašćević; Istanbul; comparative analysis; tomb; nišani; Ottoman Bosnia; funerary practice; field research; topography.

VAKUFNAMA ZA DŽAMIJU U RASTOCI KOD KLJUČA PRED DUŠU UMRLE MAKBULE KULENOVIĆ ROĐ. FILIPOVIĆ

(26. rebî'u-l-âhir 1325 A. H. / subota, 8. VI 1907 A. D.)

*Uspomeni naše voljene tetka-Bule,
dr Makbule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu
Crnoglavić (Rastoka kod Ključa 1912-New
York City 1997), pitomice Gajreta i prve
Bošnjakinje sa specijalizacijama iz
ginekologije i anesteziologije. Tetka-Bula je
najdostojanstvenije nosila ime vakife, svoje
tetke po ocu.*

Nenad Filipović

Apstrakt

U radu se objavljuje kritički prevod vakufname Makbule Kulenović rođ. Filipović za džamiju u Rastoci, sastavljene 8. VI 1907. godine. Vakufnama je potekla iz posljednje oporučne volje Makbuline koju je iskazala nekoliko dana pred svoju smrt svome bratu Husein-begu Filipoviću. Pored prevoda, u radu se vakufnama analizira kao historijski izvor. Kontekstualizovana je kombinacijom arhivističke mikrohistorije i oralno-historijske analize usmenih memorata poteklih iz Makbuline uže porodice. Prema Makbulinoj oporuci i vakufnami, u džamiji u selu Rastoka trebali su se obavljati vjerski obredi određenog karaktera, a Makbula se pobrinula i za troškove džamijske rasvjete. Uvakufila je iznos od 400

kruna. To njeno zavještanje svrstava u niz srednjih novčanih vakufa toga doba. U radu se analizira i Makbulin porodični krug, posebno koloritna ličnost njene majke Hanumice Filipović rod. Đumišić.

Ključne riječi: Makbula Kulenović rod. Filipović, Hanumica Filipović rod. Đumišić, Husein-beg Filipović, Mahmut-beg Filipović, Fehim-efendija Đumišić, Rastoka, džamija, oralna historija, patrijarhalizam, historija žene.

U drugoj knjizi takozvanog „sidžila vakufnama“ u Gazi Husrev-begovoj biblioteci sačuvana je vakufnama za džamiju u selu Rastoka kod Ključa, sastavljena 26. rebī'u-l-âhira 1325 A. H. / subota, 8. VI 1907 A. D.¹ Uvakufljenje je nastalo pred dušu tada već umrle Makbule Kulenović rod. Filipović, do svoje smrti nastanjene u Bosanskom Petrovcu i žene Ali-bega Kulenovića iz istog mjesta, a rođene u Rastoci kod Ključa, kao ćerka hadži-Ahmed-bega Filipovića iz Rastoke kod Ključa i Hanumice rod. Đumišić iz Banje Luke i Istanbula. Vakufnama je sastavljena na osmanskome jeziku na osnovu ranije Makbuline oporučne izjave (*vaşiyet*) kojom je Makbula odredila uvakufljenje i postavila svoga najstarijeg brata Husein-bega Filipovića za izvršioca njene oporučne volje (*beni vaşī-yi muxtār naşb u ta'yīn*). Husein-beg Filipović, punim imenom Husein Hifzi-beg², iz sela Rastoka, područnog kadiluku Ključ, pristupio je šerijatskom sudu u Ključu i saopštio oporučnu izjavu svoje umrle sestre Makbule o njenom uvakufljenju. Tadašnji ključki kadija u zastupstvu (*el-müvellā xilāfeten*) odnosno nâ'ib - pomoćni kadija, izvjesni Salih Safvet³ sastavio je osmanski tekst vakufname na osnovu navedene izjave, dne 26. rebī'u-l-âhira 1325 A. H. / subota, 8. VI 1907 A. D. Nedavno je objavljen osmanski tekst te vakufname⁴, u jednom, i što se tiče cjelokupnog projekta, a i što se tiče vakufname koju obrađujemo,

¹ Sarajevo, Gazi Husrev-begova Biblioteka, *Sidžil Vakufnamâ*, II, p. 233. Tri sidžila vakufnama nastala su nakon uspostavljanja Vakufske direkcije u Sarajevu, ranih osamdesetih godina XIX vijeka. U njima su upisani prepisi mnogih ranijih vakufnama za Bosnu, te su u njih konsektivno upisivani prepisi novih vakufnama i ostalih dokumenata vezanih za vakufske predmete nastajalih po šerijatskim sudovima diljem Bosne, od ranih osamdesetih godina XIX vijeka do zvaničnog prestanka rada šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini, 1946. godine. Više o tome, sa spiskom prepisâ vakufnamâ i ostalih dokumenata: Zejnil Fajić, "Popis Vakufnama iz Bosne i Hercegovine Koje se Nalaze u Gazi Husrev-begovoj Biblioteci u Sarajevu", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, V-VI, 1978, pp. 245-302, poseb. na p. 263 (podatak o vakufnami Makbule Kulenović rod. Filipović).

² O ovoj dvočlanoj imenskoj formuli biće više riječi u nastavku rada.

³ O identitetu ovog kadije biće riječi u nastavku rada.

⁴ *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, I, ed. Mevlüt Çam et alii, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları), 2016, pp. 168-69. Radi se o prvom svesku višetomnog zbornika.

ne baš sretnom izdanju.⁵ U našem radu ponudićemo bosanski prevod navedene vakufname, sa historiografskom analizom. Historiografska analiza biće utemeljena na kombinaciji istraživanja dokumentarne građe te oralne historije. Na najfrapantnije greške u čitanju originala isprave ukazaćemo u fusnotama uz prevod, na odgovarajućim mjestima.

Prevod vakufname

NASLOVNA NAPOMENA: Ono što je unutar nje⁶ jeste uvakufljenje.

OVJERA: U slova poredao preponizni i ubogi u Onome⁷ čija visokoslavnost neka je opštepočastvovana, Salih Safvet, šerijatski sudija u zastupstvu u Ključ.

POTPISNA OZNAKA: Salih Safvet.

OSNOVNI TEKST: Stanovnik u selu Rastoka, područnom kadiluku Ključ, opštepoznati uglednik Filipović Husein-beg, sin umrlog hadži-Ahmed-bega, bez sudsko-prisilnog poziva⁸, dne osmog juna 1907⁹, pristupio je u šerijatsku sudnicu pomenutog kadiluka pa je, na zasjedanju časnog šerijatskog suda koji je uvijek potrebit da mu se iskaže štovanje, izjavio određene riječi i objasnio svoju

⁵ Osmanski tekstovi vakufnama u navedenom izdanju dati su popularnom, pojednostavljenom i nenaučnom, transkripcijom, a ne naučnom transliteracijom. Time je iznevjerena osnovna svrha svakog izdanja rukom pisanih spomenika. Naime, savremeno izdanje nekog starog, rukom pisanog, teksta mora vjerno predočavati grafijsko-jezičku sliku originala kako bi, u slučaju gubitka originala, izdanje u potpunosti moglo da zamijeni original. Na osnovu izdanja kao što je pomenuto ankersko izdanje bosanskih vakufnama ne bi bilo moguće vjerno rekonstruisati osmanski original, ako bi se za tim iskazala potreba. Takođe nije moguće vršiti paleografska te jezička ispitivanja tekstova na osnovu ovakvih popularnih izdanja. Nadalje, bosanska toponimija te antroponimija u ovom izdanju rješavana je pretežno neuspješno. Greške u čitanju su nebrojene. Ponekad začudi da su greške pravljene i u ustaljenom, univerzalnom, formularu osmanskih kadijskih dokumenata i vakufnama. Za sve ovo ne treba toliko teretiti turske obrađivače ovih teških tekstova. Radije se treba zapitati zašto Gazi Husrev-begova biblioteka nije bila suizdavač izdanja za koje je ustupila prvorazredni primarni izvor od nultog nacionalnog značaja? Zašto u projekat nisu bili uključeni renomirani sarajevski i/ili bosanski stručnjaci za rad na vakufnamama i kadijskim dokumentima? U vrijeme izrade zbornika takvi stručnjaci su zaista djelovali u tri sarajevske ustanove: Gazi Husrev-begova biblioteka, Orijentalni institut, Institut za historiju.

⁶ Tj. vakufname.

⁷ Misli se na Allaha, Boga.

⁸ U originalu: *bi-lā da'vet*. Takvom formulom se u osmanskim kadijskim dokumentima isticalo da je stranka pristupila sudu svojevóljno, bez sudske prisile.

⁹ U osmanskim kadijskim dokumentima iz Bosne i Hercegovine nastalim u razdoblju 1878-1918 sve je češća, od oko 1900. godine posebno, paralelna upotreba hidžretskih te gregorijanskih datuma. O ustanku kadije u BiH u vrijeme austro-ugarske uprave vid. Hana Younis, *Biti Kadija u Kršćanskom Carstvu. Rad i Osoblje Šerijatskih Sudova u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Historijske Monografije, XXI, (Sarajevo: Institut za Historiju), 2021.

namjeru ovako: “Prije nekoliko dana umrla je moja sestra po oba roditelja, žena Petrovčanina¹⁰ Kulenović¹¹ Ali-bega, Makbula, ćerka umrlog hadži-Ahmed-bega Filipovića. Međutim, još za života i bivši u stanju potpune umstvene uračunljivosti i neokrñjenog razuma oporučila je trećinu svoga imetka odnosno četiri stotine kruna vakufu časne džamije u našem selu Rastoka, a mene je imenovala i postavila za odabranog izvršioca oporuke za neoborivo stavljanje na snagu i provedbu njene posljednje volje.” I kako je on¹² pokrenuo parnicu izjavivši da je njegova umrla sestra odredila oporučivši i propisavši sljedeće: pomenuti iznos od četiri stotine kruna treba šerijatskim načinom staviti pod kamatu¹³, s time da se od godišnje kamate što će da se privredi po dvije prve petine dâ za jednu

¹⁰ U originalu: *Petrofçali*. Odnosi se na krajišku kasabu Bosanski Petrovac u kojoj je bilo nastanjeno više grana i kuća porodice Kulenović (Bukovače, Čovke, Šinikdžije, Bare, Hadžikadibegovići, Suhaje, Vodenice itd.).

¹¹ U izdanju: *Kolnoviç*. Recte: *Qulenoviç*. Na svim mjestima gdje original navodi ovo čuveno bosansko begovsko prezime u ankerskom izdanju susrećemo navedeno pogrešno čitanje.

¹² Tj. Husein-beg Filipović.

¹³ Ne slažemo se sa ahistorijskim i apologetskim zamagljivanjem koje termine izvedene iz arapskog korijena *rbħ* prevodi i / ili tumači iskonstruisanim terminom *priplod*, preuzetim iz modernog tzv. islamskog bankarstva, sa čitavom nehanefijskom poputbinom te grane bankovnog poslovanja. Cf. Aladin Husić, “Novčani Vakufi u Bosni u Drugoj Polovini 16. Stoljeća”, *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXII, 2011, pp. 35-59. Za osmansko shvatanje izvedenica iz arapskog korijena *rbħ* vid. Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*³, fotostatski reprint izdanja iz 1892, (İstanbul: Çağrı Yayınları), 2006, col. 962b, s. vv. **ribh**, **ribhî**. O kreditu i kamati te sa njima usko povezanim novčanim vakufima u osmanskoj Bosni i na osmanskom Balkanu u razdoblju XV-XX vijek vid. Osman A. Sokolović, *O Kreditima u Bosni za Turske Uprave (1463.-1878.)*. (*Naročito Obzirom na Vakufske i Pupilarne Gotovine*). *Djelomično Pretiskano iz „Osvita“*, (Sarajevo: Tiskara „Bosanska Pošta“), 1944, poseb. na pp. 3-4, 6-9, 24-27, 34-37, 39-45 et passim; Avdo Sućeska, “Vakufski Krediti u Sarajevu u Svjetlu Sidžila Sarajevskog Kadije iz Godine 973, 974 i 975 / 1564-1565-1566”, *Godišnjak Pravnog Fakulteta u Sarajevu*, II, 1954, pp. 343-78; Snježana Buzov, “Značaj Bosne za Razumijevanje Osmanskog Pravnog Sustava i Osmanske Pravne Prakse”, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LX, 2010, pp. 311-24, na pp. 320-22; Nihad Dostović, “O Gotovinskim Vakufskim Kreditima u Tuzlanskom Sidžilu 1644-1646”, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LXIII, 2013, pp. 221-32; idem, “Waqfs of Tuzla / Memlehatayn in the Zvornik (İzvornik) Sanjak According to the Tuzla Sicil from 1644-1646: An Overview”, *Vakıflar Dergisi*, LX, 2023, pp. 73-88; Aleksandar Fotić, “O Fajdi i Amanetu, XVI-XVIII Vek (I Ponešto o Kreditu na Osmanskom Balkanu)”, *Nomophylax: Zbornik Radova u Čast Srđana Šarkića*, edid. Marko Božić i Tamara Ilić, (Beograd: Pravni Fakultet Univerziteta Union i Službeni Glasnik), 2020, pp. 423-46; Emir Demir, “Šerijatskopравни Aspekti Novčanih Vakufa”, *Novi Muallim*, XXVI / 102, 2025, pp. 81-86. O istoj problematici u vezi sa Osmanskim Carstvom uopšte vid. Ömer Lütüf Barkan, “Edirne Askerî Kassâmina Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *TTK Belgeler*, III/5-6, 1966, pp. 1-479, na pp. 31-46. Za klasično učeno hanefijsko viđenje ove problematike, nenatrunjeno modernim ideologijama, vid. Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahât-ı Fikhiyye Kamusu*, V, (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi), 1952, pp. 104-09 et passim.

časnu hatmu¹⁴, a po dvije druge petine za jedan časni mevlud¹⁵, što će se oboje svake godine učiti u pomenutoj časnoj džamiji, a preostalu jednu petinu iznosa treba takođe potrošiti na rasvjetu pomenute časne džamije, i u tom trenutku je od njega zatraženo da za svoju parničnu tvrdnju ponudi valjan dokaz. I kada su svjedoci koje je on predočio sudu, Filipović Sulejman-beg¹⁶, stanovnik u selu Rastoka, i Filipović Ali-beg¹⁷, stanovnik u kasabi Ključ, pristupili zasjedanju časnog šerijatskog suda u svrhu svjedočenja¹⁸, oni su izjavili sljedeće: “Zaista znamo da je pomenuta umrla, žena Kulenović Ali-bega, Makbula, ćerka umrlog hadži-Ahmed-bega, još za života i bivši u stanju potpune umstvene uračunljivosti i neokrnjenog razuma, oporučila trećinu svoga imetka u iznosu četiri stotine kruna pod pomenutim uslovom na opisani način vakufu časne džamije nalazeće se u selu Rastoka te da je svoga brata po oba roditelja, na ovom zasjedanju prisutnog Filipović Husein-bega imenovala i postavila za

¹⁴ Obredno učenje cjelokupnog teksta Kur’ana pred nečiju dušu.

¹⁵ Obredni spjev u čast Poslanika Muhammeda. Najvjerovatnije se u ovom slučaju mislilo na poznati osmanski mevlud Sulejman-čelebija (u. cca 1412 A. D.). U Bosanskoj krajini je sve do početka osamdesetih godina XX vijeka kao vid posmrtnog obreda bilo uobičajeno učenje tzv. *žalosnih mevluda*, najvjerovatnije po uzoru na Istanbul, a ne *tevhida* koji su u Bosanskoj krajini smatrani za *sarajevski običaj* i nešto neopravdano. Pored sâmog spjeva, na tim mevludima učile su se i tzv. *žalodne ilahije*, najčešće na osmanskom jeziku. Takođe se u dijelovima Bosanske krajine i Jugozapadne Bosne na tim mevludima dijelila i tzv. *mrtvačka halva* što je takođe najvjerovatnije preuzeto iz istanbulske posmrtnih običaja. Takva halva bila je dio posmrtnih običaja i u Travniku, koliko znamo. O *mrtvačkoj halvi* kao posmrtnom običaju u Istanbulu oko polovine XVII vijeka vid. Cemal Kafadar, “Ben ve Başkaları. On Yedinci Yüzyıl İstanbulu’nda Bir Dervişin Güncesi ve Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağızdan Anlatılar”, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken. Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, (Istanbul: Metis Yayınları), 2009, pp. 39-71, na p. 64.

¹⁶ Ovo je bio Sulejman-beg Filipović *Kurbalički*, veleposjednik i poslovni čovjek iz Ključa, sa imanjima i u Rastoci i u Sredicama. Bio je bliski rođak Hanumicinog, Makbulinog, i Husein-begovog zeta Ali-bega Filipovića. Godine 1936 izabran je za potpredsjednika Vakufsko-mearifskog sabora IVZ u Bosni i Hercegovini. Izgubio je glavu, sa više muških članova svoje proširene porodice, u pokolju koji su u njegovom domu, tražeći zlato i dragocjenosti, u Ključu 1942/1943. godine počinili *ustanici-četnici-partizani*. Rasim Hurem je saopštio Muhamedu Filipoviću da je pronašao dva izvještaja o tom pokolju, sa zahtjevom da se počinioci sankcionišu, koje su sastavili Slavko Rodić i Ljubo Babić te uputili Vrhovnom štabu NOVJ i Zavnobih-u. Istraživači bi trebali da obrate pažnju i na ovaj mini-pogrom koji je izvrstan predložak za jednu historiografsku problemsku *case study*, ukoliko je arhivska građa o kojoj je govorio Hurem sačuvana i / ili dostupna.

¹⁷ O identitetu ove ličnosti biće riječi u nastavku rada.

¹⁸ U izdanju dio navedene formule nije baš naj sretnije pročitan: *eserü'l-istihād*. Recte: *isrû l-istişhād*. Up. Nenad Filipović, *Acta Ottomanica Saraevoensia. (Osmanski Dokumenti Arhiva OIS UNSA-Studijski Katalog)*, (Sarajevo: CIR UNSA), 2024, p. 203 (n. 586). Arhivistički nedovoljno iskusne i filološki ne baš najbolje spremne ankarske izdavače zavela je ditografija-grafijska pojava u kojoj su dva fonološki i značenjski različita leksema napisana identičnom grafijom ligature u arapskom pismu.

odabranog izvršioca oporuke.” I budući da je svaki od njih¹⁹ pred njim lično²⁰ izvršio šerijatsko svjedočenje preko propisanog postupka izjavivši sljedeće: “Mi smo toj stvari svjedoci na opisani način i povrh toga iznosimo šerijatsko svjedočenje”. Pa su svjedočenja navedenih oboje svjedoka pri presvijetlom šerijatskom sudu prihvaćena na tom mjestu.²¹ Te nakon što je donesena presuda da je ono što je oporučila pomenuta umrla, žena Kulenović Ali-bega, gospa²² po imenu Makbula, ćerka umrlog hadži-Ahmed-bega, još za života i bivši u stanju potpune umstvene uračunljivosti i neokrnjenog razuma, vakufu časne džamije sela Rastoka a to je četiri stotine krana kao trećina njenog imetka s time da se, nakon stavljanja pod kamatu na šerijatski način, od onoga što će se privrediti kao godišnja kamata utroše po dvije petine na učenje jedne časne hatme, po druge dvije petine na učenje jednog časnog mevluda, i zatim jednu petinu na rasvjetu pomenute džamije šerijatski utemeljeno oporučenje te da se tu radi o šerijatski zdravom vakufu, a budući da je šerijatski sud pospješio da se pomenuti izvršilac oporuke, Filipović Husein-beg, očitovao da će postupati prema pomenutoj oporučno-vakufskoj odredbi s posebnom pažnjom na provedbi posljednje volje umrle i da će u svemu tome biti brižljiv, ono što se dogodilo ispisano je i slovima nakićeno. Zavedeno dne dvadeset i šestog rebi’u-l-âhira u godini hiljadu i tri stotine i dvadeset i petoj od hidžreta onoga pri kome su sva slava i čast.²³

SVJEDOCI: Svjedoci čina:

[1.] Filipović Sulejman-beg

[2.] I Ali-beg Filipović

[3.] I ostali među prisutnima

¹⁹ Tj. svjedoci Sulejman-beg Filipović iz Rastoke i Ali-beg Filipović iz Ključa.

²⁰ Tj. pred izvršiocem oporuke Husein-begom Filipovićem. Izraz *bi-l-muvācehe* bukvalno znači “njemu u lice”, ali smo izbjegli takav prevod jer on u bosanskom jeziku ima pežorativan prizvuk.

²¹ U izdanju: *hîn-i kabûlde*. Recte: *hay(y)iz-i qabûlde*. Up. Nen. Filipović, *Acta Ottomanica*, p. 154. Neodgovarajuće čitanje u ankerskih izdavača prouzrokovano je nedovoljnom upućenošću u formular osmanskih kadijskih dokumenata (*şakk*) budući da je izraz *hay(y)iz-i qabûlde* potvrđen nebrojenim primjerima u takvim dokumentima.

²² O prevođenju osmanskog honorifika tj. nezvanične titule za žensku osobu, obično ili udatu ili stariju, *xâtûn* bosanskim arhaizmom *gospa* vid. Nenad Filipović, “Paša Nuhbegović i Braća Gagići”. *Specto*, II, 2025, pp. 13-53, na p. 20 (n. 30).

²³ Tj. subota, 26. VI 1907 A. D.

Salih Safvet-efendija Demirović-ključki kadija i sastavljač vakufname

U sâmoj ispravi njen sastavljač je naveden kao Salih Safvet, pomoćni kadija u kadiluku Ključ. Austro-ugarski arhivski izvori, memoarski spisi iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, te oralno-historijski memorati koji su bili živi i među ključkim ograncima porodice Filipović i među starijim stanovništvom Ključa i okoline znaju za kadiju Salih-efendiju Demirovića. On je među Ključanima i okolnim stanovništvom uživao veliki ugled. Salih Safvet-efendija Demirović rođen je u Kulen-Vakufu 1872. a umro u Ključu 14. februara 1933.²⁴ Prema navedenom nekrologu, Salih-efendija Demirović je završio Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu jula 1897. godine. Austro-ugarska građa nadopunjuje te podatke tako što prema njoj znamo da je Salih-efendija bio šerijatski sudski vježbenik u Sarajevu od 7. III 1898, šerijatski sudski vježbenik u Mostaru od maja 1898. do 1900. godine. Nakon toga Salih-efendija postaje u decembru 1900. vježbenik pri Vrhovnom šerijatskom sudu u Sarajevu gdje ostaje do kraja juna 1903. U julu 1903. imenovan je za šerijatskog sudskog vježbenika u Ključu, a za kadiju u Ključu postavljen je u decembru 1903. i analizirani austro-ugarski dokumenti ga tako bilježe sve do 1914. godine.²⁵ I nekrolog kadiji Demiroviću i oralno-historijski memorati starijih Ključana koji su bili na životu prije 1992. godine potvrđuju da je Demirović bio kadija u Ključu i nakon 1914. sve do svoga penzionisanja, 30. VI 1926. Nastavio je da živi u Ključu gdje je i umro 14. februara 1933. Penzionisan je u pedeset i četvrtoj godini života, nakon dvadeset i osam godina službovanja, a umro je sa otprilike šezdeset i dvije godine. Prema nekrologu, iza njega je tada, 1933. godine, ostalo osmoro djece od kojih je samo jedno steklo svoj kruh. Sve ovo govori o nezavidnom položaju kadija u Kraljevini Jugoslaviji, o njihovom čestom ranom penzionisanju, što je svakako stvaralo niz problema za izdržavanje i napredak njihovih porodica. O svemu tome bi buduća istraživanja trebala da kažu nešto više. Ovakva prerana

²⁴ *Merhumov Poštovatelj*, "Merhum Salih ef. Demirović", *Islamska Svijest*, II / 1933, № 29, p. 6. Prema izjavi Nedima Filipovića datoj, još 1979, i autoru rada i ostalim članovima njegove porodice a u prisustvu Salih-efendijinog unuka po tankoj krvi, rahm. Salih Jalovčića, nekada poznatog narodnog umjetnika-virtuoza na fruli i člana Narodnog orkestra RTV Sa, Nedim Filipović je autor citiranog dopisa. Dopis je nastao kada je Nedim Filipović, kao svršnik Šerijatske gimnazije, bio student prve godine orijentalistike u Beogradu. Njegovo napredovanje u orijentalnim jezicima Salih-efendija je pomno pratio. Inače je Nedim Filipović imao visoko mišljenje o Salih-efendijinoj učenosti i etičnosti. A Muhamed Filipović je održavao decenijama veze sa porodicom kadije Demirovića, posebno sa njegovom ćerkom udatom Jalovčić i njenim sinovima rahm. Farukom i rahm. Salihom Jalovčićem.

²⁵ H. Younis, *Biti Kadija*, pp. 320, 352.

penzionisanja, poput Demirovićevog, često se nalaze u građi i treba ispitati jesu li ona imala političku pozadinu.²⁶

Tekst vakufname koji je sastavio Demirović pisan je besprekornim osmanskim jezikom. Pored svih finesa osmanskog visokog funkcionalnog stila, Demirović je savršeno vladao osmanskim pravnim jezikom i formularom kadijskih dokumenata (*şakk*). Demirović se školovao samo u Sarajevu, na Šerijatskoj sudačkoj školi. Bio je ono što se tada zvalo *nuvablija*²⁷, a ne *carigradlija* odnosno vjersko-pravni učenjak školovan na najvišim školama u Istanbulu. Međutim, Demirovićevo vladanje osmanskim jezikom nije ni najmanje zaostajalo za onim u svršenikâ najviših istanbulskih medresa i nastavnih zavoda kao što je, na primjer, bio Demirovićev imenjaka Salih Safvet-efendija Bašić (Duvno 1873-Duvno 1948).²⁸ Nije Demirović bio jedini svršenic sarajevske Šerijatske sudačke škole koji je tako suvereno vladao osmanskim jezikom. Spisak takvih kadija bi mogao biti dugačak: počev od Fehim-efendije Spahe pa sve do hafiz-Omer-efendije Mušića.

U sâmoj osmanskoj ispravi kadija Demirović je naveden kao kadija u zastupstvu u kadiluku Ključ (*el-müvellâ xilâfeten*). Drugim riječima, u dokumentu se kadija-sastavljač opisuje kao *nâ'ib*-pomoćni kadija, kadija-pripravnik. No, već navođena austro-ugarska građa pokazuje da je Salih Safvet-

²⁶ Ipak je u najskorije vrijeme pitanje primijećeno: Mehmed Hodžić, *Od Mostara do Beograda. Politička i Društvena Djelatnost Šerifa Arnautovića*, Historijske Monografije, XXXIV, (Sarajevo: 2025), p. 201. Hodžić citira i jedan analitički članak o navedenom pitanju, iz 1943, izuzetno sposobnog i kompetentnog šerijatskog sudije, tada mladog Abdulaha Škaljića, koji će se kasnije pročitati svojim epohalnim rječnikom turcizama u sh/hs odnosno bosanskom jeziku.

²⁷ Izraz potiče od osmanskog naziva za sarajevsku Šerijatsku sudačku školu: *Mekteb-i nüvvâb*, a izraz *nüvvâb* je arapski razlomljeni plural arapske imenice *nâ'ib*-pomoćni kadija, kadijski pripravnik, kadijski vježbenik. U starijem sarajevskom govoru bile su česte izgovorne varijante *nevâb*, *nevâblija*. Takav smo izgovor nebrojeno puta čuli od osoba koje su život provele u neposrednoj blizini te škole kao što su rahm. gđa Fahrija Fadilpašić rod. Hrasnica i rahm. gđa Rasema Čustović-Kapetanović rod. Musakadić (Musakadija) sa kojima smo bili u višedecenijskom bliskom prijateljstvu, a muž gđe Čustović-Kapetanović, rahm. Nadir Kapetanović, nekada naučni saradnik Biološkog instituta u Sarajevu i ihtiolog, bio nam je bližnji rođak.

²⁸ Uporedi Demirovićev osmanski jezik sa jezikom Bašićevih osmanskih članaka: *Bosna-Hersek'te Bîr Osmanlı Aydını Salih Safvet Başıç*, haz. Dr. Genç Osman Geçer, (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog Kantona), 2009, *passim*. Bašićevi osmanski članci potvrđuju da je on bio jedan od najvažnijih bošnjačkih javnih intelektualaca u vremenu prije 1918, veoma obrazovan i nepotkupljiv. Treba navesti još i to da su oko 1924. ministarstva prosvjete i vjerâ Kraljevine SHS svršenicima sa najvišim istanbulskim diplomama (Bašić, Salim-efendija Muftić, Šakir-efendija Mesihović, Derviš-efendija M. Korkut i dr.) nostrifikovali titule doktora prava i teologije, što se jasno vidi iz napomena sa pečatima tih ministarstava u originalnim istanbulskim idžazetnamama hafiz-Šakir-efendije Mesihovića koje smo imali prilike vidjeti u privatnim rukama.

efendija Demirović bio pomoćni kadija u Ključu, samo jedno kratko vrijeme, mnogo prije nastanka isprave čiji se prevod i analize nude u ovom radu. On je bio ključki pomoćni kadija samo u razdoblju juli-kraj novembra 1903., jer je već u decembru 1903. postavljen za kadiju u punom kapacitetu u Ključu. Otkuda ta razlika? Smatramo da se radilo o konzervativizmu osmanskog formulara, a ne o odrazu stvarnog statusa ključkog kadiluka 1907. godine. Naime, tokom osmanske uprave Ključ je zaista bio zastupnički kadiluk-nijabet²⁹ o čemu svjedoče brojne isprave iz razdoblja osmanske uprave.³⁰ Iz obilne građe za razdoblje 1878-1918. jasno je da je iza 1878. godine u Bosni nestala trostepena podjela na mullaluk, kadiluke, i nijabete te da su svi šerijatski sudovi imali status kadiluka, a stvoren je, po ugledu na austrijski pravni sistem i Vrhovni šerijatski sud. Jedino se u formularu osmanskih isprava sastavljenih po šerijatskim sudovima koji su prije 1878. godine bili u rangu nijabeta formalno održalo zvanje *el-müvellā xilāfeten* odnosno *nā'ib*. Moglo bi se pasti u iskušenje da se ovakve promjene u praksi šerijatskog prava u Bosni u vremenu 1878-1918. olako proglase *kolonijalnim islamskim pravom*, povodeći se za nekim studijama o šerijatskom pravu u britanskim te francuskim kolonijama u vremenu cca 1830-cca 1945 No, to je varljiva, neutemeljena analogija. I u Austro-Ugarskoj i u Ruskom Carstvu moguće je govoriti o modernizaciji te evropeizaciji šerijatskog prava pod hrišćanskim suverenom, ali nije moguće govoriti o kolonijalnom islamskom pravu poput tzv. *Anglo-Mussulman Law* u Britanskoj Indiji jer je takvo kolonijalno pravo predstavljalo i drastičnu promjenu i temeljno glajhšaltovanje šerijatskog prava sa britanskim tzv. *Common Law*.³¹ Takva intruzija i duhovno-praktično nasilje mnogo su manje bili prisutni u praksi šerijatskog prava u francuskim kolonijama, ali u Austro-Ugarskoj te u Ruskom Carstvu takvih drastičnih nametnutih promjena nije bilo što potvrđuju sve relevantne studije o Islamu u ta dva stara, nekolonijalna, carstva.³²

²⁹ O ustanku nā'iba-pomoćnog kadije u osmanskoj Bosni vid. Nen. Filipović, "Paša Nuhbegović i Braća Gagići", pp. 14, 42-43, sa navedenom svom ranijom relevantnom sekundarnom literaturom.

³⁰ O tome npr. vid. Nen. Filipović, *Acta Ottomanica*, passim.

³¹ O tome, posebno u vezi sa vakufom vid. Gregory C. Kozlowski, *Muslim Endowments and Society in British India*, (Cambridge, UK: Cambridge University Press), 1985.

³² U tom smislu publikacije čiji su autori Bougarel, Greble, Gelez, u velikoj mjeri preuzimajući viđenja Aleksandra Popovića (Alexandre Popović), na pogrešnom su tragu. Za žaljenje je što su ti neutemeljeni pogledi doživjeli izvjestan *vogue* u bosanskoj literaturi sa naučnim pretenzijama, te, još i više, u nekim neformalnim interesnim grupama unutar sarajevskog historičarskog, pravnčkog, te ilmijanskog esnafa. Zašto se u kontekstu Austro-Ugarske i Ruskog Carstva ne može govoriti o kolonijalnom Islamu najbolje objašnjava Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 2006. Za

Ostaje nam da se osvrnemo na jednu značajnu pojedinost koju je sačuvala ova isprava. Ona naime ličnost kadije-sastavljača navodi samo sa dvostrukom formulom ličnog imena tj. Salih Safvet. Nema ni osmanskog lakaba-priimenka niti osmanizovanog slovenskog bosanskog pravog prezimena u antroponimijskoj formuli kadije-sastavljača, za razliku od ostalih ličnosti pominjanih u ispravi. Što se tiče tih drugih ličnosti data su njihova prezimena u osmanizovanom obliku slovenskog bosanskog originala. Kadija je zvanično nosio dva imena, u skladu sa raširenim osmanskim običajem. Najčešće su se muškoj djeci davala imena u takvoj formuli kombinacijom jednog pejgamberskog imena i jedne pohvalne odlike (*şifat*). Postojali su ustaljeni dubleti kao Ali Fehmi, Mustafa Nurudin, Mustafa Hajrudin, Derviš Salih, Mahmud Asaf, Salih Safvet, ali su postojale i neke rjeđe kombinacije standardnih imena i rijetkih pridjevskih izraza arapskog te perzijskog porijekla.³³ Dvostruka formula se protezala i na žensku antroponimiju (npr.

kritiku “anti-orijentalističkog neo-orijentalizma” u spisima Emily Greble vid. Dženita Karić & Harun Bulyina & Piro Rexhepi, “Feel-Good Orientalism and the Question of Dignity. A Review Essay on Emily Greble’s *Muslims and the Making of Modern Europe*”. Elektronski objavljeno na: themaydan.com / 2023/ 02 / feel-good-orientalism-and-the-question-of-dignity, 2. II 2023, a najskoriji naš pristup je od 3. III 2026.

³³ O toj pojavi instruktivno prvorazredno svjedočanstvo donosi zvanični austro-ugarski bosanski prevod jedne predstave koju su članovi Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije uputili šejhu-l-islam u Istanbul, 8. III 1908, u vezi sa pitanjem menšure—izbora, imenovanja, te zvaničnog svečanog dekreta o postavljenju reisu-l-uleme bosanskih muslimana. Izlistaćemo prvo oblik iz potpisa, a pored njega ćemo dati oblik uobičajen u drugim izvorima i sekundarnoj literaturi te usmenoj predaji: Fadilpašić Essejjid Mahmud Asaf=Mahmud-beg Fadilpašić; Defterdarija Muhamed Sun-i=Muhamed-beg Teftedarija; Miralempašić Derviš Rušdi=Derviš-beg Miralem; Džinić Mahmud-el-Feal=hadži-Mahmud-beg Džinić; Cerić Husein Husni=Husein-beg Cerić; Tuzlapašić Muhamed Bakir=Bakir-beg Tuzlić; Arnautović Mehmed Šerif=Šerif-efendija Arnautović; Karabeg Muhamed Nuri=Muhamed-efendija Karabeg; Bišćević Mehmed Vasif=Vasif-beg Bišćević Privilica; Filipović Zaim Sidki=Zaim-beg Filipović Topal. Vid. *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za Vjersku i Vakufsko-Mearifsku Autonomiju*, sabr. i ur. Ferdo Hauptmann, Građa za Proučavanje Političkih, Kulturnih i Socijalno-Ekonomskih Pitanja iz Prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX Vijek), Tom III, (Sarajevo: Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine), 1967, pp. 543-48, № 270, 8. III 1908. Od devetnaest potpisnika ovog podneska, desetorica su upotrebili dvočlanu imensku formulu u potpisima. Historičari bi trebali da obrate pažnju na pojavu da su nekada u izvorima jedne te iste ličnosti pominjane ili samo pod *zvanim imenom* ili samo pod *nadjenutim imenom*. Pa su tako u sekundarnoj literaturi nastajale fantomske ličnosti. U jednom zvaničnom spisku osoba-aktu Zemaljske vlade koje su dobile pasoš za odlazak na hadž 1905. godine, datovanom u 1906. godinu, navedeni su, između ostalih osoba, i Aza Filipović, udovica veleposjednika, i njen sin Muhamed-beg Filipović, iz Glamoča. Vid. Zijad Šehić, “Putovanje Bosanskohercegovačkih Hodočasnika u Meku u Doba Austrougarske Uprave 1878-1918”, *Saznanja*, II, 2008, pp. 65-89, na p. 81. Aza Filipović iz toga dokumenta je hadži-Azamina-hanuma Filipović rod. Kulenović Bajbut Rajinovačka, inače tetka braće pravnika i političara dra Džafer-bega i dra Osman-bega Kulenovića i osoba koja je prilikom

Hatidža Hafiza³⁴, Fatma Kamila, Fatma Kanita, Umihana Emina, Đula Emina itd.). Radilo se o običaju koji je u osmanskim izvorima za Bosnu zabilježen još u XVII vijeku i koji je masovnije trajao sve do 1945.³⁵, sa sporadičnim pojavama kasnije.³⁶ S druge strane, u svakodnevnoj komunikaciji, kako svjedoči citirani nekrolog, ali čak i u zvaničnim austro-ugarskim dokumentima, antroponimijska formula je znala biti često jednostruka pa se tako sastavljač u tim izvorima najčešće pominje samo kao Salih-efendija Demirović. Prihvatanje gore opisane dvostruke antroponimijske formule u Bosni predstavljalo je primjer usvajanja istanbulske kulturne i običajne forme, karakteristične za više slojeve, pa se i u Bosni širenje takvog običaja

svoje udaje iz Kulen-Vakufa u Glamoč, 1861. godine, donijela raskošnu anteriju što se danas čuva u zbirci Bošnjackog instituta kao poklon njenih unuka Aiše Kulenović rođ. Filipović, Nusrete-Nune Filipović, Vakije-Vake Kapetanović rođ. Filipović, i Emine-Mine Kozarčanin rođ. Filipović, doduše u nekim publikacijama pogrešno datovanu u 1875 i sa pogrešnim mjestom izrade: Glamoč je naveden umjesto Kulen-Vakufa, istinskog mjesta nastanka tog izuzetnog haljetka-prema procjeni Ljiljane Beljkašić-Hadžidedić ta anterija je rijedak primjerak svečane anterije iz druge polovine XIX vijeka, nastale mješavinom sarajevskog i istanbulske stila u terziluku. Hadži-Azeminin sin koga dokument naziva Muhamed-beg bio je poznat u porodici te Glamoču kao *adže hadži-Nur-beg* ili u intimnoj porodičnoj komunikaciji *naš Nurija*, (radilo se o o našoj šukunneni po očevoj majci i amidži-stricu naše nene Đule rođ. i ud. Filipović koja je te osobe intimno lično poznavala). Često osmansko dvočlano ime bilo je i Muhamed Nuri (up. Muhamed Nuri-efendija Karabeg iz Mostara, potpisnik navedenog podneska šejhu-l-islam) pa je očito hadži-Azeminin sin imao puno ime Muhamed Nuri-beg ali je u porodici bio poznat po skraćenim varijantama Nur-beg, Nurija, kasnije hadži-Nur-beg. Nepažljivo čitanje dokumenta moglo bi neupućenog istraživača zavesti na pogrešan trag, odnosno da konstruiše postojanje dvije različite osobe, navodnog Muhamed-bega i navodnog Nur-bega.

³⁴ Mehmed Mujezinović, *Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine*, II², Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Sarajevo-Publishing), 1998, pp. 216-17.

³⁵ O tome vid. Nenad Filipović, "Bošnjaci u Bici kod Sente 1697. Godine-Videnje Pjesnika Fidai-bega", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, XL, 1990, pp. 309-33, na p. 319 o antroponimijskim kategorijama *nadjenuto ime* (osm. *göbek ismi*) i *zvano ime* (osm. *maxlaş*) u Bosni prije 1945. godine.

³⁶ Avangardni bosanski pjesnik iz šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka Ahmed Muhamed Imamović rođen je 1944. godine. Prema njegovoj izjavi autoru, njegovi pobožni i islamski upućeni roditelji dali su mu dvostruko lično ime „jer je tako naš pravi običaj“. Zabilježeno u Sarajevu 1981. godine. Kao drugi primjer možemo navesti slučaj poznatog arhitekta-umjetnika i profesora UNSA Ahmeda Đuvića (Đuvo). U porodici on je često zvan isključivo kao Dževdo, kako ga je dosljedno nazivao zajednički nam rođak ing. Mahmut-beg Cvijetić iz Trebinja. Jedan uobičajeni osmanski antroponimijski dublet bio je Ahmed Dževdet (npr. čuveni hroničar iz XIX vijeka Ahmed Dževdet-paša). Tako da smatramo da je učeni Đuvićev otac hadži-Mustaj-beg Đuvo odabrao tu dvostruku antroponimijsku formulu za svoga sina. O hadži-Mustaj-begu Đuvi vid. O. A. Sokolović, *O Kreditima*, pp. 6-7. U staroj rukopisnoj zbirci OIS UNSA, uništenoj u agresorskoj paljevini 17. V 1992. godine. čuvao se poseban fond *Manuscripta Djuvo* koji je sadržavao oko 453 rukopisa na arapskom, osmanskome, i perzijskom jeziku a koje su negdašnji Balkanski institut i Zemaljski muzej otkupili od hadži-Mustaj-bega Đuve u razdoblju 1913-1941. Osnivanjem Orijentalnog instituta, 1950. godine, taj je fond prešao u rukopisnu zbirku OIS UNSA.

može protumačiti ili kao vid potvrde već ostvarenog elitnog statusa ili kao vid aspiracije prema usponu u elitu.

Makbulino zavještanje

Kao što je već izloženo u ovom radu, Makbula Kulenović rođ. Filipović oporučila je, pri zdravoj pameti a pred sâmi kraj svoga života, u prisustvu svoga brata Husein-bega Filipovića trećinu svoga imetka za džamiju u Rastoci kod Ključa. Rastoka o kojoj se govori u Makbulinom zavještanju i vakufnami nazivala se još 1910. *Rastoka turska*. Bila je to seoska opština u srezu Ključ koja je 1910. imala 35 kuća i 179 stanovnika, isključivo muslimana. Pored navedene seoske opštine, na nju se naslanjala *Rastoka hrišćanska*, seoska opština sa 97 kuća i 633 stanovnika, isključivo pravoslavnih, prema istom popisu iz 1910.³⁷ Tu se radilo o živopisnom vrhovinsko-visoravanskom selu sa obiljem vode i plodnim okolišem, s puno rastinja i šume, udaljenom nekih petnaestak kilometara od Ključa, na desnoj obali rijeke Sane, ukraj puta prema Gornjem Ribniku. Sam izraz *rastoka* je narodni, drevni, izraz za vododjelnicu, bifurkaciju.³⁸ Najznačajnija voda u centru Rastoke turske zvala se *Jâz* — bio je to ili rukavac ili potočna pritoka Sane — i tekla je pored kuća, čardaka, ahara, i kula najuglednijih domaćinstava iz kruga rastočkih Filipovića.³⁹ To selo je bilo sijelo

³⁷ *Rezultati Popisa Žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. Oktobra 1910*, (Sarajevo: Statistički Odsjek Zemaljske Vlade), 1912, pp. 256-59. U Rastoci se bošnjačko stanovništvo strmoglavce smanjivalo nakon intervala 1942-1943. godina. Tako je 1971. godine Rastoka imala 17 bošnjačkih stanovnika, 1981 već 9, 1991 takođe 9, a 2013 niti jednog. Daytonski sporazum izdvojio je Rastoku iz Opštine Ključ i pripojio je Opštini Ribnik u okviru entiteta Republika Srpska. Vid. hr.wikipedia.org/wiki/Rastoka_(Ribnik_BiH), najskoriji pristup 1. III 2026. godine.

³⁸ O izrazu *rastoka* sa značenjem bifurkacija te o toponimu *Rastoka* nastalom iz tog izraza vid. *Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*, XVII (rajčetić-riječ), ed. Stjepan Musulin, superv. et rec. Dragutin Boranić i Petar Skok, lemm. Stjepan Bosanac et alii, (Zagreb: JAZU), 1953, col. 304b, s. vv. 1. RASTOKA; 2. RASTOKA, i još: s. vv. 1. RASTOČ; RASTOČINA; RASTOČIŠTE; RASTOČITI b; RASTOČJE; RASTOČKI POTOK; 2. RASTOK; 3. RASTOK; Petar Skok, *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*, III, edid. Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, collab. Valentin Putanec, ((Zagreb: JAZU), 1973, coll. 449b-451b, na col. 450b, s. v. *tëći*.

³⁹ *Jâz* je starinski bosanski izraz za vodotok, kaptiranu riječicu ili potok, kanal za navodnjavanje uopšte, orizarski kanal i sl., ono što se takođe nazivalo jednim drugim starinskim terminom *vodovađa*. Ova objašnjenja dugujemo našoj neni po ocu, Đuli rođ. i ud. Filipović (Glamoč 1887-Sarajevo 1974) koja je, u svom prvom braku, živjela u Rastoci odnosno Rastoci turskoj od 1911-1918. godine kao supruga Husein-bega Filipovića, izvršitelja Makbuline oporuke i vakifnog najstarijeg brata. A naš otac Muhamed Filipović pamtio je da su u kućama Omer-bega Filipovića hadži-Derviš-begovog i Mustaj-bega Filipovića hadži-Bećirbegovog u Ključu, građenim oko 1860., unutar kućne kuhinje-*mutvaka* u prizemlju bili provedeni jâzovi-rukavci Sane, kaptirani u kamena ozidana korita. Obje monumentalne kuće su se nalazile jedna preko puta druge u istoj

ogranka porodice Filipović iz Glamoča. Jedan dio porodice čije je inicijalno bosansko stanište bilo u Glamoču se, razrodavanjem, toliko proširio do druge polovine XVII vijeka da je došlo do preseljavanja prvo u Sredice kod Ključa, da bi se opet jedan dio sredičkih Filipovića daljim razrodavanjem, još pred kraj XVII vijeka, naselio u Rastoci.⁴⁰ Kada se dobro osmotri geografska karta ključkog i glamočkog kraja te susjednih im dijelova što Bosanske krajine, što Jugozapadne Bosne, zapaža se da su posjedi porodice Filipović u ključkom kraju orijentisani prema Glamoču i da se naslanjaju na predione cjeline Vrbljani, Pecka, Medna, Gerzovo, Šipovo, Pljeva, Crni Vrh, Kupres, Grahovo, Vukovsko polje sve do Glamoča. Tu se radilo vjerovatno o izvornoj teritoriji ogromnog zijameta Mehmed-bega Filipovića, nastalog neposredno iza 1574.⁴¹, koji je kroz odžakluk-timarsko nasljeđivanje razdijeljen u kasnijim generacijama

ulici, a bile su povezane *kubúrom*-nadzemnim mostolikim natkrivenim hodnikom, slično nekim osmanskim građevinama u Istanbulu te palatama venecijanskog Rijalta i palatama unutar zidina starog grada Korčule na istoimenom otoku. Pomenute kuće spalili su, kao i gotovo čitavo mjesto Ključ, krajem 1943. godine, tzv. *ustanici* čiji znakoviti prelaz iz četnika u partizane i spomeničare te članove KPJ i uživaoce boračkih penzija i privilegija nauka još nije osvijetlila, osim nekih naznaka u ranijim spisima Rasima Hurema. No, i sâm Hurem je platio tešku cijenu za tu svoju naučnu radoznalost, iskazanu u samoupravnom socijalizmu SFRJ, dok je vladalo bratstvo i jedinstvo, ranih sedamdesetih godina XX vijeka.

⁴⁰ Ibrahim Filipović, *Filipovići. Bosanska Muslimanska Porodica, Njen Postanak, Razvoj i Uticaj od 1574. do 1991. Godine*, (Sarajevo: Piščevo Izdanje), 1991, p. 113. Negdje odmah iza 1760. godine, nakon izumiranja svih muških članova kuće Filipović nastanjenih tada u Glamoču, u Glamoč, u Filipovića Odžak, se je vratio njihov stričević Bećir-beg Filipović iz Rastoke i oženio udovicu svoga stričevića Sulejman-bega, sina hadži-Mehmed-alajbegovog. Udovica je bila iz travanjske kuće Vilića Duvnjaka-Teskeredžića, kasnije samo Teskeredžića, i Bećir-begu je rodila sina Abdulkerim-bega. Ta Teskeredžićka bila je tetka kasnije znamenitog Mustaj-bega Teskeredžića Duvnjaka koji je u Sarajevu pogubljen 1836 i jedan je od sedmorice sahranjenih u sarajevskom turbetu Jedileri. Ove podatke smo više puta slušali i od naše nene Đule, rođ. i ud. Filipović, ali i od gde Fahrrije Zubčević rođ. Teskeredžić, unuke Hamdi-bega Teskeredžića, Mustaj-begovog sina i mlađeg brata Derviš-paše Teskeredžića, koja je bila živa još 1998, te od Fahrrije Teskeredžić rođ. Firdus (1893-1976), supruge dra Besim-bega Teskeredžića-Dervišpašića, inače Derviš-pašinog unuka; Fahrrija rođ. Firdus udala se za svoga tetića, sina znamenitog Muharem-bega, budući da je Besim-begova majka Izeta bila rođena sestra Fahrrijinog oca Ibrahim-bega Firdusa, unuka Ali Galib-paše Rizvanbegovića-Stočevića po tankoj krvi (u. u Istanbulu 1900). Verzija porodične usmene predaje poklapa se i sa podacima koje donosi Milojević u svom antropogeografskom prikazu Glamočkog polja. Up. Borivoj Ž. Milojević, *Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko Polje- Naselja i Poreklo Stanovništva*, Srpski Etnografski Zbornik, XXV, Naselja i Poreklo Stanovništva, 13, (Beograd: SKA), 1923, p. 108. O Hamdi-begu Teskeredžiću i njegovim potomcima vid. Husnija Kamberović, *Begovski Zemljišni Posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. Godine*², (Sarajevo: Naučno-istraživački Institut Ibn Sina), 2005, pp. 456-57.

⁴¹ I. Filipović, *Filipovići*, pp. 50-62, sa prevodom upisa od 30. I 1575 u jednom defteru o dodjeli timara (*taḥvīl qalemi defteri*) koji je u Istanbulu, početkom osamdesetih godina XX vijeka, otkrila Fazileta Hafizović (tada još uvijek Cviko), prevela i ustupila autoru citirane knjige. Njen autor, Ibrahim Filipović, višekratno je isticao istraživačku nesebičnost Hafizovićeve i bio joj neizmjereno zahvalan.

porodice i na kome su nastali brojni čiftlici Filipovića. Upravo je Rastoka, tj. *Rastoka turska*, primjer sela-čiftlika, sa tzv. čiftličkom rezervom-grupisanjem najplodnijih, vodom najopskrbljenijih, najžupnijih, najpitomijih, i na komunikacije najbolje naslonjenih, sela za habitat veleposjednika sa statusom čiftlika te sa velikim kompleksima *begluka*⁴²—izdvojenih zemalja koje su begovi i druge čiftlik-sahibije obrađivali u vlastitoj režiji i sa koje su cjelokupan prihod uzimali sebi.⁴³ U Jugozapadnoj Bosni i Bosanskoj krajini begluci su najčešće bili veliki sjenokosi (npr. Ždralovac porodicâ Atlagić pa Firdus u Hlivanjskom polju⁴⁴; ogromne jednokomadne livade u vlasništvu porodicâ Kulenović-Bajbut iz Kulen-Vakufa, Kulenović-Bukovača iz Bosanskog Petrovca, i Filipović iz Glamoča, u Drvaru i okolini⁴⁵). Sela-čiftlici nastala na čiftličkoj rezervi bila su odraz elitne kulture i njenih životnih formi, pa se tu radilo o habitatu koji je u ruralnom ambijentu podražavao osmanski urbanizam. Jedan od važnih činioca toga bila je i petkovna džamija u kojoj su se obavljali i džuma-namazi i bajram-namazi, obredi u vezi sa praznovanjem petka te najvažnijih islamskih

⁴² O begluku uopšte i o beglucima u Jugozapadnoj Bosni vid. Milenko S. Filipović, “Agrarnopravni Odnosi Zvani Paraspor ili Paraspur”, *Covek Među Ljudima*, izb. i predg. Đurđica Petrović, (Beograd: SKZ), 1991, pp. 256-79, na pp. 271-72, po prvi put objavljeno 1965. godine. M. S. Filipović napominje da se ono što se u Bosni zvalo *begluk*, u Hercegovini zvalo *mobina*.

⁴³ Da su takvi čiftlici bili rašireni po Bosni još prije XVIII vijeka potvrđuju podaci o kulama, čardacima, i vodenicama u jednom popisu osmansko-mletačkog razgraničenja u Bosni, kao i jedna skorija sofisticiranija analiza promjena u bosanskom društvu u razdoblju cca 1669-1739. Vid. Fazileta Hafizović, *Popis Sela i Zemlje Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina Oslobođenih od Mletačke Republike 1701. Godine. BOA TTD 861 (Prijevod Katastarskog Deftera)*, (Zagreb-Sarajevo: Srpsko Kulturno Društvo Prosvjeta-Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Orijentalni Institut u Sarajevu), 2016, passim; Ramiza Smajić, *Migracije i Bosanski Ejalet 1683-1718.*, Historijske Monografije, XXIV, (Sarajevo: Institut za Historiju UNSA), 2022, passim.

⁴⁴ O Ždralovcu vid. Nen. Filipović, *Acta Ottomanica*, pp. 122, 124, 197, 200.

⁴⁵ O tim velikim livadama-sjenokosima podatke su nam pružile Aiša Kulenović rođ. Filipović (r. 1912) i Nusreta-Nuna Filipović (r. 1918), ćerke Hamdi-bega Filipovića, veleposjednika i industrijalca iz Glamoča (u. 1937), obje umrle u dubokoj starosti u Sarajevu neposredno iza 2000. godine. Hamdi-begova majka hadži-Azemina rođ. Kulenović-Bajbut Rajinovačka donijela je u brak sa hadži-Hamid-begom Filipovićem iz Glamoča kao miraz, pored drugih posjeda, i jednokomadnu livadu-begluk od 1500 dunuma na području Drvara. Hadži-Azemina, u porodici poznata kao *Hadži-Hamma*, bila je majka Hamdi-begova i nena po ocu naših informatorki. (Uzgređ budi rečeno, *Hadži-Hamma* nikada nije prenijela svoj miraz izravno izvršno te pravno na muža hadži-Hamid-bega, prema savjetu svoga oca i braće Bajbuta, a muž se nije protivio tome. Imala je svoje odvojene *subaše*-nadglednike. Prihod je naravno stizao u hadži-Hamid-begovu kuću, ali kao *njen prihod*. Tek su njeni sinovi Filipovići iza njene smrti postali gruntovno-katastarski upisani na taj imetak). Arhivalije bivše Agrarne direkcije, sačuvane u Državnom arhivu BiH, u velikom su skladu sa ovim oralno-historijskim memoratima, (npr. ono što te arhivalije kažu o drvarskim beglucima porodice Kulenović-Bukovača).

praznika.⁴⁶ Džamija u Rastoci bila je centralna džamija za muslimane selâ sreza Ključ i oni su u njoj obavljali i džuma-namaz i bajram-namaze sve do 1941. godine⁴⁷, kada su ustaničko-četnički pokolji, posebno u vremenu 1942-1943. na čelu sa nezapamćenim pogromom u selu Velije, prekinuli tu tradiciju, i prouzrokovali iseljavanje prema Ključu, Banjoj Luci, Prijedoru, Sanskom Mostu, pa čak i Zagrebu.⁴⁸ Kuća hadži-Ahmed-bega Filipovića bila je u statusu *via facti* mutevelije te džamije od polovine XIX vijeka. Zato je i Makbulino zavještanje toj džamiji razumljivo.

Njeno zavještanje oporukom bilo je formulisano u skladu sa šerijatskim propisom da je testator slobodan da oporuči maksimalno jednu trećinu svoje imovine. Jer zakonski nasljedni red uživa u šerijatskom pravu prednost nad testatorovom voljom.⁴⁹ Time se zapravo očitovao kompromisni karakter

⁴⁶ O petkovnim džamijama u ruralnim sredinama vid. Nihad Dostović, "Dva Dokumenta iz Tuzlanskog Sidžila iz 1054-55 h. g. / 1644-45 Godine u Gazi Husrev-begovoj Biblioteci", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXIII, 2012, pp. 59-106.

⁴⁷ Naš amidža-stric Ahmed Filipović (Rastoka 1912-Sarajevo 2001) sjećao se da je kao dijete, nakon smrti svoga oca Husein-bega krajem 1918. godine, on zauzeo njegovo mjesto, i uz svoga amidžu Mahmut-bega Filipovića, sjedio u vrhu sofe u velikom aharu kuće hadži-Ahmed-bega Filipovića u Rastoci tokom dva bajramska ručka koji bi se tu davali ispred porodice hadži-Ahmed-begove kao čast za sve koji bi obavili bajram-namaz u rastočkoj džamiji. I nakon silaska njegove porodice u Ključ, 1919. godine, on bi sa amidžom Mahmut-begom redovno odlazio u Rastoku na bajram-namaze i da priredi taj tradicionalni svečani ručak. To je trajalo sve dok se Mahmut-beg Filipović nije, po prvi put, odselio u Sarajevo, oko 1923. godine, odnosno dok se Ahmedova majka Đula nije, 1926. godine, udala za Sulejman-bega Filipovića iz Ključa. Nakon te udaje, sa svoje troje djece iz prvog braka, Sulejman-begom i njegova četiri sina iz Sulejman-begova prethodna dva braka, Đula rod. i ud. Filipović preselila se iz Ključa u Banju Luku. Sve do 1926, mali Ahmed je sjedio u čelu svečane sofe, kao glava kuće, tokom dva bajramska ručka. Prema vlastitoj izjavi, kao dijete je mrzio tu neizostavnu dužnost koja je djetetu očito padala teško. Kako je sâm govorio, tokom tog ručka, *glava kuće* prima nebrojene čestitke, uvijek stoječki, a samo simbolično jede. Dakle višesatni ručak bio je beskrajni niz ustajanja i sjedanja. Smatralo se nepristojnim da *glava kuće* obilno jede tokom takvog formalnog, svečarskog, ručka.

⁴⁸ O strahovitosti tih pokolja, sa Velijama kao vrhuncem, i o šutnji koja je te pokolje obavijala u vremenu 1945-1992. godine višestruko je pisao u svojim memoarskim spisima Muhamed Filipović, koji je bio veoma pouzdan kazivač o svim tim događanjima, budući da je kuća njegove majke u Banjoj Luci bila jedno od središta gdje bi se muslimanske ključke izbjeglice prvo pojavljivale nakon dolaska iz ključkog kraja u Banju Luku. Začuđuje što i novija bosanska historiografija, ona nastala iza 1992. godine, prenebregava te pokolje.

⁴⁹ Hafiz Abdulah Bušatlić, *Porodično i Nasljedno Pravo Muslimana. (Glavne Ustanove i Propisi)*, (Sarajevo: Islamska Dionička Štamparija), 1926, pp. 119-20; Dr. Alija Silajdžić, *Testament u Šerijatskom Pravu*, (Sarajevo: Državna Tiskara), 1941, p. 58 et passim, (radi se o Silajdžićevoj doktorskoj disertaciji branjenoj u Beogradu pred Mehmedom Begovićem još prije aprila 1941). Obje knjige predstavljaju klasike bosanske pravne misli, bibliografska su rijetkost, i bilo bi ih preko potrebno preštampati! O porijeklu odredbe o trećini kao limitu za oporučenje vid. David S. Powers, *Studies in Qur'an and Hadith: the Formation of the Islamic Law of Inheritance*,

socijalne suštine šerijatskog prava koje je djelimice individualističko, a djelimice komunitarno-kolektivističko za razliku od striktnog individualizma rimskog prava.⁵⁰ Ni oporučeni novac ni njena cjelokupna imovina nisu bili neznatni, kada se uzme u obzir da se radilo o mladoj ženskoj osobi, nedavno udatoj domaćici, doduše pripadnici veleposjedničke elite, ali ipak osobi koja nije bila, sva je prilika, samostalno privredno aktivna. Njena cjelokupna imovina iznosila je 1200 austro-ugarskih kruna, a iznos koji je uvakufila oporukom bio je 400 kruna. Da bi se shvatila kupovna moć i / ili stvarna vrednost tog zavještanja, upoređićemo taj iznos sa nekim godišnjim stipendijama koje je dobrotvorno društvo *Gajret* davalo u razdoblju 1906-1907. i 1907-1908. godine, te sa stipulacijama nekih drugih vakufnama za džamije iz istog perioda. Tako je Sejfo Arifhodžić, student prava u Beču, rodom iz Vlasenice, pohađajući četvrtu godinu studija, 1906-1907. godine primio 600 kruna godišnje stipendije. Tu se radilo o iznosu ravnom jednom i po zavještanju Makbulinom. Uzeir Gradašćević iz Dervente je kao učenik četvrtog razreda gimnazije, 1906-1907. primao 300 kruna godišnje stipendije, što je bilo ravno 90% Makbulinog vakufa; dok je kao đak petog razreda, 1907-1908. godišnje primio 600 kruna što je iznosilo jedno i po Makbulino zavještanje. Husnija Đumrukčić, student prava iz Banje Luke, inače bliski rođak Makbuline majke Hanumice rođ. Đumišić, pohađajući četvrtu godinu, 1906-1907. primio je 500 kruna što je iznosilo 1 ¼ Makbulinog uvakufljenja. Ahmet Rizvanbegović iz Stoca, student medicine, pohađao je 1906-1907. petu godinu studija i primio 700 kruna što je iznosilo 1 ¾ Makbulinog zavještanja, dok je 1907-1908. pohađao šestu godinu

(Berkeley: University of California Press), 1986; Patricia Crone, *Roman, Provincial, and Islamic Law: the Origins of the Islamic Patronate*, (Cambridge, UK: Cambridge University Press), 1987. O nekim uzorcima bosanskih vasijetnama na osmanskom jeziku vid. Azra Gadžo-Kasumović, «Vasijetname na Osmanskom Jeziku», *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXV-XXVI, 2007, pp. 45-86.

⁵⁰ Takvog mišljenja je i A. Silajdžić, *Testament*, passim. Zaštita zakonskih nasljednika pred testatorovom samovoljom može se u Evropi pratiti od Napoleonovog Građanskog zakonika pa preko velikog broja evropskih građanskih zakonika nastalih tokom XIX i XX vijeka. Ona se odlikuje ublažavanjem drastične pozicije rimskog prava idući u korist zakonskog nasljednika, sa interesantnim analogijama sa šerijatskim pravom, a najkarakterističniji slučaj u tom smislu jeste Građanski zakonik Švajcarske Konfederacije, pa nije ni čudo da je švajcarska kodifikacija korištena prilikom stvaranja modernog građanskog prava (*medenî hukuk*) u Republici Turskoj, iza 1924. godine. Ovo zapažanje dugujemo rahm. prof. Hamidu Hadžibegiću koji je bio ne samo vrstan orijentalista, nego i vrstan moderni pravnik te kadija. Hadžibegić je bio jedan od omiljenih studenata najvećeg turskog civiliste Ebü'lûlâ Mardina koji je započeo kao jedan od odabranih šejhu-l-islamovih činovnika-sastavljača fetvi, još prije 1908. Bila je to osoba koja je bila i moderni pravnik-civilista i islamski učenjak.

studija i primio 800 kruna odnosno iznos ravan dvostrukom Makbulinom uvakufljenju.⁵¹ Drugi komparativni orijentir mogu nam biti stipulacije nekih vakufnama iz približno istog vremena kao i Makbulina vakufnama. Husein-aga Bešlagić, sin Mustafin, iz Dervente uvakufio je, dne 18. IX 1905, 670 kruna za džamijsku rasvjetu, popravak rasvjetnih lampi, za učenje Kur'ana pred dušu vakifa i njegove majke, i za platu muteveliji.⁵² Hanifa i Munifa, ćerke Mustafe Demirovića iz Bosanske Dubice, uvakufile su, 20. V 1907. ukupno 100 kruna (Hanifa 60, a Munifa 40) za platu mujezinu i pred njihove duše te duše njihovog oca Mustafe i majke im Hatidže *kao sevâb*.⁵³ Nuri-hanuma, ćerka Zaim-age Tabakovića, iz Banje Luke uvakufila je 500 kruna za džamiju u selu Lišnja⁵⁴ kod Prnjavora, dne 16. III 1908.⁵⁵ Sakina-hanuma rođ Hadžihalilović, ćerka Abdi-age Avdage Hadžihalilovića⁵⁶, i majka Ragib-bega Džinića, iz Banje Luke uvakufila je, 24. IX 1908. 4000 kruna a primaoci su, između ostalih, bile i dvije banjalučke džamije. Sutradan, 25. IX 1908. Sakinin sin Ragib-beg Džinić⁵⁷

⁵¹ "Tabelarni Pregled", *Spomenica Dvadesetpetogodišnjice Gajreta 1903-1928*, ur. Hamza Humo, (Sarajevo: Glavni Odbor Gajreta), 1928, p. 3, (odvojena paginacija).

⁵² *Bosna-Hersek Vakfijeleri*, I, pp. 279-80. Ova isprava nudi i interesantne podatke o modernizaciji rasvjete po džamijama, o upotrebi lampi-petrolejki i petroleja koji je nazivan u Bosni, još dugo iza nastanka ove vakufname u 1905. godini, izrazom *gâz*, osmanskim galicizmom *gâz-petrolej*.

⁵³ *Op. cit.*, p. 488.

⁵⁴ U izd. *Lisne*. U predjelu Prnjavora te u okolnim selima, gdje je dosta bošnjačkog muslimanskog stanovništva nastanjeno kao muhadžiri iz Srbije u razdoblju 1862-1874, svoje čiflike, ostala mulkovna dobra, trgovine, šume, i ostale poslovne interese imale su ugledne familije iz Banje Luke i Kotor-Varoša: Tetarići, Husedžinovići, Tabakovići, Hadžiselimovići, Karaselimovići itd. Podatke su nam svojevremeno ustupili Mensura Filipović rođ. Tetarić iz Banje Luke, prof. dr Dževdet Karaselimović iz Zagreba, akademik Hajrudin Hadžiselimović iz Sarajeva, Meliha Husedžinović iz Sarajeva i Banje Luke, Hamid Husedžinović iz Banje Luke, Sultanija Husedžinović rođ. Tetarić iz Banje Luke, prof. dr. Ibrahim Tabaković iz Banje Luke.

⁵⁵ *Bosna-Hersek Vakfijeleri*, I, pp. 43-44.

⁵⁶ Hadžihalilovići su veoma stara i ugledna porodica iz Banje Luke iz predjela Pobrđe, kao i Đumišići. Sa Đumišićima su bili u višestrukom najbližem srodstvu, a stara kuća Đumišića, čiji su nasljednici bili gđa Džehva Đumišić i njeni braća i sestre, nalazila se upravo u Hadžihalilovića ulici.

⁵⁷ Za obje vakufname, Sakina-hanuminu i Ragib-begovu vid. *Bosna-Hersek Vakfijeleri*, I, pp. 47-50. Ragib-beg Džinić je bio član Egzekutivnog odbora MNO u vrijeme borbe za vakuško-mearifsku autonomiju. Vid. *Borba Muslimana*, sabr. i ur. F. Hauptmann, pp. 107-08, 144, 219, 331, 350. Prema Kamberovićevim kalkulacijama, Ragib-beg Džinić odnosno njegovi nasljednici, bili su još 1918. godine najveći pojedinačni veleposjednik u Bosni, sa, između ostalog, 29. 201,024 dunuma begluka u srezovima Bosanska Gradiška i Bosanska Dubica. Vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 124 et passim. Mladi Ragib-beg je i jedan od glavnih junaka dokumentarne duže putopisno-autobiografske pripovijesti *Pod puškom*, hrvatskog književnika i pravaškog političara-agitatora Eugena Kumičića (1850-1904). U toj se pripovijesti opisuje okupacija Bosne 1878. godine iz perspektive običnog mobiliziranog bansko-hrvatskog redova, "dragovoljca protiv svoje volje". Od Ragib-begovog unuka, mr. ph. Bakira Džinića, znamo da je Ragib-beg smatrao da je prikaz

uvakufio je također 4000 kruna između ostaloga i za dvije banjalučke džamije. Rešid Harambašić, sin Jusufa, iz "sela" (sic!-u originalu) Gornja Sanica je dne 22. I 1910 uvakufio 200 kruna za troškove dženaze i ramazansko učenje Kur'âna u gornjosaničkoj džamiji.⁵⁸ Iz svega toga možemo zaključiti da se kada je riječ o Makbulinom zavještaju tu radilo o novčanom vakufu srednje vrijednosti, što je s obzirom da je korisnik bila mala, seoska, džamija ipak bilo znatno. Isto tako, treba obratiti pažnju na činjenicu da su stipendije davane za studije na univerzitetima u Beču i Zagrebu ponajviše, a da su samo najveći gradovi u Bosni imali gimnazije. Tu se radilo o sredinama u kojima je život bio daleko skuplji nego u Rastoci, Bosanskom Petrovcu, Ključu pa je i kupovna moć gotovinskog iznosa od 400 kruna bila daleko veća u Rastoci, Ključu, i Bosanskom Petrovcu. Pored očuvanja lične uspomene i podušja, oličenih kroz propisane hatmu i mevlud, vakifa i njen brat su se pobrinuli i oko jednog od najvažnijih aspekata za džamijsku djelatnost: džamijske rasvjete. Već najstarije bosanske vakufname, one iz XV i XVI vijeka, su obraćale posebnu pažnju na pitanje rasvjete džamija.⁵⁹ To se nastavilo sve do u XX vijek.⁶⁰ Isto tako, Makbulin vakuf pripada dugom

u toj prozi vrlo vjeran u odnosu na stvarne događaje. No, ta pripovijest potpuno je izvan okulara i bosanskih historičara i bosanskih trudbenika oko književnosti. Up. Eugen Kumičić, *Začudení Svatovi; Pod Puškom*, Stoljeća Hrvatske Književnosti, XXXV, ed. Stjepan Težak, (Zagreb: Matica Hrvatska), 1998.

⁵⁸ *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, I, p. 174. Izdavači ovog dokumenta čitali su ime kadije-sastavljača kao *Salih Sakob!!!* Radilo se o ključkom kadiji Salih Safvet-efendiji Demiroviću koji je sastavio Makbulinu vakufnamu i o kome je već opširnije govoreno u prvom dijelu ovog rada. Ankarski izdavači očito nisu bili vični ligaturi za ime Safvet u osmanskom pismu rik'a, a sve to ponovo upozorava da se ovo izdanje vakufnama mora koristiti sa oprezom i *cum grano salis*.

⁵⁹ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI Vijek)*, ed. Lejla Gazić, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus Quintus, Serija III, Vakufname, Knjiga 1, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 1985, pp. 31, 36, 43, 55, 57, 77, 87, 89, 102, 108, 117, 120, 127-28, 134, 147, 165-66, 183, 189 et passim

⁶⁰ To potvrđuju ne samo vakufname, nego i podaci rasuti u tri toma Mujezinovićevog djela o islamskoj epigrafici Bosne i Hercegovine koji sadrže niz podataka o monumentalnim džamijskim svjećnjacima za *mukavve*-velike svijeće, smještenim sa dvije strane mihraba obično, često dekorativno izrađenim u bakru ili mesingu, nastalim u razdoblju cca 1800-cca 1945, rasutim po vakufskim objektima diljem zemlje. Up. tri toma Mujezinovićevog *magnum opusa*, po prvi put objavljeni, 1974, 1977, 1984. Tokom našeg stručnog boravka u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt (MUO), kao kustos-pripravnik tadašnjeg Muzeja grada Sarajeva, u proljeće 1985, poznati orijentalista i erudita prof. Fedor Moačanin, muzejski savjetnik MUO u Zagrebu, skrenuo nam je pažnju da se u zbirci MUO čuva monumentalni raskošni podni džamijski svjećnjak, dakle postolje za mukavve, izrađen od *tombaka*-pozlaćenog mesinga. Prof. Fedor Moačanin smatrao je da je taj svjećnjak nastao na samom početku XIX vijeka, i da je u Zagreb dospio kao vojni plijen iz okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, da bi kasnije ušao u zbirku MUO.

trajanju ženskih zadužbina u Bosni⁶¹ (1463-sve do u naše dane), pa potvrđuje i duhovnu orijentaciju bošnjačke žene i njeno razumijevanje da i ekonomski položaj te žene i njen statusni simbolički kapital itekako mogu biti podebljani i osigurani na duži rok kroz ustanovu vakufa.

Makbulin porodični krug

U ovom dijelu rada analiziramo, kombinacijom dokumentarne mikrohistorije te oralne historije⁶², Makbulin porodični krug i njeno porijeklo, te jednu posebnu priču koja stoji iza nastanka njenog predsmrtnog vakufa. Tokom ove analize vidjeće se koliko su oralno-historijski memorati izuzetan izvor za ovakvu vrstu istraživanja ukoliko su kazivači pouzdani i ukoliko i sami pripadaju kulturi koja se analizira. Naši osnovni kazivači bili su Đula rođ. i ud. Filipović (u. 1974.), supruga izvršioaca Makbuline oporuke i vakifnog najstarijeg brata Husein-bega Filipovića, zatim Makbulin najmlađi brat Mahmut-beg Filipović, u porodici poznat i kao *Dido*, (u. 1978.). Obje osobe su bile poznate po fenomenalnoj memoriji⁶³, po nesklonosti samohvalisanju i mitologiziranju prošlosti, po jednoj nesvakidašnjoj pameti koja je bila i praktična i misaona, itd. Isto tako, izuzetno vrijedne memorate zapisali smo od Makbulinih bratični, Mahmut-begovih ćerki, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić), rođ. 1912, njene sestre Safije-Fiće Filipović-Weiss, rođ. 1915, i Makbulinog bratića,

⁶¹ O tome vid. Kerima Filan, "Žene kao Vakiflije u Ranom Dobu Osmanske Bosne", *Pregled*, III-IV, 2005, pp. 61-80. Za razdoblje XVII-XX vijek dosta građe pruža navodeni višetomni zbornik *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*. No, pored već opisanih problema koje to izdanje nameće, podaci koje ono nudi tek trebaju biti vrednovani što se tiče ženskih vakufa. A pravilno vrednovanje podataka nije moguće prije nego što se izvrši detaljna filološka te arhivistička kritika pomenutog izdanja. Takođe vid. Nedim Zahirović, "Vakufnama Nefise-hatun iz Visokog iz 1880. Godine", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXVII-XXVIII, 2008, pp. 134-43. Vakifa iz te vakufname najvjerovatnije je bila iz porodice Zečević.

⁶² O oralnoj historiji i njenom metodu više u zaključku.

⁶³ Radi se o zajedničkoj genetskoj crti velikog broja članova svih ogranaka porodice Filipović. Tako je poznati orijentalista Nedim Filipović (r. 1914) kao đak Šerijatske gimnazije znao napamet oko 20 000 arapskih riječi te cjelokupno slavno Voltaireovo djelo *Vijek Luja XIV* na francuskom originalu-prema opetovanim svjedočanstvima njegovih razrednih drugova, dok je njegov mlađi brat Zaim Filipović (r. 1923), kasnije međunarodno ugledni profesor Medicinskog fakulteta UNSA, dijabetolog i endokrinolog te internista, takođe kao đak Šerijatske gimnazije, napamet znao cjelokupnu Racineovu *Fedru*, opet na francuskom originalu-i prema svjedočenju njegovih razrednih drugova i prema svjedočenju porodice i rodbine, a i sâm autor je više puta slušao čitave odlomke *Fedre* koje bi Zaim Filipović naizust govorio. Ni Nedim niti Zaim Filipović nikada se nisu hvalisali ovom svojom nesvakidašnjom odlikom, ali su je često isticali njihovi drugovi iz Šerijatske gimnazije te sa studija u Sarajevu i Beogradu.

Husein-begovog sina, Ahmeda Filipovića, rođ. 1912. Njihova svjedočanstva su bila posebno dragocjena zbog dvije stvari. Njihovi memorati nudili su gledanje na Hanumicu Filipović rođ. Đumišić iz jednog drugog, dječjeg, ugla i pomogli su da se ta jaka ličnost osvijetli sa različitih strana. Isto tako, oni su svjedočili o načinu života u Rastoci prije 1918. te o uspomeni na rano umrlu Makbulu koja je njegovana i u njejoj užoj porodici i među ostalim rastočkim Filipovićima. Nadalje, važna su bila svjedočanstva osoba koje nisu upamtile ni Makbulu ni Husein-bega ni Hanumicu lično, ali su prenijeli niz svjedočanstava, prvenstveno onih koja su čuli od Đule Filipović i Mahmut-bega Filipovića. Radilo se o Zilhi-Leli Filipović (rođ. 1918.), Sulejmanu Filipoviću (rođ. 1925.) i Muhamedu Filipoviću (rođ. 1929.)⁶⁴ Važne podatke pružili su nam i Hidajeta-Hida Kulenović, (rođ. 1906.), bratična Hanumicine snahe Paše, Fethija-Fetha Hasić rođ. Filipović (rođ. 1906.), unuka Topal Zaim-bega Filipovića, amidžića-stričevića Makbulinog oca hadži-Ahmed-bega, kao i njena sestra Zarfija-Zarfa Filipović (rođ. 1918.) te brat orijentalista Nedim Filipović (rođ. 1914.). Oni su se jako dobro sjećali i Hanumice i načina života u konaku tada već umrlog hadži-Ahmed-bega Filipovića u Rastoci. O porodici Đumišić izvanredna svjedočanstva smo zapisali od Hatidže Đumišić rođ. Kulenović-Bajbut, umrle u Sarajevu u dubokoj starosti 1987. godine. Ona je dugo živjela u Istanbulu i bila supruga Halid-bega Đumišića, sina Fehim-efendije Đumišića, Hanumicinog brata.⁶⁵ Ova svjedočanstva smo kontinuirano zapisivali još od 1973. na poticaj naše tetke

⁶⁴ Zilha-Lela Filipović bila je naša tetka, najmlađe dijete Đule Filipović i Husein-bega Filipovića, i rođena je nekoliko mjeseci prije Husein-begove smrti koja se desila krajem 1918. godine. Sulejman Filipović je najmlađe dijete Paše rođ. Kulenović i Mahmut-bega Filipovića, i najmlađi unuk Hanumicin. Muhamed Filipović je jedino dijete iz drugog braka Husein-begove udovice Đule Filipović, onog sa Sulejman-begom Filipovićem iz Ključa. Sulejman-beg Filipović, otac Muhameda Filipovića, bio je najbliži rođak žene Mahmut-bega Filipovića iz Rastoke, Makbulinog brata. Naime Paša rođ. Kulenović, Mahmut-begova žena, bila je ćerka Asime-Ake rođ. Filipović, supruge Ahmed-bega Kulenovića iz Ključa. Paša je bila po svojoj majci unuka hadži-Bećir-bega Filipovića, amidže-strica i tetka Sulejman-bega Filipovića, oca Muhameda Filipovića. (Ta osoba je opisana kao amidža i tetak jer su dva brata, hadži-Derviš-beg Filipović i hadži-Bećir-beg Filipović bili oženjeni dvjema sestrama iz porodice Bišćević iz Bihaća). O pravnoj prirodi i društveno-ekonomskoj podlozi takvih bračnih ustanova vid. Nenad Filipović, "Quelques particularités de l'institution matrimoniale dans le begovat de Bosnie", *La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècles)*, III, *La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen Age jusqu'au debut du XXe siècle. Recueil d'études*, edid. Verena Han-Marina Adamović, (Belgrade-Paris: L'Institut des études balkaniques-CNRS), 1991, pp. 183-90.

⁶⁵ Hatidža Đumišić rođ. Kulenović-Bajbut, u porodici poznata kao *Hatidžabla* po turskom honorifiku za stariju sestru, bila je višestruka najbliža rodica naše nene Đule rođ. i ud. Filipović. To srodstvo je bilo po liniji glamočko-jakirskih Filipovića (Mahmut-alajbegova loza), Kulenovića-Bajbuta, Idrizbegovića sa Vrila kod Kupresa i iz Istanbula.

Zilhe-Lele Filipović te bliskih porodičnih prijatelja Ljiljane Beljkašić-Hadžidedić i Nedžada Hadžidedića, poznatih bosanskih i jugoslovenskih etnologa. Isto tako su svoje zapise pravili i Zilha-Lela Filipović, Muhamed Filipović, dok je Sulejman Filipović, Mahmut-begov sin, nakon smrti svoje najstarije sestre dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu Crnoglavić, u New York Cityju 1997. ostavio veoma vrijedne pismene komentare, sređujući velike porodične fotografske albume.⁶⁶

Makbula Kulenović rođ. Filipović bila je ćerka hadži-Ahmed-bega Filipovića iz Rastoke i Hanumice rođ. Đumišić iz Banje Luke i Istanbula. Đumišići su stara banjolučka porodica koja je od otprilike kraja sedme decenije XVII vijeka pa sve do oko 1918. godine igrala znatnu ulogu u historiji Bosne i Bošnjaka, a njihovo prisustvo u Banjoj Luci, sa sjedištem u nizu đumišićkih kuća sa baščama u blago-brdskoj osunčanoj elitnoj banjolučkoj četvrti Pobrđe, u blizini njihovih rodaka Hadžihalilovića, Đumrukčića, Muhurdarevića, Haznadara i dr., gotovo je posve dokrajčilo tek Karadžićevo etničko čišćenje Banje Luke i Bosanske krajine 1992-1995. godine. Međutim, tragove nečijeg postojanja nikada posve ne mogu izbrisati ni zločini kao genocid i etničko čišćenje, a još manje šovenski planovi o *Integralnoj Srbiji* odnosno *Velikoj Srbiji*, onome što danas neki karadžićoidi nazivaju *težnja za sjedinjenjem Srpskog Sveta*. Tako su početkom 2007. godine Paša, Džehva, i Emina Đumišić pred dušu svojih roditelja Muhameda i Begzade Đumišić uvakufili Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu preko sedam stotina dokumenata na osmanskome, bosanskom, i njemačkom jeziku (XVII-XX vijek), šezdeset i četiri orijentalna rukopisa, isti broj starijih štampanih knjiga, mnoge brojeve starije periodike.⁶⁷ Porodica Đumišić spadala je, pored travanjско-

⁶⁶ Sulejman Filipović je tada, oko 1997. godine u New York Cityju, obavio nesvakidašnji posao jer je identifikovao sve ličnosti i prizore na ogromnom broju fotografija koje su prvorazredan izvor za historiju Bosne, muslimanske zajednice u Beogradu prije 1941, Đakovice i Prizrena prije 1941, života bosanske i kosovarske emigracije u Istanbulu i New York Cityju pedesetih godina XX vijeka, itd. Ovo dolazi posebno do izražaja kada se uzme u obzir činjenica da historičar često dolazi u susret sa starom fotografijom kao izvornim mrtvim kapitalom jer su mnoge takve fotografije arhivirane a da ličnosti i prizori na njima nisu identifikovani. Takve fotografije sada eventualno imaju samo umjetničko-historijsku vrijednost.

⁶⁷ O tome vid. Azra Gadžo-Kasumović, Katalog *Osmanskih Dokumenta (I)*, (Sarajevo: Gazi Husrev-begova Biblioteka), 2018, p. 34. Uz to smo koristili i upise u glavne inventarne knjige koje je izvršila Azra Gadžo-Kasumović, njenom dozvolom, na čemu joj se i ovaj put najtoplije zahvaljujemo. Naš otac Muhamed Filipović bio je ne samo rođak, nego i školski drug rahm. gđe Džehve rođ. i ud. Đumišić—gđa Džehva Đumišić bila je u rođaćkom braku sa jednim istanbulskim Đumišićem—pa mu je gđa Džehva Đumišić svojevremeno saopštila da ona i njene sestre namjeravaju da uvakufe svoju staru i monumentalnu Đumišića kuću u banjolučkom Pobrđu, u Hadžihalilovića ulici, sa namjenom da bude dom za stare Bošnjakinje bez potomstva i rodbine,

jajačkih Hafzadića i sarajevskih Šerifija-Fadilpašića, u begovsku elitu visokog ulemanskog porijekla. Đumišići su tradicionalno bili kadije i muftije. U njihovoj porodici prelamale su se titule beg, efendija, i aga, ali su oni smatrani među ostalom begovskom elitom da pripadaju samom vrhu iste po ugledu, političkom uplivu, i veličini i rasprostranjenosti veleposjeda. Njihovi posjedi su se, još 1918. godine, nalazili u bosanskim srezovima Banja Luka, Bosanska Gradiška, Ključ, Sanski Most, Bosanska Krupa, Duvno, Fojnica, Ljubuški, Mostar, Prijedor, Prnjavor, Travnik, Zenica.⁶⁸

Hanumica rođ. Đumišić bila je ćerka jednog od najvećih bosanskih veleposjednika Mehmed Nazif-age Đumišića (u. 1870)⁶⁹ i Hatidža Hafiza-hanume Teskeredžić, sestre posljednjeg rumelijskog beglerbega Derviš-paše Teskeredžića, rodom iz Travnika. Nosila je karakteristično rijetko banjolučko i krajiško žensko ime, izvedeno deminutivnom bosanskom preradom osmanske titule: Hanumica, a deminutiv tu ima semantičku notu dragosti, bliskosti, prisnosti.⁷⁰ Kako je Hatidža Hafiza Đumišić rođ. Teskeredžić umrla još 1861-

nastanjene u Banjoj Luci. Takođe: Alma Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao Izvor za Izučavanje Kulturne Historije Bosne i Hercegovine*, Posebna Izdanja LXV, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 2021, pp. 177, 224, 427-28, 515.

⁶⁸ H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, pp. 315-21.

⁶⁹ Muhamed Hadžijahić, "Hifzi beg Đumišić", *Novi Behar*, VII / 11-14, 1934, pp. 174-76, navodi da se Mehmed Nazif-aga, inače Banjolučanin, zatekao u Sarajevu gdje ga je zadesila smrt te da je zakopan u malom groblju uz poznato sarajevsko turbe Jedileri. To mjesto nije odabrano slučajno. Naime, u Jedilerima su sahranjeni i Mehmed Nazif-agin otac, Abdullah Hifzi-efendija, i punac Mehmed Nazif-agin, Mustafa-beg (Mustajbeg) Teskeredžić, obojica pogubljeni 1836. godine. Još: A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija*, p. 515.

⁷⁰ U bošnjačkom ženskom imenaru od takvih imena najčešće se susreće Paša, rjeđe Sultanija, a samo u određenim krajevima (Banja Luka i Bosanska krajina) pojavljuje se ime Hanumica. Nekada je na teritoriji Srbije i Kosova među srpskim stanovništvom bilo rašireno ime Sultana, no odavno se izobičajilo. Što se tiče imena Hanumica da se ono davalo u Bosanskoj krajini i izvan Banje Luke potvrđuje slučaj majke poznatog grafičara Dževada Hoze gde Hanumice Bišćević, rodom iz Bihaća. Njeni otac i majka bili su amidžići-djeca od stričeva iz tzv. harmanske grane bihaćkih Bišćevića. Hanumicu Hozo rođ. Bišćević odlično smo poznavali budući da je njena majka Selime rođ. Bišćević bila daidžićna-sestra od ujaka našeg djeda Sulejman-bega Filipovića iz Ključa. Ime ove osobe glasilo je Selime sa finalnim vokalom -e, a ne sa očekivanim -a. (Odive-sestre, sa bratom jedincem, iz harmanske grane Bišćevića bile su udate za dva brata Filipovića u Ključ, za muderrisa Korkuta u Travnik, za begove Cerića i Kapetanovića u Bosanski Novi, za kadiju Šehića u Bosanski Petrovac i Bosansku Krupu, te za dva bogata veleposjednika i trgovca iz Bosanske Krupe: Muhamedagića i Pašalića). Potomci brojnih sestara Bišćević igrali su znatnu ulogu u bosanskom javnom životu od 1878. godine, počev od braće Sakiba i Derviša M. Korkuta preko Muhameda Filipovića i Dževada Hoze sve do savremenog bosanskog pisca Faruka Šehića. O braku između prvih rođaka među Bošnjacima i šerijatskoj podlozi te ustanove vid. Milenko S. Filipović, "Brak između Prvih Rođaka (Bint 'Amm) kod Srpskohrvatskih Muslimana", *Čovek među Ljudima*, pp. 357-75, (po prvi put objavljeno 1959. godine).

1862. godine⁷¹, rođenje Hanumicino možemo staviti u period 1841-1850. godine, poređenjem sa mogućim datumom rođenja njenog muža hadži-Ahmed-bega Filipovića. Imala je petoricu braće: Mustafa-bega Mustajbega, Hifzi-bega, Fehim-efendiju, Muharem-bega, i Ali-bega od kojih je većina iza 1878. godine živjela u Istanbulu.⁷² Također je imala i više sestara od kojih je jedna, Hanumici posebno draga, bila udata za Ibrahim Šemsi-bega Kulenovića, iseljenika iz Bosanskog Petrovca u Istanbul i sa kojom je održavala najprisnije veze.⁷³ Od Hanuminicine petoro braće dvojica su historijske ličnosti i ostavili su trag i u tadašnjem javnom životu. Prvi je poznati junak bošnjačkog kulturnog pamćenja Hifzi-beg Đumišić (Banja Luka 1840-Bosanska Rača 1876.) čija je smrt u smutnom vremenu osmansko-srpskog rata na tlu Bosne, 1876. godine⁷⁴, vrlo brzo postala legendom, iskazanom u usmenoj poeziji, kako baladi tako i epskoj pjesmi.⁷⁵

⁷¹ M. Mujezinović, *Islamska Epigrafika*, II², pp. 216-17.

⁷² H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, pp. 315-16.

⁷³ Ta Đumišićka bila je nena po ocu poznate turske spisateljice bestselerâ Ayşe Kulin (r. 1940). Ibrahim Šemsi-beg je pripadao kulenovićkom ogranku Bukovača, a bio je i povezan sa ograncima Čovka, Suhaja, i Hadžikadibegović iz Bosanskog Petrovca, sa travanjskim ogrankom Haračlija, kao i sa ključkim i glamočkim Filipovićima. Ova veza igrala je izvjesnu ulogu i u sudbini rano umrle Makbule i u sudbini njenog dugovječnog brata Mahmut-bega. Podatke o ovoj vezi nam je saopštio Mahmut-beg Filipović. Takođe Aiša Kulenović rod. Filipović i Nusreta-Nuna Filipović iz Glamoča i Sarajeva čija je nena po majci Emina Filipović rod. Kulenović bila sestra Ibrahim Šemsi-bega, te Mujesira-Esa rod. Miralem čija je majka Nisveta Kulenović, bila daidžićna Ibrahim Šemsi-begova, iz travanjskog ogranka Kulenović-Haračlija. (Ogranak Haračlija u porodici Kulenović bio je nastanjen u Kulen-Vakufu i Travniku). U Bosanskoj krajini je u Istanbulu nastanjeni Ibrahim Šemsi-beg, inače viši oficir osmanske vojske, bio poznat, usljed svoga bogatstva i ugleda, kao *Ibrahimbeg Sunce*; narod je očito znao da je Šemsi-beg izvedeno od arapskog šams-sunce, vjerovatno zbog učestalosti te riječi u Kur'ānu. Ovo upozorava na oprez prema usvajanju apodiktičke tvrdnje kako, navodno, običan bošnjački muslimanski svijet nije imao pojma šta to znače riječi iz Kur'āna i Hadisa!

⁷⁴ O toj pogibiji vid. "Memoari Živka Crnogorčevića", ed. Milenko S. Filipović, *Grada ANUBiH, XIV, Odjeljenje Istorijsko-Filoloških Nauka, 10*, (Sarajevo: ANUBiH), 1966, pp. 7-109, na pp. 58-59; Riza Muderizović, "O Junačkoj Smrti Hifzibega Đumišića", *Novi Behar*, I /1, 1927, pp. 8-9.

⁷⁵ Najsofisticiraniju analizu te predaje nudi Lada Buturović, "Poetika Baladeskne i Epske Pjesme o Pogibiji Hifzi-bega Đumišića", *Treptaj Žanra u Poetici Usmene Književnosti*, (Sarajevo: Svjetlost), 2010, pp. 87-119. Važnu građu saopštava: Ljuba Simić, "Narodne Pesme Stanovništva Jednog Dela Bosanske Posavine. Prilog Proučavanju", *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Etnologija, n. s., XX-XXI*, 1965-1966, pp. 167-208, na pp. 177-78, varijanta Salih Zupurovića iz Posavine, zapisana 1956. godine. Višeznačno rječite su varijante teme koje navodi takođe Ljuba Simić: jedna iz Docca kod Travnika, zapis Cvjetka Rihtmana, druga iz Mrkonjić-града (Varcar-Vakuf), zapis Ljube Simić. U oba slučaja pjevači su bili Hrvati tako da to potvrđuje suprakonfesionalni i supranacionalni karakter navedene predaje. Hifzi-beg je očito među tradicionalnim ljudima shvatan kao univerzalni junak. Up. eadem, *art. cit.*, p. 178 (n. 16).

Drugi Hanumicin brat koji je bio znamenita historijska ličnost jeste Fehim-efendija Đumišić. Živio je dug život i bio, na svoj način, koloritna ličnost. Školovan je u Istanbulu pedesetih godina XIX vijeka, što znači da je bio rođen između 1830-1840. godine i da je bio stariji od svoga junačkog brata, legendarnog Hifzi-bega. Pored izvanrednog osmanskog, odlično je govorio i francuski jezik.⁷⁶ U Bosnu se vratio, šezdesetih godina XIX vijeka, kao tanzimatski istanbulski efendija, u dugom kaputu *istanbulinu*-vrsta redengota i sa fesom⁷⁷, ali njegovo djelovanje nije bilo nimalo po mjeri centralizatorskih istanbulskih projekata. Naime, njegov preobražaj u istanbulskog efendiju dio je onoga što su sultani Abdulmedžid i Abdulaziz neuspješno pokušavali: da otvaranjem karijernih mogućnosti i uključivanjem u prestonički, saraju bliski, stil života sinove lokalnih prvaka-opozicionara privuku na svoju stranu. Međutim, mladi štitičnici saraja zaista su usvajali novu modu, novi životni stil *alla franca*, neki od njih bi naučili i evropske jezike, pretežno francuski jezik jer je Istanbul nakon 1839. godine bio opsjednut galomanijom, ali bi ostajali lokal-patrioti, i zastupali bi prije svega interese lokalnih elita kojima su pripadali, uz osmanski imperijalni patriotizam koji nikada nije išao na uštrb lokalnog sentimenta i koji

⁷⁶ Podatak dugujemo Hatidži Đumišić rod. Kulenović-Bajbut. Rahmetli *Hatidžabla* odlično je znala šta je govorila jer je odrasla u Istanbulu u krugu tamošnje bošnjačke elite i bila Fehim-efendijina nevjesta udavši se za njegovog sina Halid-bega Đumišića. Osim toga, ona je završila poznati Djevojački licej u Erenköyü (bosforsko istanbulsko predgrađe na azijskoj strani) gdje se učio i francuski jezik. O Halid-begu Đumišiću i njegovim posjedima u srezovima Ljubuški i Mostar vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 319.

⁷⁷ O tome se slaže porodična tradicija u kućama Đumišić, Filipović, i Teskeredžić. Jedan izvještaj ruskog konzula koji će biti analiziran i u ovom radu potvrđuje tu predaju. Sličnu spoljnu tanzimatsku preobrazbu u pojavi i životnom stilu ispoljavao je i njegov daidža te društveni i politički patron Derviš-paša Teskeredžić, o čemu svjedoči poznati opis Derviš-paše i njegovog travničkog konaka u putopisu ilirca Ivana Kukuljevića-Sakcinskog iz 1857. godine. Vid. Hadžijahić, "Hifzi beg", pp. 174-76; H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, pp. 455-56. Jedno drugo, važno iako predrasudama natrunjeno, svjedočanstvo o Derviš-begu Teskeredžiću, budućem Derviš-paši, ostavio je ruski diplomata i putopisac Giljferding. On veli da je Derviš-beg Teskeredžić bio veoma bogat i uplivan, da se nosio *alla franca*, da mu je oglavlje bilo samo fes, da je posedovao prekrasne perzijske iluminirane rukopise, da bi taj zvučni opis zaključio izlivom orijentalizma, istakavši da se Derviš-beg vaspitao na Kur'ānu, Hafizu, i *Hiljadu i jednoj noći*, te da mu je divljenje željeznicama i fabrikama protraćen posao, jer je takva Derviš-begova lektira napravila od njega, navodno, čovjeka bez ijedne „energične i praktične misli“. Vid. Aleksandar F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, prev., kom. i bilj. Branko Čulić, predg. Milorad Ekmečić, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1972, pp. 311-314, 328, 345. O Giljferdingu vid. Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u Ruskim Izvorima (1856-1878)*, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1988, pp. 21-36. O raskošnom rukopisu Firdūsijevog perzijskog epa *Šah-nāma* iz biblioteke Derviš-paše Teskeredžića vid. Nen. Filipović, "Bošnjaci u Bici", pp. 23-24 i n. 52; Lâle Uluç, *Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth Century and the Importance of Nakkaşhane*, Pera-Blätter, XXXV, (Istanbul: Orient-Institut), 2022, pp. 23-24 i n. 52.

je u osnovi bio sekundaran.⁷⁸ No, Fehim-efendija je bio u svojoj generaciji ono što je njegov djed banjolučki muftija Abdullah Hifzi-efendija, pogubljen 1836. godine, bio u svojoj⁷⁹: najpripremljeniji i najvispreniji političar, jak na peru, i veoma mudar, te pregovarački prevejan. On je bio istaknuta politička ličnost, uključen u državna tijela i u Banjoj Luci, i u Sarajevu, i u Istanbulu. Pored toga, bio je nezavisno enormno bogat čovjek a ne ovisnik o državnoj plati, imao veliki upliv u vakufima, čak je bio i zapovjednik rezervnih odreda vojske tokom ustanka u Bosni 1875-1878.⁸⁰

Odmah nakon austro-ugarske okupacije 1878. godine, Fehim-efendija Đumišić se iselio sa svojim domaćinstvom i u pratnji svoje bogate bezdjetne tetke iz Travnika u Istanbul.⁸¹ Iako neki historičari tvrde da je to bilo dobrovoljno iseljenje⁸², prije će biti da se radilo o samoodabranom egzilu iz nužde, kao i u slučaju Fadil-paše Šerifije koji se u dobi od sedamdeset i sedam godina takođe iselio u Istanbul iste godine, nakon incidentnog susreta sa austro-ugarskim vojnim namjesnikom, generalom Filipovićem da bi u Istanbulu umro 1882. godine.⁸³ Tako su dva najbogatija i najučenija Bošnjaka, beskrajno uplivna u cjelokupnom društvu, otišla u egzil. To samo govori o snazi prvog okupacionog

⁷⁸ Takve analize ponašanja i djelovanja fanariotskih, albanskih, kurdskih, i arapskih elita nude brojne knjige i radovi Šerifa Mardina, Boutrosa Abu Manneha, Selima Deringila, Edhema Eldema, Ussame Makdisija, Ise Blumija, Christine Philiou. Na žalost, još nema takvih analiza stava bosanskih i / ili bošnjačkih elita iza 1839. te 1850. godine, iako obilna građa različitog porijekla postoji.

⁷⁹ O tome da je Abdullah Hifzi-efendija Đumišić bio idejni vođa i duhovni stožer bosanskog autonomnog pokreta oko Husein-kapetana Gradaševića svoj sud donosi Ahmed S. Aličić, *Pokret za Autonomiju Bosne od 1831. do 1832. Godine*, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 1996, p. 217 et passim. U razgovoru sa nama, Aličić je saopštio da je bio fasciniran i izvanrednim osmanskim stilom Hifzi-efendijinih predstavi Visokoj Porti, i njihovim sadržajem koji je odavao vrsnog političara upućenog i u lokalni i u imperijalno-osmanski i u globalni kontekst prve polovine XIX vijeka. Sve to navodi na zaključak da se Abdullah Hifzi-efendijom nauka tek treba pozabaviti.

⁸⁰ Vid. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u Ruskim*, pp. 134, 445; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, (Tešanj: Planjax), 2016, pp. 339, 590, 605.

⁸¹ H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, pp. 316-17. Pored vrijednih podataka o posjedima porodice Đumišić prema nepotpunim i kasnim dokumentima Agrarne direkcije od kojih su najstariji nastali tek 1918. godine, Kamberovićev prikaz porodice Đumišić sadrži izvjesne nepreciznosti, te neke neodržive tvrdnje. Neke od tih nepreciznosti i / ili neodrživosti nastale su Kamberovićevim preuzimanjem nekritičkih tvrdnji Mustafe Imamovića.

⁸² Cf. idem, *op. cit.*, pp. 316-17 (n. 209). Kamberović tu slijedi nekritički pristup u jednom radu Mustafe Imamovića iz 1978. godine.

⁸³ Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za Vrijeme Austro-Ugarske Uprave (1878-1918.)*, (Sarajevo: Arhiv Grada Sarajeva), 1969, pp. 13-14. O Fadil-paši Šerifiji vid. A. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija*, Indeks Vlastitih Imena, s. v. Šerifović, Muhamed Fadil-paša. O autentičnom prezimskom obliku *Šerifija*, iako se u sekundarnoj literaturi nerijetko pojavljuje ahistorijski oblik Šerifović vid. Nen. Filipović, "Šerifović, Šerifizade ili Šerifija", *Odjek*, V, 1986, p. 25.

udara, militarističkog i u velikoj mjeri natrunjenog borbenim katolicizmom te drastičnim hrvatskim klerošovinizmom. Poznato je da će se takav kurs promijeniti tek od 1882. godine, nakon postavljenja Fedora baruna Nikolića od Baje, najbližeg rodaka srpskog kralja Milana Obrenovića, na najviši civilno-administrativni položaj u rano-okupacionoj Bosni, a u kontekstu novog kursa nastalog nakon poznate *Tajne konvencije* između Austro-Ugarske i Srbije. U Istanbulu je Fehim-efendija nastavio sa svojim političkim angažmanom. Bio je *spiritus movens* svih istanbulskih protivaustrijskih akcija u vezi sa Bosnom, što okupacione vlasti nisu ignorisale.⁸⁴ Kako se Fehim-efendijin život protegao dugo, od Tanzimata do engleske okupacije Istanbula nakon poraza Osmanskog Carstva u I svjetskom ratu te stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine, njegova politička djelatnost je zahvalna tema za izučavanje, pri čemu bi se trebalo obratiti pažnju na nedotaknutu osmansku građu za razdoblje 1878-1918. Mora se napomenuti da je, pored unajmljenih *subaša*, nadzor nad bosanskim imanjima Đumišićâ vršio Fehim-efendijin i Hanumicin bratić Arif-aga Đumišić, stalno nastanjen, kao povratnik iz Istanbula još od prije 1911. godine, na svom velikom beglučkom posjedu u okolini Sanskog Mosta.⁸⁵ Prema svjedočenju Hatidže Đumišić rod. Kulenović-Bajbut, Fehim-efendija je preminuo u Istanbulu u drugoj polovini 1918. godine. To se poklapa i sa svjedočenjima Hanumicinih unuka, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić) i Ahmeda

⁸⁴ *Borba Muslimana*, sabr. i ur. F. Hauptmann, p. 58, № 2, izvještaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija od 29. IX 1895 gdje se kaže: *...an dem Starrsinne der einzelnen Malkontenten, als deren eifrigster Vorsprecher und rührigster Agitator der mit dem Führer der Emigranten in Konstantinopel Fehim Effendi Gjumišić nahe verschwägere frühere Bürgermeister von Travnik, Muharembeg Teskeredžić erscheint* (špac. N. F.)...; takođe: op.cit., p. 83, № 8, kraj decembra 1898, bilješka vladinog savjetnika Černyja uručena Kutscheri, na osnovu izvještaja konfidenta Spahića, o tome da se sarajevski opozicioni prvak Salih-aga Bičakčić-Mišoprež u Istanbulu sastao sa Fehim-efendijom Đumišićem.

⁸⁵ Naša nena Đula rod. i ud. Filipović udala se za Hanumicinog sina Husein-bega Filipovića 1911. godine. Njene svatove iz Glamoča dočekaio je u Rastoci, između ostalih, i Arif-aga koji je živio na svom velikom imanju *na Sani*. Prema svjedočenju Hanumicinog sina Mahmut-bega Filipovića, Arif-aga je nadgledao redovno sva imanja istanbulskih Đumišića i o tome slao izvještaje Fehim-efendiji. Važno je napomenuti da su i Đula i Mahmut-beg Filipovići pamtili dosljedno da je i sâm Fehim-efendija višekratno dolazio u Bosnu i na obilazak imanjâ i drugim poslovima. Iako je bio poznat kao ljuti protivnik Austro-Ugarske, okupacione i kasnije aneksione vlasti mu očito nisu željele sprečavati pravo dolaska u Bosnu. O Arif-agi i njegovom bratu Smail-agi, sinovima hadži-Mustaj-bega Đumišića iz Istanbula, te o jednom njihovom imanju koje se sastojalo od 4. 889, 5 dunuma begluka u srezu Sanski Most-katastarska opština Kozica vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 321. Arif-agin unuk Hikmet Đumišić živio je još početkom osamdesetih godina XX vijeka u Sanskom Mostu i imao veliki posjed i u okolini Sanskog Mosta i u okolini Ključa, a mi smo ga lično poznavali.

Filipovića.⁸⁶ Potrebno je još jednom istaći da je Fehim-efendija za Hanumicu bio i voljeni brat i neprikosnoveni autoritet.

Vrijeme je da se pozabavimo Hanumicinim mužem hadži-Ahmed-begom Filipovićem iz Rastoke. U literaturi se navodi tačna godina njegove smrti, 1897. godina⁸⁷, a podudara se sa izjavama njegovog najmlađeg sina Mahmut-bega Filipovića. Mahmut-beg Filipović je tvrdio da mu je otac imao preko sedamdeset godina kada je krenuo na hadž pa se hadži-Ahmed-begov rođenje može staviti u period 1825-1828. godina. Dakle hadži-Ahmed-beg je bio nekih petnaestak godina stariji od svoje žene Hanumice. Nije se upamtilo ime njegovog oca i majke⁸⁸, ali se sigurno zna da je on bio jedina u svojih roditelja, i zato najmoćniji veleposjednik među rastočkim Filipovićima. Majka mu je bila iz stare hlivanjske kuće Hamzalajbegovića koja je u Bosni već izumrla, ali u Istanbulu postoje i danas potomci te kuće.⁸⁹ Ne samo hadži-Ahmed-begov otac nego i nekoliko njegove braće te jedan amidžić-stričević bili su oženjeni od Hamzalajbegovića. Dakle radilo se o pravom porodičnom savezu dvije moćne kuće koje su povezivale, kao sfere moći i posjeda, Bosansku krajinu i Jugozapadnu Bosnu, a i obje su davale alajbege spahijâ Kliškog sandžaka.⁹⁰ Takođe je i dokumentarno i usmenom

⁸⁶ Dr Makbula Filipović i Ahmed Filipović su tvrdili da je Fehim-efendija umro *oko godinu dana prije nene*. Nena u ovom slučaju je Hanumica. Kamberović, bez navođenja izvora, tvrdi da je Hanumica Filipović rođ. Đumišić preminula 1. IV 1919. Vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 319 (n. 212), što se u velikoj mjeri poklapa sa navedenim oralno-historijskim memoratima Hanumicinih unuka.

⁸⁷ H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 312 (n. 212), neki drugi navodi u toj fusnoti koja ne podastire svoj izvor ne stoje.

⁸⁸ Moguće je jedino pretpostaviti da su se njegovi roditelji zvali Husein i Kimeta, ako se uzme u obzir običaj da najstariji unuci dobivaju, uobičajeno, imena po djedu i neni.

⁸⁹ O Hamzalajbegovićima vid. Nen. Filipović, "Paša Nuhbegović i Braća Gagići", p. 40 (n. 116), sa svom relevantnom sekundarnom literaturom i navedenim informatorima. O Hamzalajbegovićima kao alajbezima Kliškog sandžaka vid. Nen. Filipović, *Acta Ottomanica*, pp. 165-66 (n. 427). O Filipovićima u istom zvanju vid. I. Filipović, *Filipovići*, pp. 63-113, 203.

⁹⁰ O vezama hlivanjskih Hamzalajbegovića te rastočkih i glamočkih Filipovića vid. Ahmet Burek, *Prezimana Livna i Livanjskog Polja*, (Fojnica: Štamparija Fojnica), 2019, p. 485. O odivama iz kuće Hamzalajbegovića udatim za nekoliko braće i jednog amidžića rastočkog Filipovića podatke su dali Mahmut-beg Filipović, Đula rođ. i ud. Filipović i Zarfija Filipović. Zarfija Filipović bila je sestra akademika Nedima Filipovića, a njen pradjed Omer-beg bio je amidža-strict hadži-Ahmed-bega Filipovića iz Rastoke. Dva brata, hadži-Ahmed-begov otac i Omer-beg bili su oženjeni dvjema sestrama Hamzalajbegovićkama. Pored toga, nena po majci Zarfije Filipović, Đula rođ. Rustempašić iz Gornjeg Odžaka kod Bugojna, se nakon smrti svoga prvog muža i Zarfijinog djeda, hadži-Ahmed-bega Filipovića Cicvare iz Glamoča, udala, kao šerijatska druga žena, za Čamil-bega Filipovića iz Glamoča. Ona je bila *inoča* Sadeti rođ. Hamzalajbegović, rodom iz Hlivna, u porodici poznatoj kao *Têta Hamzalajbegovka*. Zarfija Filipović bila je ljubimica te žene iz porodice Hamzalajbegović koja je često dolazila u posjete i u Ključ i u Rastoku, i od koje je Zarfija Filipović prenosila mnoge uspomene.

predajom potvrđena ženidbena veza između rastočke kuće hadži-Ahmed-bega Filipovića i veoma ugledne veleposjedničke kuće Beglerovića iz Banje Luke.⁹¹ Među lokalnim stanovništvom hadži-Ahmed-beg je bio poznat i kao *crnovrški beg* odnosno *vrbaljanski beg*. Taj naziv je kasnije ponio i njegov najstariji sin Husein-beg.⁹² Crni Vrh je bila seoska opština u srezu Glamoč (sela Motike, Rore, Balači, Čulumi, Srdići) i 1910. tu je živjelo 1047 duša pravoslavne vjere.⁹³ Prema Kamberoviću, 1918. godine Filipovići su tu posjedovali 96 kmetskih selišta⁹⁴, no iz oralno-historijskih memorata znamo da su ta selišta zapravo bila u isključivom vlasništvu potomaka hadži-Ahmed-bega Filipovića iz Rastoke. Pored tih selišta, potomci hadži-Ahmed-bega Filipovića imali su u Crnom Vrhu ogromnu šumu o čemu i danas u porodici postoje sačuvane osmanske tapije, austro-ugarski i kraljevsko-jugoslavenski gruntovni i katastarski ulošci te izvodi. Crni Vrh su dva autoriteta za šumarstvo, akademik Pavle Fukarek i ing. Viktor Řehak iz nekadašnjeg Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture

⁹¹ M. Mujezinović, *Islamska Epigrafika*, II², p. 224, nadgrobni natpis iz 1896. godine, na kome stoji da je tu zakopana Ummigulsum (Đulsa), ćerka Filipović Ahmed-bega Rastočanina (*Rastokali*), majka umrlih Salih-begovih sinova, Muharem-bega i Osman-bega, u mezarluku Mejdanske ili hadži-Selim-bega Džinića džamije u Banjoj Luci gdje je sahranjeno više članova starih banjolučkih porodica Džinić, Ibrahimbegović, Beglerović, i Halimić. Vrlo je vjerovatno da je Ummigulsum (Đulsa), ćerka Filipović Ahmed-bega Rastočanina (*Rastokali*), bila tetka po ocu hadži-Ahmed-bega Filipovića, Hanumicinog muža, jer unuk, pogotovo jedinac, gotovo da mora nositi ime djeda po ocu, a i hronologija se uklapa u ovakvo tumačenje. Mahmut-beg Filipović je često ponavljao da je njegova rastočka kuća bila orodena sa banjolučkim Beglerovićima, a to je činio, između ostalog, i zato što je pranena njegove nevjestice Seide rod. Ibrahimbegović iz Banje Luke, majka Hifzi-bega Ibrahimbegovića bila Beglerovića. Treba obratiti pažnju na ime Hifzi-beg, koje je očito zaigralo ulogu simbola kulturnog pamćenja i identiteta banjolučke bošnjačke elite nakon pogibije Hifzi-bega Đumišića 1876. godine! Naša nena Đula rod. i ud. Filipović ponavljala bi da su Beglerovići porijeklom *prave Osmanlije*, da su se doselili u Banju Luku u XIX vijeku kao rodbina starih Banjolučana Ćerimpašića (takođe najbliža rodbina banjolučkih Ibrahimbegovića iz Mejdana i Rebrovca, ali i Filipovića), da nikada nisu bili mnogoljudni, i da su imali velika imanja u okolini Banje Luke i u Lijevče-polju, sa *oko tri stotine kuća kmêta*. Isticala je ličnost Bahti-bega Beglerovića koji je bio sveupliven uglednik u Banjoj Luci oko 1900. godine. Bahti-beg je očito skraćeno od Bahtijar-beg, inače rijetko ime, i po istanbulskom ukusu! Beglerovići nisu ušli u Kamberovićevu knjigu najvjerovatnije jer arhivski fond Agrarne direkcije u Državnom arhivu BiH ne sadrži podatke o njihovom posjedu. Te podatke treba tražiti drugdje, ali bismo napomenuli da inače ne baš pouzdani Thalloczyjev popis bosanskog begovata, nepouzdan posebno kada su u pitanju posjedi, ipak ističe Begleroviće kao veleposjednike. O pouzdanosti Thalloczyjevog popisa vid. Nenad Filipović, "Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u Djelu *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918* Milorada Ekmečića", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, XL, 1990, pp. 433-57, na p. 455.

⁹² Prema podacima koje su dali Đula rod. i ud. Filipović, Mahmut-beg Filipović, Zilha-Lela Filipović, i Muhamed Filipović.

⁹³ *Rezultati Popisa*, pp. 276-77.

⁹⁴ H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 335.

i prirodnih rijetkosti, opisivali kao pravu prašumu i svrstavali su je po značaju odmah iza Perućice.⁹⁵ Jukić u jednom svom tekstu, po prvi put objavljenom 1847. opisuje izgled te planine i šume ovako: *...mi već bijasmo nad Mračajom selom, i dojsta bijaše pravi mračaj, jer kroz planinu Crni vrh putujući za dva sata ništa ne vidismo izvan gustih bukava. Sa strahom predosmo planinu, i stupismo u polje Kupriško...*⁹⁶ Vrbljani su bili seoska opština u srezu Ključ, a 1910. imali su 315 kuća, 2052 duše, od čega je bilo 2048 pravoslavnih, a 4 muslimana. Godine 1918. Filipovići su u Vrbljanima posjedovali 208 kmetskih selišta.⁹⁷ Jukićev putopis je opet instruktivan. On piše: *Vrbljani, selo ristjansko, od 80 kućah, ima popa; ovdje je odžak begova Filipovićah, leži kraj Sane.*⁹⁸ Porodica je imala posjede i u Orahovljanima, seoskoj opštini u srezu Ključ.⁹⁹ Hadži-Ahmed-beg Filipović i Hanumica rođ. Đumišić imali su u svom braku četvoro djece koja su nadživjela hadži-Ahmed-begovu smrt, 1897. godine. Njihova snaha Đula rođ. i ud. Filipović uvijek je tvrdila da je najmlađe od to četvoro djece, njen djever Mahmut-beg rođen iste godine kada i Đulin najstariji brat, hafiz-Smail-beg Filipović iz Glamoča (u. 1966). Hafiz-Smail-beg je rođen 1884. godine¹⁰⁰, što

⁹⁵ Krajem sedamdesetih godina XX vijeka tako su tu šumu Muhamedu Filipoviću opisivali i Fukarek i Řehak. Za eksploataciju šume bio je, pred sâm II svjetski rat, zainteresovan jedan italo-švajcarski koncern, među čijim dioničarima je bila poznata milanska kompanija *Feltrinelli*, i oni su za pravo eksploatacije šume na 99 godina, 1939. godine, nudili 2 000 000 dinara paušala te godišnju rentu od 50. 000 dinara, što bi se dijelilo na nasljednike hadži-Ahmed-bega Filipovića. Podatke o tome smo dobili od Đule rođ. i ud. Filipović, Mahmut-bega Filipovića, Zilhe-Lele Filipović, Ahmeda Filipovića, dr Makbule Filipović, Safje Filipović, Sulejmana Filipovića, Muhameda Filipovića. U to vrijeme se, prema osnovanim kalkulacijama Ahmeda i Sulejmana Filipovića, za 2 000 000 dinara mogla sažidati moderna višespratna stambena palata za izdavanje, a lijepa moderna vila u sarajevskom predjelu Kovačići koštala je 200. 000 dinara. Sulejman Filipović je pamtio da je automobil, nekada poznati model američke firme *Packard*, tada koštao 400. 000 dinara budući da je zet porodice Filipović u to doba, Malik Pe(h)livan, industrijalac i političar iz Beograda, poklonio, povodom diplomiranja na Medicinskom fakultetu u Beogradu 1939. godine, svojoj ženi i Sulejmanovoj sestri Makbuli-Buli takav jedan automobil, nabavljen za navedenu cijenu. Podatak odslikava skupoću uvozne industrijske tehničke robe u Kraljevini Jugoslaviji!

⁹⁶ Ivan Franjo Jukić, "Putovanje po Bosni Godine 1845.", *Sabrana Djela*, ed. Boris Čorić, I, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1973, pp. 67-82, na p. 71. Srvani Čorićevu učenu izdavačku bilješku: idem, op. cit., pp. 359-61.

⁹⁷ *Rezultati Popisa*, pp. 258-59; H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 336.

⁹⁸ I. F. Jukić, "Zemljopis i Poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka", *Sabrana Djela*, ed. B. Čorić, I, pp. 159-321, na p. 196. Srvani Čorićevu učenu izdavačku bilješku: idem, op. cit., pp. 367-72.

⁹⁹ Prema podacima Mahmut-bega Filipovića, Ahmeda Filipovića, i Muhameda Filipovića. Up. *Rezultati Popisa*, pp. 258-59. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 336, navodi 16 selišta u vlasništvu Filipovića na tom lokalitetu.

¹⁰⁰ Ovo je jasan zaključak iz uvida u osmanske, austro-ugarske, i starojugoslavenske dokumente koji su se nalazili u posjedu hafiz-Smail-begovog sina, advokata Sulejmana Filipovića iz Sarajeva,

bi bila i godina Mahmut-begovog rođenja. Kako se u svim granama porodice Filipović održao običaj da majka nakon poroda doji dijete dvije godine¹⁰¹, a za koji je nauka utvrdila da je dosta pouzdan način prirodne kontracepcije¹⁰², onda se hronologija rađanja djece može pretpostaviti sa visokim stepenom vjerovatnoće. Tako se može predložiti da se najstariji hadži-Ahmed-begov i Hanumicin sin Husein Hifzi-beg¹⁰³ rodio oko 1875. godine, najstarija kćerka Kimeta-Ćima oko 1878. godine, mlađa kćerka Makbula oko 1881. godine, a

te hadži-Ahmed-bega Filipovića iz Sarajeva i Glamoča, hafiz-Smail-begovog mlađeg brata. Dokumente smo pregledali više puta u intervalu 1980-1984.

¹⁰¹ *Majka nas je dojila dvije godine, a treće bi rađala novo dijete.* Ovo je izjava Đule rođ. i ud. Filipović koju je često davala pred svim svojim unucima, a zapamtila su je i ponavljala njena djeca Zilha-Lela, Ahmed, i Muhamed Filipovići.

¹⁰² Još 1937. godine, Vladislav Skarić je primijetio da, pod uticajem Kur'ana, muslimanke doje djecu najčešće osamnaest mjeseci, a neke i po tri-četiri godine. Up. Vladislav Skarić, "Uticaj Turskog Vladanja na Društveni Život", *Izabrana Djela*, ed. Milorad Ekmečić, II, Prilozi za Istoriju Sarajeva, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 270-77, na p. 276. Skarić misli na Kur'an II:233 koji zapravo propisuje dvogodišnje dojenje, a razlozi su mnogostruki, prema komentatorima. O kontroli rađanja u prvobitnom, klasičnom, i premodernom Islamu vid. Basim F. Musallam, *Sex and Society in Islam: Birth Control Before the Nineteenth Century*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, (Cambridge, UK-New York: Cambridge University Press), 1983. O uticaju islamskih propisa i osmanskih kulturno-životnih oblika u vezi kontrole rađanja na bosansko seosko pravoslavno stanovništvo, posebno primjenom coitus interruptus ('azl) vid. Milenko S. Filipović, "Kontrola Rađanja na Glasincu", *Pregled*, CXIX, novembar 1933, pp. 666-69. Ono što je Skarić indirektno naglašavao, Ekmečić je nedvosmisleno rekao, citiravši Skarićev podatak i pozivajući se na komparativne podatke iz historijske demografije: dojenje je visoko efektivno prirodno kontraceptivno sredstvo koje ne može predstavljati nikakav religijsko-pravni problem. Up. Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, I-II, (Beograd: Prosveta), 1989, passim. Pred sâmi kraj svoje vladavine, skupa sa novim propisima o obaveznom karantinu, sultan Mahmud II, sasvim u skladu sa u Evropi Sv. Alijanse prisutnom demografskom neurozom nakon po broj ljudstva pogubnih napoleonovskih ratova, izdaje, u razdoblju 30. X-8. XI 1838, cirkularni ferman o ograničenju i kontroli prakse abortusa. Ferman se odnosio na cjelokupno Osmansko Carstvo, i s pravom se može tretirati kao vladarska uredba sa zakonskom snagom (*hüküm ber-vech-i qānūn*). Naredba znatno odstupa od hanefijskih pogleda na abortus, i kontrolu rađanja uopšte, kao i od osmanske naučno-kulturne tradicije. Vid. Dušanka Bojanić-Lukač i Tatjana Katić, *Maglajski Sidžili 1816-1840.*, (Sarajevo: Bošnjački Institut), 2005, pp. 629-31, dok. № I. Odskora se ovaj ferman pominje usputno u svjetskoj osmanistici, u jednom površno fukoovskom, pomodnom iako sa zakašnjenjem, ključu. No, u našoj nauci njemu je odavno bila posvećena dužna pažnja: Muhamed Hadžijahić, *Šerijatsko-pravne Ustanove o Umjetnom Pobačaju i Njihova Primjena u Islamskoj Državi. Napisao—Slušać Prava na Pravnom Fakultetu u Zagrebu*, (Zagreb: Tiskara Merkantile), 1940. Hadžijahić navodi i analizira prepis istoga fermama Mahmuda II iz sidžila sarajevskog kadije iz 1838. godine.

¹⁰³ Tako je glasilo Husein-begovo puno ime, a drugo ime mu je očito dato u spomen na njegovog u Bosni nekoć slavnog daidžu, junaka Hifzi-bega Đumišića. Takvo ime je uvijek navođeno prilikom ugovaranja redovnih godišnjih podušnih hatmi za njega, i davalo se na znanje učaču, uz majčino ime Hanumica, kako to običaj nalaže. O tome se brinula njegova najmlađa ćerka, naša teka Zilha-Lela Filipović, i od nje smo dobili upute u vezi s time, da bi se običaj nastavio i poslije njene smrti.

najmlađi sin Mahmut-beg Filipović oko 1884. godine. Hadži-Ahmed-begovi veliki posjedi u srezovima Glamoč, Ključ, te na potezu Laktaši-Prnjavor i u predjelu Lijevče-polje¹⁰⁴ sigurno su ga učinili više nego prihvatljivim zetom za moćnu kuću Đumišića. Taj brak očito je takođe bio izraz smišljenih porodičnih ženidbenih politika. Austro-ugarski izvori potvrđuju da je Ahmed-beg volio da živi na velikoj nozi te da je opterećivao svoje posjede kreditima na temelju hipotekarnih mjenica, uz lihvarske kamate. Tako je jajačkom muslimanskom trgovcu Muhi Šarančiću založio 1882. godine sedamdeset svojih čiflika na dug od 2. 000 forinti, koji je već 1883. godine narastao na 5. 000 forinti (*ein gewisser Ahmed Beg Philipović aus Banjaluka...bei einem gewisser Muho Šarančić aus Jajce*).¹⁰⁵ Pored ovog rječitog svjedočanstva o susretu veleposjedničke klase sa modernijim oblicima kapitalizma nego onim poznatim u osmanskoj Bosni, te o ulozi lokalnih trgovaca u tim promjenama¹⁰⁶, dokument čuva svjedočanstvo o tadašnjem mjestu obitavanja Ahmed-begovog, koji još uvijek nije bio hadžija, i Hanumicinog. Iz ovog dokumenta je jasno da je Ahmed-beg Filipović tada živio u Banjoj Luci, ženinom mjestu rođenja. Nije jasno da li kao domazet, na ženinom imetku, ili u nekoj kući koja bi pripadala njegovoj porodici. Bilo kako

¹⁰⁴ Posjedi Filipovića u Lijevče-polju zabilježeni su još u izvještaju austrijskog uhode, zastavnika Božića, iz 1785. godine (*...durch den Brooder-Gränz-Regiments Fähnrich Boxich im Sommer 1785 bereiset...:...Tern...Von da über das Feld Tagurovo der Filipovičho Polie* (na ov. mj. špac. N. F.), *in einer starken ½ St. an eine 12 Schritt lange schlechte Brücke von welcher die Verbas nur etliche 100 Schritte entfernt ist...*, Hamdija Kreševljaković-Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski Opis Bosne pred Dubički Rat od 1785. Godine*, Građa, VII, Odjeljenje Istorisko-filoloških Nauka, 5, (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine), 1957, p. 43.

¹⁰⁵ Hamdija Kapidžić, "Agrarno Pitanje u Bosni i Hercegovini za Vrijeme Austrougarske Uprave (1878-1918)", *Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX, 1970-1971, pp. 71-95, na p. 83 i n. 30. Zapanjuje i galopirajuće vrijeme rasta i sâm rast duga, što bi ukazivalo na kreditorsku malverzaciju. Inače, porodica Šarančić zabilježena je i u Jajcu i u okolini tog mjesta još od XVIII vijeka. Važno je napomenuti da je Mahmut-beg Filipović znao da su jajački trgovci, članovi porodica Šarančić i Sarač, bili subaše-nadglednici hadži-Ahmed-begovih i Hanumicinih brojnih porodičnih imanja. Da li je kreditor, trgovac Muho Šarančić, bio i Ahmed-begov subaša?

¹⁰⁶ O osmanskom porijeklu bosanskog i /ili bošnjačkog muslimanskog kapitaliste u periodu 1878-1918 vid. Nen. Filipović, "Osmanska Bosna", pp. 441-42, 454-56. Interpretativni model koji je tu predložen nije našao nikakva odjeka u novijoj historiografiji osmanske i austro-ugarske Bosne. Razlog tome leži i u opsjednutosti političkim, vojnim, te identitarnim temama u bosanskoj historiografiji nakon 1992. godine na uštrb društvene i privredne historije, te skorašnjem, dosta nemuštom, otkriću Foucaulta, Haydena Whitea, subalternih studija itd. među nekim bosanskim, univerzitetski položajno uplivnim, historičarima austro-ugarskog perioda. O problematičnosti i Foucaultovog i Whiteovog te postkolonijalnog relativizma vid. Arnaldo D. Momigliano, "The Rhetoric of History and History of Rhetoric: On Hayden White's Tropes", *Comparative Criticism. A Yearbook*, III, 1981, pp. 255-68; Carlo Ginzburg, *History, Rhetoric, and Proof*, (Hannover & London: University Press of New England), 1999; Nenad Filipović, "Lady Mary Wortley Montagu i Ahmed-beg od Kumodraža", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LIX, 2009, pp. 147-202.

mu drago, porodica se kasnije preselila, ili vratila, u Rastoku, a ta promjena se, u porodičnoj predaji, pripisivala Ahmed-begovoj sklonosti da živi na visokoj nozi.¹⁰⁷ Nije jasno da li se pod tim mislilo da su neke banjolučke nekretnine izišle iz porodičnog vlasništva. Isto tako, u porodici se dosljedno prenosilo da je svojim netaktičnim stavom u jednom sukobu sa austro-ugarskim vlastima Ahmed-beg izgubio 1200 dunuma šume na koju je porodica posjedovala osmanske tapije, a koje su nasilno upisane kao erarne tj. državne šume.¹⁰⁸ Taj sukob se dogodio u razdoblju 1882-1897. godine, a, prema izjavi Mahmut-bega Filipovića, formalni povod za sukob bilo je trasiranje jedne željezničke pruge u Bosni, pa bi se čitava afera mogla i preciznije datirati i locirati, ali to bi bio predmet posebnog istraživanja.¹⁰⁹ Na kraju, i sâm odlazak na hadž, pred kraj života, bio je izraz želje da se naglasi lični i porodični status, pored vjerske dimenzije čina, i podrazumijevao je zaista velike troškove. Porodična tradicija je jednoglasna u tome da je hadži-Ahmed-beg umro na lađi tokom povratka sa hadža¹¹⁰, i da je dobar dio dragocjenosti i podvoznog novca koji su bili pri njemu

¹⁰⁷ Prema izjavama Đule rođ. i ud. Filipović, Mahmut-bega Filipovića, Ahmeda Filipovića. Smatralo se da kasnije ispoljena sklonost ka životu na visokoj nozi njegovog sina Mahmut-bega jeste crta nasljedena od oca. Sâm Mahmut-beg je o tome govorio neapologetski, neuvijeno.

¹⁰⁸ O erarizaciji mulkovnih šuma u Bosni 1878-1918 i o pritužbama na isto vid. Nusret Šehić, *Autonomni Pokret Muslimana za Vrijeme Austrougarske Uprave u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Svjetlost), 1980, pp. 286-303. Bošnjački politički prvak iz austro-ugarskog i starojugoslovenskog razdoblja, Šerif Arnautović je, 1910. godine, interpelirao u Bosanskom saboru kako Zemaljska vlada preči Topal Zaim-begu Filipoviću, inače hadži-Ahmed-begovom amidžiću-stričeviću, pristup šumama za koje ima i osmanske tapije i austro-ugarske gruntovno-katastarske isprave. Vid. M. Hodžić, *Od Mostara do Beograda*, pp. 126-27. Topal Zaim-begov sin i otac orijentaliste Nedima Filipović, veleposjednik i industrijalac-pilinar Šerif-beg Filipović bio je u dugogodišnjem sukobu sa Zemaljskom vladom i poznatom firmom Otto Steinbeiss oko šumskih revira Šiša, Palež, i Bobinjak. Vid. Prof. Ing. Branislav Begović, *Razvojni Put Šumske Privrede u Bosni i Hercegovini u Periodu Austro-ugarske Uprave (1878-1918) sa Posebnim Osvrtom na Eksploataciju Šume i Industrijsku Prerađu Drveta*, Djela, LIV, Odjeljenje Društvenih Nauka, 31, (Sarajevo: ANUBiH), 1978, passim. O Topal Zaim-begu kao članu Egzekutivnog odbora Muslimanske Narodne Organizacije (MNO) vid. *Borba Muslimana*, sabr. i ur. F. Hauptmann, pp. 430, 456, 474, 502, 531, 548.

¹⁰⁹ U tome su jednoglasne izjave Đule rođ. i ud. Filipović, Mahmut-bega Filipovića, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić), Safije-Fiće Filipović-Weiss, Zilhe-Lele Filipović, Sulejmana Filipovića.

¹¹⁰ U tome su jednoglasne izjave Đule rođ. i ud. Filipović, Mahmut-bega Filipovića, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić), Safije-Fiće Filipović-Weiss, Zilhe-Lele Filipović, Sulejmana Filipovića. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 319 (n. 212) donosi istu godinu kao i porodična oralna historija, no ne navodi svoj izvor. O smrtnim slučajevima među bosanskim hadžijama tokom obavljanja hadža vid. Hana Younis, "Smrtni Slučajevi Tokom Hadža u Mekku kroz Primjere iz Građe Vrhovnog Šeriatskog Suda u Sarajevu u Periodu Austrougarske Uprave", *Analizirani Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXVII, 2016, pp. 197-217.

tada nestao. Ipak u porodici se dugo bilo sačuvalo par izuzetnih dragocjenosti koje su bile memento sa toga hadža.¹¹¹

Nakon hadži-Ahmed-begove smrti, 1897. godine, upravljanje porodičnim imanjima je kao glava kuće preuzeo najstariji sin Husein Hifzi-beg kome je tada bilo 24-25. godina. Porodica je očito bila zadružna jer se braća Husein Hifzi-beg, Mahmut-beg, i njihova majka nikada nisu razdijelili¹¹², i prva djelidba je nastala tek nakon Hanumicine smrti koju Kamberović, dosta osnovano, stavlja u 1. IV 1919. godine¹¹³, a kojoj je prethodila Husein Hifzi-begova smrt pred sâmi kraj 1918. godine. Husein Hifzi-beg je upravljao porodičnim imanjem kao glava kuće ali pod budnim očima svoje majke Hanumice, svoga daidže Fehim-efendije iz Istanbula, i svoga najbližeg rođaka, daidžića Arif-age Đumišića koji je gotovo uživao status daidže među Hanumicinom djecom: Husein Hifzi-begom, Kimetom-Ćimom, Makbulom, i Mahmut-begom. U takvoj ulozi daidže (Fehim-efendija Đumišić) odnosno kvazi-daidže (Arif-aga Đumišić) prepoznajemo refleks ustanove *avunkulat*-splet posebnih odnosa, prije svega društveno-imovinskih te običajno-

¹¹¹ Njegova snaha Đula rođ. i ud. Filipović te unuka Zilha-Lela Filipović čuvale su neke od tih dragocjenosti i one su bile *in situ* u domu Zilhe-Lele Filipović još 1997. godine. Radilo se o dijelovima luksuznog mevludskog servisa (velika tabla, velike šerbetne maštrafe, male šerbetne maštrafe) od tombaka-pozlaćene bronzne u stilu mamelučkog historičizma kairske izrade, zatim srebrni zarfovi-podnožja za findžane za kafu i dijelovi srebrnog pribora za jelo istanbulske izrade, dijelovi srebrnog servisa za ručavanje bečke izrade, jedna raskošna posuda za bombone sa poklopcem od starinskog, ručno brušenog, češkog kristala. Ali najveća dragocjenost bio je izrazito veliki *Kur'an-tas* od tombaka, obredna posuda posebne namjene. Višedecenijski imam banjolučke Gazanferije i porodični prijatelj Omer-hafiz Džin te orijentalista Ešref Kovačević, kao Glamočak porodični prijatelj takođe, pregledali su tu posudu, prije 1977, i konstatovali da spada u najrjeđu vrstu takve posude-onu po kojoj je ugraviran cjelokupan tekst Kur'ana, a ne samo određene sure i dove. Zilha-Lela Filipović dugo je čuvala memento sa jednog drugog hadža. Bila je to skupocjena molitvena sedždžada (serdžada) vrste *mihrabli kiršehir*, po anadolskom mjestu izvoza te nomadske rukotvorine. Sedždžadu je pri povratku sa hadža nabavio djed po ocu Muhameda Filipovića, hadži-Derviš-beg Filipović iz Ključa. Hadži-Derviš-beg je, neposredno iza 1865. godine, pratio na hadž, kao najbliži muški srodnik, svoju dvostruku tetku, Meleću Firdus rođ. Atlagić, majku Ali-bega Firdusa, u vrijeme hadža skorašnju udovicu iza Abdurahman-bega Firdusa. (U literaturi se ime ove žene često pogrešno navodi kao *Melća*). O rodačkoj vezi Atlagića i sredičko-ključkih Filipovića i izvornom obliku imena majke Ali-bega Firdusa te sa tačnim datumom njene smrti, 19. II 1919—dakle čitavih devet godina nakon voljenog joj jedinca Ali-bega Firdusa, vid. Alija Nametak, "Atlagići u Povijesti i Narodnoj Tradiciji", *Zbornik za Narodni Život i Običaje Južnih Slavena*, XLII, 1964, pp. 183-216 + 1 t. (dvostrano), na pp. 191-92.

¹¹² I dr Makbula-Bula Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu i njena sestra Safija-Fića Filipović-Weiss i njihov amidžić-stričević Ahmed Filipović ponavljali su: *naši su se razdijelile tek poslije nenine smrti*. Nena je naravno Hanumica!

¹¹³ Već smo istakli da se ova Kamberovićeva tvrdnja za koju on ne navodi izvor u velikoj mjeri poklapa sa porodičnim oralno-historijskim memoratima.

duhovnih, između ujaka s jedne strane i sestričâ te sestričinâ s druge strane (obradi pažnju i na crnogorski izraz *ujčevina*). Još je 1955. godine primijećeno da je kod Bošnjaka avunkulat mogao biti učvršćen propisima šerijatskog prava, a inače su semitski narodi izrazito skloni očuvanju avunkulata u svojim društvenim ustanovama.¹¹⁴ Učestalo se prilikom bošnjačkih samrtnih običaja i / ili obreda može čuti da, navodno prema Hadisu, žensku osobu u grob prvenstveno treba da spusti ili njen ujak ili njen brat.¹¹⁵ Bilo kako mu drago, bošnjačko kulturno pamćenje oličeno u bošnjačkoj usmenoj predaji pridaje posebno mjesto *daidži*-ujaku. Tako jednu od ključnih uloga u baladi o Hasanaginici igra njen brat odnosno daidža njene djece, Pintorović-beže, a u baladi o Morićima Morića majku kobno razočarava „paša sarajski, brat rođeni“ dakle daidža pogubljenih Morića. Slični primjeri iz usmene predaje bi se mogli multiplikovati do u beskraj.¹¹⁶ Husein Hifzi-beg nije imao rastrošne sklonosti svoga oca hadži-Ahmed-bega. Imetak je bio zaista znatan, tako da ga ni takve očeve sklonosti nisu mogle oštetiti bitno. Takođe se postavlja pitanje da li je Hanumica prenijela svoj imetak na muža ili je samostalno upravljala svojim imetkom, i prije hadži-Ahmed-begove smrti 1897. godine? Ona će mnogo kasnije pokloniti gotovo svu svoju imovinu sinovima, i time faktički isključiti svoju ćerku, zeta i unuke po tankoj krvi iz nasljeđa iza nje, koje bi inače svakako uslijedilo u skladu sa propisima šerijatskog nasljednog prava. To se je desilo oko 1912. godine, u vrijeme kada je otpočeo *otkup kmetova*.¹¹⁷ Takvim činom Hanumica je naglasila svoje viđenje kako porodični posjed treba biti vođen. U porodici je poznato da ćerke ipak nisu bile posve oštećene budući da su bile

¹¹⁴ Vid. Milenko S. Filipović, „Avunkulat“, *Čovek među Ljudima*, pp.307-08, po prvi put objavljeno 1955. godine.

¹¹⁵ Bilo bi vrlo poželjno da se razreši pitanje eventualnog hadiskog porijekla ovog običaja i / ili uvjerenja.

¹¹⁶ O tome vid. Đenana Buturović, „Porodični Odnosi u Epskim Narodnim Pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini“, *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Etnologija, n. s.*, XVIII, 1963, pp. 41-59; eadem, *Morići: Smisao Sjećanja i Pamćenja*, (Sarajevo: Svjetlost), 2009, passim, sa tumačenjima koja koriguju brojna „vukovsko-andrićevska“ zastranjivanja Hatidže Krnjević glede usmene predaje o Morićima; Hatidža Krnjević, *Usmene Balade Bosne i Hercegovine. Knjiga o Baladama i Knjiga Balada*, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1973, pp. 188, 213-14, 287, 296-97, 301-03.

¹¹⁷ Prema saopštenjima Mahmut-bega Filipovića i Ahmeda Filipovića. To bi, najvjerovatnije, objašnjavalo zašto je Kamberović u kasnijoj građi, nastaloj u razdoblju 1918-1940, naišao na podatak da je Hanumica Filipović rođ. Đumišić posjedovala 16 kmetskih selišta u srezu Banja Luka. Vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 319 (n. 212). O fakultativnom otkupu kmetskih selišta vid. idem, op. cit., pp. 156-64.

isplaćene znatnim nakitom¹¹⁸ te zlatnicima, kao i sa po *jednim imanjem*.¹¹⁹ No, ona je, sasvim u duhu patrijarhalnog shvatanja dobrog ovozemaljskog reda, smatrala da sinovi, koji nastavljaju lozu, trebaju biti višestruko obezbijedjeni. Kazivači su složni u tome da je Husein Hifzi-beg ne samo održao, nego i unapredio porodični posjed. Radilo se o jednoj protestantski radinoj prirodi, osobi koja je osim očuvanja postojećeg i sticanja novog imanja imala lov kao jedinu strast. Tu strast je dijelio sa bratom Mahmut-begom, a kasnije će se njegov sin Ahmed zaraziti lovom još kao dijete¹²⁰, i ta će se strast u njega nastaviti sve do njegovih srednjih godina. Lov je bio jedan od statusnih simbola i osmanske i post-osmanske elite u Bosni, a ima direktnu vezu i sa shvatanjima o ratništvu i maskulinitetu među tom elitom, a na tragu osmanske dvorske i elitne kulture.¹²¹ Hanumica i Husein Hifzi-beg su vodili računa o udadbenoj politici kada su došle na red udaje Hanumicinih ćerki odnosno Husein Hifzi-begovih sestara. Starija od sestara Kimeta-Ćima sklopila je, odmah iza 1897. godine, brak sa Ali-begom Filipovićem, veleposjednikom i trgovcem iz Ključa. Ali-beg je bio sin hadži-Bećir-bega Filipovića, dugogodišnjeg ključkog gradonačelnika u vrijeme austro-ugarske vlasti¹²², a majka mu je bila iz porodice Bišćević iz Bihaća, i to iz tzv. harmanskog ogranka te porodice. Ali-beg

¹¹⁸ U posjedu Hajrije Glavaš rođ. Kozarčanin, nastanjene u Splitu, inače po svojoj majci Habibi Kozarčanin rođ. Filipović, praunuke Hanumicine, nalazila se skupocjena garnitura (prsten-soliter i naušnice) sa velikim dijamantima tzv. *altšlif* izrade, nabavljena u Beču oko 1900. godine kao poklon prvoj Hanumicinoj unuci Makbuli *Magbi* rođ. i ud. Filipović, ćerki Ali-bega Filipovića iz Ključa i Hanumicine najstarije ćerke Kimete-Ćime. Garnituru je nakon *Magbine* smrti naslijedila njena sestričina Hajrija.

¹¹⁹ Prema izjavama Đule ud. i rođ. Filipović, Mahmut-bega Filipovića, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavčić), Zilhe-Lele Filipović, Ahmeda Filipovića, Zarfije Filipović. Pod izrazom *jedno imanje* treba shvatiti čiflik sa pripadajućom šumom. Ovo tumačenje dugujemo Ahmedu Filipoviću i mr. ph. Bakiru Džiniću, a ono je u skladu sa osmanskim tapijama iz XVIII i XIX vijeka koje se odnose na Bosnu, a koje smo pregledali u ogromnom broju.

¹²⁰ Husein Hifzi-beg dao je, još prije 1918, za svoga malog sina Ahmeda (rođ. 1912) naručiti u Beču specijalnu dječju lovačku pušku i dječji lovački pribor, a garnitura je bila i dekorisana u srebru. Ahmed Filipović čuvao je tu garnituru kao uspomenu sve do poznatih događaja u Banjoj Luci 1992-1995. godine, kada je te garniture nestalo.

¹²¹ O tome u vezi sa Bosnom vid. Vejsil Ćurčić, *Lov sa Sokolom u Bosni i Hercegovini. Die Falkenbeize in Bosnien und der Hercegovina*, 2. ispr. izd., (Zagreb: Tiskara Zaklade Narodnih Novina), 1937; Hana Younis, *Svakodnevni Život u Sarajevu (1850-1878.)*, (Sarajevo: Centar za Osmanističke Studije), 2019, p. 142. O osmanskoj tradiciji lovtva vid. Tülay Artan, "A Book of Kings Produced and Presented as a Treatise on Hunting", *Muqarnas*, XXV, 2008, Tribute to Oleg Grabar, pp. 299-330; Sabaheta Gačanin, "Eight Paradises Chronicle about the Sultan Hunting: Sources of Oriental Provenance for Studying the Interactions of Humans and Nature", *Annales*, XXXV / 1, 2025, pp. 71-80.

¹²² O hadži-Bećir-begu Filipoviću vid. *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, I, pp. 154, 156 (1893), 160 (1894); I. Filipović, *Filipovići*, p. 163.

i Kimeta-Ćima ima li su sljedeću djecu: Muhameda, Makbulu-*Magbu*, Habibu-*Bipku*, Hajrudina, Derviša-*Dedu*, i Hajriju. Ali-beg Filipović, Hanumicin zet, pominje se u Makbulinoj vakufnami iz 1907. godine kao svjedok. Kao sin gradonačelnika, zatim veleposjednik i uspješan trgovac, Ali-beg je tokom I svjetskog rata za sebe izdejstvovao da upravlja državno kontrolisanom prodajom prehrambenih artikala i ostalih namirnica što se popularno zvalo *aprovizacija* i što je omogućavalo i brzo dalje bogaćenje u teškim uslovima rata.¹²³ Ali-beg je iznenada umro oko 1917. a njegova žena Kimeta-Ćima vrlo brzo iza njega, po svoj prilici od španske groznice i prije svoje majke Hanumice.¹²⁴ Druga sestra, ona koja je ostavila vakuf, Makbula udala se prije 1907. godine za Ali-bega Kulenovića Suhaju u Bosanski Petrovac. Tu udaju ćemo analizirati odvojeno, pri sâmom kraju rada jer njena povijest objašnjava, u velikoj mjeri, i postanak Makbulinog vakufa i prirodu Makbuline uspomene u porodici. No, već sada je bitno da se naglasi da se u Makbulinom slučaju radilo o porodičnoj ljubimici, kako majčinoj, tako i među ostalom Hanumicinom djecom.¹²⁵ Husein Hifzi-beg bio je akter jedne male političke afere u Ključu vezane uz borbu za vakufsko-mearifsku autonomiju koja se desila prije 21. III 1907. Njega su ključke vlasti uhapsile zbog političke agitacije *in Čaršija und Kirajthana*, prikupljanja novca i potpisa za delegacije u Budimpešti, upućivanja telegrama podrške budimpeštanskim delegacijama, i zbog nagovaranja seljaka da putuju u Budimpeštu u javno-demonstrativne svrhe. Zato je bio kažnjen desetodnevnom zatvorom u Ključu i konfinacijom u Rastoku (*wurde...zu 10 Tage Arrest und Abschiebung zu Zuständigkeitsgemeinde Rastoka verurteilt...*). Nakon protestnog telegrama ključkih uglednika ministru Buriánu, Baron Kutschera je stvar riješio kompromisnom odlukom (*nach P. 7 nur suppletorisch Arreststrafe*).¹²⁶

Hanumicina odlučujuća volja odredila je i ženidbe njena dva sina te sudbinu školovanja Mahmut-begovog. Naime, Husein-beg, iako najstarije dijete i sin, nije se ženio sve do 1911. godine. On je očito bio ono što se u patrijarhalnim balkanskim društvima nazivalo *vječiti mladoženja, putegli momak*. Najstariji

¹²³ Prema izjavama Đule rod. i ud. Filipović i Mahmut-bega Filipovića. Mnogi nisu gledali povoljno na ljude koji su se upuštali u poslove sa aprovizacijama. Naši kazivači su to sumirali ovako: *nije to trebalo Ali-begu pored onolikog imetka*. U sekundarnoj literaturi ne postoji osvrt na aprovizacije, ali neke Andrićeve proze iz višegradskog ciklusa, koje nose dosta autobiografskog, odslikavaju rašireno negativno gledanje na tu vrstu posla kao zabran za nemilosrdne *homines novi*.

¹²⁴ Prema izjavama Đule rod. i ud. Filipović i Mahmut-bega Filipovića.

¹²⁵ Prema izjavama Đule rod. i ud. Filipović i Mahmut-bega Filipovića.

¹²⁶ *Borba Muslimana*, sabr. i ur. F. Hauptmann, pp. 456-57; N. Šehić, *Autonomni Pokret*, pp. 209-10.

sin često dugo ostaje momak, vodi porodicu, posebno u slučaju ako je majka udovica a on tek stasali mladić u času očeve smrti, i ženi se tek u razdoblju od 35-50 godina života, a nevjesta je, nerijetko, dosta mlađa.¹²⁷ Husein Hifzi-beg oženio se tek 1911. godine. No, i do te ženidbe je došlo po majčinoj instrukciji. Njegov najmlađi brat, Mahmut-beg želio je još kao sasvim mlad momak, negdje oko 1906. godine, da se oženi svojom rodicom iz Rastoke, sestrom Malić-bega Filipovića.¹²⁸ Hanumica nije odobrila tu želju i do toga braka nije došlo. Njen argument je bio da je *rod isuviše blizak*, iako je to „pravilo“ u mnogim drugim slučajevima kršeno učestalo. Radilo se o izgovoru. Hanumica nije željela dalje orodavanje sa veoma uglednom kućom, no koja je bila mnogoljudna te se posjed dijelio na mnogo duša.¹²⁹ Do 1911. godine, Mahmut-beg je izgubio strpljenje i pred majku postavio ultimatum da mu odobri brak sa Pašom Kulenović iz Ključa, ćerkom Ahmed-bega Kulenovića *Ramičkog* i Asime-Ake rođ. Filipović. Hanumica je pribjegli jednom manevru. Rekla je da se Mahmut-beg može da ženi, ali se prvo mora oženiti Husein Hifzi-beg, njegov stariji brat. Valjda je pretpostavljala da će najstariji brat odlučiti slučaj, izjavivši da ne želi da se ženi. No, Husein Hifzi-beg je rekao da bi se vrlo rado oženio, da je krajnje vrijeme za to. I onda je Hanumica presjekla odlukom: *ženićeš se skupa sa Mahmutom, a isprosićeš curu u Ali-bega i Zilhe Filipović u Glamoču*.¹³⁰ Prosidba je u Glamoču prihvaćena, i Đula, ćerka Ali-bega Filipovića i Zilhe rođ. Filipović, data je u brak Husein Hifzi-begu. Dvostruka svadba Husein Hifzi-begova i Mahmut-begova desila se 1911. godine. Iz cjelokupne ove historije izbija lik dominantne majke u patrijarhalnoj sredini, zapravo matrijarha koji vlada i direktno i posredno, preko najstarijeg sina, i svojim majčinskim autoritetom, i autoritetom svoje braće i brojnih muških najbližih srodnika. I dok najstariji sin, glava kuće nominalno, odlučuje o svemu u dogovoru sa majkom i tek po njenom odobrenju, najmlađi je pobunjenik. A može to i da bude, jer je majka, inače dominantna, imala

¹²⁷ Fenomen je uočen na primjeru balkansko-podunavskih Cincara: M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, I-II, passim.

¹²⁸ Malić-begov otac i Mahmut-begov otac bili su amidžići, a majke su im bile iz iste porodice, Hamzalajbegovičke. O Malić-begu vid. *Borba Muslimana*, sabr. i ur. F. Hauptmann, pp. 456-57; I. Filipović, *Filipovići*, pp. 9-10.

¹²⁹ Čitavu historiju i Hanumicino objašnjenje prenosio je ovako jedan od glavnih aktera, Mahmut-beg Filipović, Hanumicin sin. U istom tonu, događaj i objašnjenje prenosili su dr Makbula-Bula Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić), Safija-Fića Filipović-Weiss, Đula rođ. i ud. Filipović, Sulejman Filipović, Ahmed Filipović, Zilha-Lela Filipović, Muhamed Filipović.

¹³⁰ Verziju su, bezbroj puta, istovetno, a odvojeno prenijeli i Đula rođ. i ud. Filipović i njen djever Mahmut-beg.

slabost i prema njemu.¹³¹ Ipak, Hanumica je u jednoj bitnoj stvari odredila Mahmut-begovu sudbinu. Nije dala dozvolu da Mahmut-beg ode u Istanbul, oko 1905. godine, i tamo se školuje. U Bosnu je došla njegova tetka po majci sa svojim mužem, Ibrahim Šemsi-begom Kulenovićem. I po namisli Fehim-efendije Đumišića, i po njihovoj namisli, Mahmut-beg je trebalo da ode u Istanbul i školuje se u poznatom zavodu *Mülkiye*, ustanovi za obrazovanje elitnih administrativaca. Husein Hifzi-beg zdušno je podržavao takav plan, jer je smatrao da će školovani brat, eventualno visoko pozicioniran ili u Istanbulu ili u Bosni, biti od velike pomoći njemu koji vodi imanje. Hanumica nije bila saglasna. Izjavila je da ne želi da se razdvaja od omiljenog muškog djeteta. Tako se desila nečuvena situacija: Hanumica se suprotstavila svome bratu Fehim-efendiji, između ostalih kojima je protivrječila. I Mahmut-beg je ostao u Bosni, bez uloge na imanju jer je bio mlađi brat, a porodica ostala zadružna. Mahmut-beg je često pominjao, sa izvjesnom sjetom, kako je, 1955. godine, u Istanbulu, obišao porodicu svoje tetke, i sreo svoje tetiće i njihovu djecu: oficire, advokate, poslovne ljude, narodne poslanike u Ankari.¹³²

U tom smislu instruktivna je i Makbulina sudbina. Iako je Makbula bila i Hanumicina i porodična ljubimica, Hanumica nije odobrila njen izbor. Desilo se je da je Makbula živo željela da se uda upravo za Malić-bega, svoga bliskog rođaka, brata iste one djevojke koju je Mahmut-beg uzaludno želio da oženi. Brak nije odobren, isti razlozi su izneseni kao i kod Mahmut-begovog prvog neuspjelog pokušaja oko ženidbe, a Makbula je brzo iza toga udata u Bosanski Petrovac za uticajnog i bogatog Ali-bega Kulenovića-Suhaju.¹³³ Međutim, Makbuli je to jako teško palo, nikada se nije oporavila od toga, brzo je rodila dijete koje umrlo, a ona navukla sušicu u kombinaciji sa post partum depresijom. *Često bi gledala kroz pendžer, i u Petrovcu i u Rastoci kada bi dolazila, i samo plakala*, opisivala ju je rodica Mevhiba-Hiba Filipović, rođ. 1896. a koja je još uvijek bila živa 1991. godine.¹³⁴ Vrlo brzo je preminula. Tako da vakuf pred njenu dušu možemo

¹³¹ To je često ponavljao sâm Mahmut-beg Filipović.

¹³² Prema izjavama Mahmut-bega Filipovića, dr Makbule-Bule Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavčić), kao i prema izjavama svjedokâ susreta iz 1955: Zilhe-Lele Filipović, Vezire Džumhur rođ. Pe(h)livan, i Zuke Džumhura.

¹³³ O toj ličnosti i njegovom posjedu vid. Vid. H. Kamberović, *Begovski Zemljišni*, p. 405.

¹³⁴ O Mevhibi-Hibi, ćerki Muhamed-bega Filipovića i Sidike rođ. Filipović iz Ključa kao kazivaču vid. I. Filipović, *Filipovići*, p. 197. Prema svjedočenju svoje majke Hajrije, na sličan način je Makbulin život nakon udaje opisivala Zarfija-Zarfa Filipović čiji je djed Topal Zaim-beg Filipović bio amidžić Makbulinog oca. Izjave Mahmut-bega Filipovića bile su potpuno u skladu sa izjavama dviju kazivačica.

shvatiti i kao neku vrstu okajanja za njenu nevoljnu i tešku sudbinu. Da je zaista bila ljubimica u porodici svjedoči rijetka činjenica da je njeno ime dato njenoj prvorodenoj sestričini još za Makbulina života, i prije njene udaje u Bosanski Petrovac. Makbulina starija sestra Kimeta-Ćima i njen muž Ali-beg dali su, 1900. godine, svojoj prvorodenoj kćerki ime Makbula. A Paša rođ. Kulenović i Mahmut-beg Filipović dali su svome prvorodnom djetetu—žensko je dijete bilo u pitanju—opet ime Makbula!¹³⁵ To dvostruko imenovanje je znakovito, i govori o privrženosti osobi, odnosno uspomeni na tu osobu. Patrijarhalizam ima više različitih lica. Hanumica je svoj dugi život završila, prema osnovanoj Kamberovićevoj tvrdnji, 1. IV 1919. godine. Prije toga umro je, pred kraj 1918. godine, njen prvorodenac Husein Hifzi-beg, podlegavši, kao jedini u porodici, španskoj groznici. Iza njega je ostalo troje djece: Ahmed (r. 1912.), Ćamila-Ćamka (r. 1915.), Zilha-Lela (r. 1918.). Prema tvrdnji njegovog sina Ahmeda Filipovića on je izgubio volju za život, šokiran posljedicama agrarne reforme i prevrata, i odbijao je terapiju koju je prepisao poznati ključki ljekar, dr Pšorn¹³⁶, otac dva poznata sarajevska ortopeda, nastavnika Medicinskog fakulteta UNSA. Događaje iz 1918-1919. godine nije mogla zaustaviti i / ili odagnati ni nesvakidašnja snažna volja Hanumice Filipović rođ. Đumišić!

Zaključna uočenja

U ovom radu pokušalo se osvijetliti jedan historijski izvor kombinacijom mikrohistorijske analize pisanog izvora sa oralno-historijskom analizom usmenih memorata. Želja nam je da skrenemo pažnju na sljedeće:

1. Oralno-historijska istraživanja trebala bi biti ravnopravno uključena i u naš historiografski diskurs. Podsjetili bismo da veliki kulturni historičar Peter Burke ističe da je usmenost bitan predmet historiografskog izučavanja. Izdvaja epiku, baladu, narodnu pripovijetku, ali i usmeno prenošene glasine. Smatra da historičar, između ostalog, proučava međuodnos fenomenâ koje naziva *orality, literacy, and numeracy*.¹³⁷ Iako je klasična rankeovska

¹³⁵ Djevojčica će kasnije biti pitomica *Gajreta*, diplomirati medicinu 1939. godine, raditi kao ljekar u Beogradu, Locarnu, Milanu, Istanbulu, i New Yorku, i steći dvije specijalizacije: jednu iz ginekologije, drugu iz anesteziologije. Umrla je u New Yorku 1997. godine.

¹³⁶ Terapija se sastojala u administriranju, šest puta dnevno, jednog *štamperla*-čašice najkvalitetnijeg, tršćanskog, konjaka, prema svjedočenju Đule rođ. i ud. Filipović. Prof. dr Zaim Filipović nam je, svojevremeno, objasnio da je to decenijama bio jedini lijek kod visokih temperatura izazvanih virusnim groznicama, te da se kod opisane terapije nije radilo o šarlatanstvu.

¹³⁷ Vid. Peter Burke, *What is Cultural History*, (Cambridge, UK: Polity Press), 2004, pp. 92-93, 136.

historiografija negirala historičnost usmenoj predaji, takva viđenja su i kod nas davno razbijena analizama genealoških predaja balkanskog plemenskog društva i poređenjem istih sa arhivskim izvorima.¹³⁸ Moderna oralno-historijska istraživanja pokazuju sofisticirani samosvojan metod koji ih jasno razlikuje od studija folklora u užem smislu riječi.¹³⁹ Isto tako pitanje historičnosti usmene književnosti u nas jeste davno razrešena stvar, u prilog historičnosti te predaje, s time da istraživač mora pristupiti historičnosti te građe dubinski multidisciplinarno, i striktno kritički.¹⁴⁰ Napomenuli bismo, da su bosanski historičari osmanskog razdoblja, mnogo prije nego što je teorijski formulisan program oralne historije, sasvim uspješno primjenjivali ono što će se kasnije nazvati oralna historija. Tu prije svega mislimo na djela Vladislava Skarića i Hamdije Kreševljakovića.¹⁴¹

2. Historija žene, majke, ćerke, sestre, supruge itd. trebalo bi biti predmet ozbiljnog, kritičkog, pristupa, lišenog bilo kakve vrste prezentizma. Patrijarhalizam je historijski i kulturno-antropološki fenomen, a takvim se fenomenima ne sudi, oni se ne vrednuju, iz njih se ne uzimaju pouke za sadašnje ili buduće ponašanje¹⁴², nego se samo opisuju i tumače. Vrednosni sistem jedne kulture ne može se uzimati kao ideal za procjenu bilo koje druge

¹³⁸ Vid. Milenko S. Filipović, "Bijeli Pavle", *Istoriski Zapisi*, I / 3-4, I / 5-6, 1948, pp. 168-78, 256-63; Ivan Božić, "Svijet Ratničkih Družina i Katuna", *Istorija Crne Gore*, II / 2, (Titograd: Redakcija za Istoriju Crne Gore), 1970, pp. 348-70, na pp. 349-50, 357, 368.

¹³⁹ Vid. *Handbook of Oral History*, edid. Thomas L. Charlton, Loi E. Myers, and Rebecca Sharpless, (Lanham, Md.: Altamira Press), 2006. O jednom izuzetnom metodološkom primjeru oralne historije primijenjene na kasno-osmanski period (1878-1924) vid. Roy Marom, "The Abu Hameds of Mulabbis: an Oral History of a Palestinian Village Depopulated in the Late Ottoman Period", *British Journal of Middle Eastern Studies*, L / 1, 2023, pp. 87-106.

¹⁴⁰ O narodnoj epici kao usmenoj hronici i danas je neprevaziđena studija: Salko Nazečić, *Iz Naše Narodne Epike. I. Hajdučke Borbe oko Dubrovnika i Naša Narodna Pjesma*, (Sarajevo: Svjetlost), 1959. Takođe vid. Dušanka Bojanić-Lukač, *Istorijska Osnova Narodne Pesme "Bolest Muja Carevića"*, p. o. iz *Prilozi za Jezik, Književnost, Folklor i Istoriju*, XXXVIII / 1-2, 1972; Albert B. Lord, "History and Tradition in Balkan Oral Epic and Ballad", *Western Folklore*, XXXI, 1972, pp. 53-60; Radovan Samardžić, *Usmena Narodna Hronika*, (Novi Sad: Matica Srpska), 1978; Ramiza Smajić, *Bosanska Krajina: Historija, Legende i Mitovi*, (Sarajevo: Dobra Knjiga), 2009; Đ. Buturović, *Morići: Smisao Sjećanja i Pamćenja*.

¹⁴¹ Milorad Ekmečić, "Hamdija Kreševljaković", *Enciklopedija Srpske Istoriofrafije*, edid. Sima Ćirković-Rade Mihaljčić, (Beograd: Knowledge), 1997, pp. 453-54; Amer Maslo, "Uvodna Studija. "Bistar, Naobražen i Čedan": Znanstveni Put i Razvoj Hamdije Kreševljakovića", pp. 7-41, na p. 39, in: Hamdija Kreševljaković, *Nekrolozi, Sabrana Djela Hamdije Kreševljakovića*, III, (Sarajevo: O. Z. Rekulturna), 2022.

¹⁴² Cf. *Nasilje nad Ženama. Diskursi, Perspektive, Lekcije iz BH. Povijesti*, ed. Fahd Kasumović, (Sarajevo-Berlin: Filozofski Fakultet UNSA-Heinrich-Böll-Stiftung), 2024.

kulture, pored toga što se kulture kao takve ne smiju vrednovati.¹⁴³ U tom smislu, ozbiljan istraživač trebalo bi da ima na umu historičnost fenomena nazivanog patrijarhalizam. Patrijarhalizam je historijska pojava, a ne krivično djelo ili sramota. Jedna svjetski poznata naša naučnica, ponad toga i profeminista i jedan od prvaka suprotstavljanja islamofobiji te turskom sindromu malih balkanskih šovinizama, Vera Stein-E(h)rlich analizirala je tri stotine jugoslovenskih sela, tokom dvadesetih i tridesetih godina XX vijeka. Njen osnovni nalaz jeste da na Balkanu patrijarhalizma u pravom smislu riječi nema još od oko 1880. nego da sa prvim željeznicama galopirajuće nastupa nešto što je ona nazvala izmijenjeni patrijarhalizam. Radilo se o situaciji u kojoj su žene izgubile veliki dio zaštite koju joj je pružalo tradicionalno društvo, a to novo društvo jeste postalo modernizovano, ali nije postalo emancipovano, pa su zato žene u Bosni 1930. godine u mnogom pogledu društveno-položajno gore stajale nego 1830. godine.¹⁴⁴ U jednom od rijetkih produbljenih tumačenja balade o Hasanaginici, veliki filolog i balkanolog Henrik Barić, usprotivio se tumačenjima sudbine junakinje te balade u ključu prizemne sheme *na Balkanu, a pogotovo na „turskom“ Balkanu, žena je stvar*. Barić je podvukao da žena ni na Balkanu ni u Hasanaginici nije stvar, jer je balkanska patrijarhalna porodica strukturirana tako da je *briga o ženi kao ženi* povjerena muškarcu.¹⁴⁵

Višeslojnost patrijarhalizma uočavamo i u sudbini Hanumicine uspomene. Te dominantne majka koja je u mnogo čemu odredila živote i priključenja svoje djece njen dugovjeki sin Mahmut-beg Dido Filipović (u. 1978.) sjećao se do zadnjeg svoga daha sa neposrednom toplinom i ozarenošću djeteta, te sa dubokim poštovanjem svojstvenim jednom starovremenskom gospodinu koji je u svojoj majci poštovao i majku samu, ali i njenu *kuću*. Ali nikada sa jâlom i / ili okrivljavanjem.

¹⁴³ Ruth Benedict, *Patterns of Culture*, new pref. Margaret Mead, intr. Franz Boas, (New York: Mentor Book), 1960, pp. 214-17; eadem, "Religion", *General Anthropology*, ed. Franz Boas, repr. of 1938 ed., (New York: Johnson Reprint Corporation), 1965, pp. 627-65, na p. 664.

¹⁴⁴ Vera S. E[h]rlich, *Porodica u Transformaciji: Studija u Tri Stotine Jugoslavenskih Sela*, (Zagreb: Naprijed), 1964; eadem, *Family in Transition: a Study of 300 Yugoslav Villages*, (Princeton, NJ: Princeton University Press), 1966.

¹⁴⁵ Henrik Barić, "Tragika u Pesmi o Hasanaginici", *Prilozi Proučavanju Narodne Poezije*, V/2, 1938, pp. 165-70, posebno na p. 169.

IZVORI I LITERATURA

Primarni arhivski izvori

Neobjavljeni primarni arhivski izvori

Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Osmanski arhiv

Sidžil vakufnama, II,

Objavljeni primarni arhivski izvori

Barkan, Ömer Lûtfî, "Edirne Askerî Kassâmına Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTK Belgeler*, III/5-6, 1966, pp. 1-479.

Bojanić-Lukač, Dušanka, i Tatjana Katić, *Maglajski Sidžili 1816-1840.*, (Sarajevo: Bošnjački Institut), 2005.

Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za Vjersku i Vakufsko-Mearifsku Autonomiju, sabr. i ur. Ferdo Hauptmann, Građa za Proučavanje Političkih, Kulturnih i Socijalno-Ekonomskih Pitanja iz Prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX Vijek), Tom III, (Sarajevo: Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine), 1967.

Bosna-Hersek Vakfiyeleri, I, ed. Mevlüt Çam et alii, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları), 2016.

Hafizović, Fazileta, *Popis Sela i Zemlje Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina Oslobođenih od Mletačke Republike 1701. Godine. BOA TTD 861 (Prijevod Katastarskog Deftera)*, (Zagreb-Sarajevo: Srpsko Kulturno Društvo Prosvjeta-Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu-Orientalni Institut u Sarajevu), 2016.

Kreševljaković, Hamdija-Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski Opis Bosne pred Dubički Rat od 1785. Godine*, Građa, VII, Odjeljenje Istorisko-filoloških Nauka, 5, (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine), 1957.

Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI Vijek), ed. Lejla Gazić, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus Quintus, Serija III, Vakufname, Knjiga I, (Sarajevo: Orientalni Institut), 1985.

Zahirović, Nedim, "Vakufnama Nefise-hatun iz Visokog iz 1880. Godine", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXVII-XXVIII, 2008, pp. 134-43.

Primarni narativni izvori

Objavljeni primarni narativni izvori

- Bosna-Hersek'te Bir Osmanlı Aydını Salih Safvet Başıç*, haz. Dr. Genç Osman Geçer, (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog Kantona), 2009.
- Giljferding, Aleksandar F., *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, prev., kom. i bilj. Branko Čulić, predg. Milorad Ekmečić, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1972.
- Jukić, Ivan Franjo, "Putovanje po Bosni Godine 1845.", *Sabrana Djela*, ed. Boris Ćorić, I, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1973, pp. 67-82.
- idem, "Zemljopis i Poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka", *Sabrana Djela*, ed. Boris Ćorić, I, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1973, pp. 159-321.
- Kumičić, Eugen, *Začuđeni Svatovi; Pod Puškom*, Stoljeća Hrvatske Književnosti, XXXV, ed. Stjepan Težak, (Zagreb: Matica Hrvatska), 1998.
- "Memoari Živka Crnogorčevića", ed. Milenko S. Filipović, *Grada ANUBiH, XIV, Odjeljenje Istorijsko-Filoloških Nauka*, 10, (Sarajevo: ANUBiH), 1966, pp. 7-109.

Epigrafika

Objavljena epigrafika

- Mujezinović, Mehmed, *Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine*, II², Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Sarajevo-Publishing), 1998.

Kazivači

- Rasema Čustović-Kapetanović rođ. Musakadić (Musakadija), ćerka Faik-age Musakadića (Musakadije), iz Sarajeva i Zagreba
- Hatidža Hatidžabla Đumišić rođ. Kulenović-Bajbut, ćerka hadži-Mahmut-begaKulenovića-Bajbuta i Nure Idrizbegović, iz Kulen-Vakufa, Istanbula, Skoplja, Banje Luke, i Sarajeva
- Bakir Džinić, sin dr Ali-Kjamil-bega Džinića i Seide Pašić-Fidahić, iz Banje Luke i Sarajeva
- Vezira Džumhur rođ. Pe(h)livan, ćerka Malika Pe(h)livana i Havve rođ. Pe(h)livan, pastorka dr Makbule Filipović, iz Beograda i Istanbula
- Zuko (Zulfikar) Džumhur, sin hafiz-Abduselam-efendije Džumhura i Vasvije rođ. Tufo, iz Sarajeva i Beograda

- Fahrija Fadilpašić rođ. Hrasnica, ćerka dra Halid-bega Hrasnice i Munire rođ-Muteveliđ, iz Sarajeva
- Đula rođ. i ud. Filipović, ćerka Ali-bega Filipovića i Zilhe rođ. Filipović, iz Glamoča i Banje Luke
- Ahmed Filipović, sin Husein Hifzi-bega Filipovića i Đule rođ. Filipović, iz Rastoke kod Ključa, Ključa, i Banje Luke
- Mahmut-beg Filipović, sin hadži-Ahmed-bega Filipovića i Hanumice rođ. Đumišić, iz Rastoke kod Ključa, Ključa, Beograda, Banje Luke, i Sarajeva
- Makbula-Bula Filipović-Pe(h)livan-Kryeziu (Crnoglavić), ćerka Mahmut-bega Filipovića i Paše rođ. Kulenović, iz Rastoke kod Ključa, Ključa, Sarajeva, Beograda, Milana, Istanbula, i New Yorka
- Mensura Filipović rođ. Tetarić, ćerka Zaim-age Tetarića, iz Banje Luke
- Mevhiba-Hiba Filipović, ćerka Muhamed-bega Filipovića i Sidike rođ. Filipović, iz Ključa
- Muhamed Filipović, sin Sulejman-bega Filipovića i Đule rođ. Filipović, iz Banje Luke i Sarajeva
- Nedim Filipović, sin Šerif-bega Filipovića i Hajrije rođ. Filipović, iz Glamoča, Ključa, i Sarajeva
- Nusreta-Nuna Filipović, ćerka Hamdi-bega Filipovića i Nure rođ. Filipović, iz Glamoča, Banje Luke, i Sarajeva
- Safija-Fića Filipović-Weiss, ćerka Mahmut-bega Filipovića i Paše rođ. Kulenović, iz Rastoke kod Ključa, Ključa, Sarajeva, Beograda, Milana, i New Yorka
- Sulejman Filipović, sin Mahmut-bega Filipovića i Paše rođ. Kulenović, iz Ključa, Beograda, Banje Luke, i Sarajeva
- Zaim Filipović, sin Šerif-bega Filipovića i Hajrije rođ. Filipović, iz Ključa i Sarajeva
- Zarfija-Zarfa Filipović, ćerka Šerif-bega Filipovića i Hajrije rođ. Filipović, iz Ključa, Banje Luke, i Sarajeva
- Hajrudin Hadžiselimović, sin Mehmed-age Mehage Hadžiselimovića i jedne odive iz tešanjske porodice Ahmetagić, iz Banje Luke i Sarajeva
- Fethija-Fetha Hasić rođ. Filipović, ćerka Šerif-bega Filipovića i Hajrije rođ. Filipović, iz Ključa, Jezera, Banje Luke, i Sarajeva
- Hamid Husedžinović, unuk hadži-Hamid-age Husedžinovića, iz Banje Luke

Meliha Husedžinović, praunuka hadži-Hamid-age Husedžinovića, iz Banje Luke i Sarajeva

Sultanija Husedžinović rođ. Tetarić, ćerka Zaim-age Tetarića, iz Banje Luke

Pašakada Karaselimović rođ. Tetarić, ćerka Zaim-age Tetarića, iz Banje Luke

Dževdet Karaselimović, sin Mehmed-age Mehage Karaselimovića i Pašakade rođ. Tetarić, iz Banje Luke, Sarajeva, i Zagreba

Aiša Kulenović rođ. Filipović, ćerka Hamdi-bega Filipovića i Nure rođ. Filipović, iz Glamoča, Banje Luke, i Sarajeva

Hidajeta-Hida Kulenović, ćerka Hamdi-bega Kulenovića i Zilhe rođ. Filipović, iz Ključa

Ibrahim Tabaković, iz Banje Luke

Mujesira-Esa rođ. Miralem, ćerka Nisvete rođ. Kulenović-Haračlija, iz Travnika, Sarajeva, i Mostara

Fahrija Teskeredžić rođ. Firdus, ćerka Ibrahim-bega Firdusa i Zlatije-Zlatke Džabić, iz Hlivna, Istanbula, Travnika, i Sarajeva

Fahrija Zubčević rođ. Teskeredžić, ćerka Osman-bega Teskeredžića i Almase rođ. Kapetanović-Ljubušak, iz Travnika i Sarajeva

Sekundarna literatura

Monografije

Aličić, Ahmed S., *Pokret za Autonomiju Bosne od 1831. do 1832. Godine*, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 1996.

Begović, prof. ing. Branislav, *Razvojni Put Šumske Privrede u Bosni i Hercegovini u Periodu Austro-ugarske Uprave (1878-1918) sa Posebnim Osvrtom na Eksploataciju Šume i Industrijsku Prerađu Drveta*, Djela, LIV, Odjeljenje Društvenih Nauka, 31, (Sarajevo: ANUBiH), 1978.

Benedict, Ruth, *Patterns of Culture*, new pref. Margaret Mead, intr. Franz Boas, (New York: Mentor Book), 1960.

Bilmen, Ömer Nasuhî, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahât-i Fikhiyye Kamusu*, V, (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi), 1952.

Bojanić-Lukač, Dušanka, *Istorijska Osnova Narodne Pesme "Bolest Muja Carevića"*, p. o. iz *Prilozi za Jezik, Književnost, Folklor i Istoriju*, XXXVIII / 1-2, 1972.

Burek, Ahmet, *Prezimana Livna i Livanjskog Polja*, (Fojnica: Štamparija Fojnica), 2019.

- Burke, Peter, *What is Cultural History*, (Cambridge, UK: Polity Press), 2004.
- Bušatlić, Hafiz Abdulah, *Porodično i Nasljedno Pravo Muslimana. (Glavne Ustanove i Propisi)*, (Sarajevo: Islamska Dionička Štamparija), 1926.
- Buturović, Đenana, *Morići: Smisao Sjećanja i Pamćenja*, (Sarajevo: Svjetlost), 2009.
- Crews, Robert D., *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 2006.
- Crone, Patricia, *Roman, Provincial, and Islamic Law: the Origins of the Islamic Patronate*, (Cambridge, UK: Cambridge University Press), 1987.
- Ćurčić, Vejsil, *Lov sa Sokolom u Bosni i Hercegovini. Die Falkenbeize in Bosnien und der Hercegovina*, 2. ispr. izd., (Zagreb: Tiskara Zaklade Narodnih Novina), 1937.
- Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije*, I-II, (Beograd: Prosveta), 1989.
- E[h]rlich, Vera S., *Porodica u Transformaciji: Studija u Tri Stotine Jugoslavenskih Sela*, (Zagreb: Naprijed), 1964.
- eadem, *Family in Transition: a Study of 300 Yugoslav Villages*, (Princeton, NJ: Princeton University Press), 1966.
- Filipović, Ibrahim, *Filipovići. Bosanska Muslimanska Porodica, Njen Postanak, Razvoj i Uticaj od 1574. do 1991. Godine*, (Sarajevo: Piščevo Izdanje), 1991.
- Filipović, Nenad, *Acta Ottomanica Saraevoensia. (Osmanski Dokumenti Arhiva OIS UNSA-Studijski Katalog)*, (Sarajevo: CIR UNSA), 2024.
- Gadžo-Kasumović, Azra, *Katalog Osmanskih Dokumentata (I)*, (Sarajevo: Gazi Husrev-begova Biblioteka), 2018.
- Ginzburg, Carlo, *History, Rhetoric, and Proof*, (Hannover & London: University Press of New England), 1999.
- Hadžijahić, Muhamed, *Šerijatsko-pravne Ustanove o Umjetnom Pobačaju i Njihova Primjena u Islamskoj Državi. Napisao—Slušač Prava na Pravnom Fakultetu u Zagrebu*, (Zagreb: Tiskara Merkantile), 1940.
- Handbook of Oral History*, edid. Thomas L. Charlton, Loi E. Myers, and Rebecca Sharpless, (Lanham, Md.: Altamira Press), 2006.
- Hodžić, Mehmed, *Od Mostara do Beograda. Politička i Društvena Djelatnost Šerifa Arnautovića*, Historijske Monografije, XXXIV, (Sarajevo: 2025).
- Kamberović, Husnija, *Begovski Zemljišni Posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. Godine²*, (Sarajevo: Naučno-istraživački Institut Ibn Sina), 2005.

- Kozłowski, Gregory C., *Muslim Endowments and Society in British India*, (Cambridge, UK: Cambridge University Press), 1985.
- Kreševljaković, Hamdija, *Sarajevo za Vrijeme Austro-Ugarske Uprave (1878-1918.)*, (Sarajevo: Arhiv Grada Sarajeva), 1969.
- Krnjević, Hatidža, *Usmene Balade Bosne i Hercegovine. Knjiga o Baladama i Knjiga Balada*, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1973.
- Milojević, Borivoj Ž., *Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko Polje- Naselja i Poreklo Stanovništva*, Srpski Etnografski Zbornika, XXV, Naselja i Poreklo Stanovništva, 13, (Beograd: SKA), 1923.
- Musallam, Basim F., *Sex and Society in Islam: Birth Control Before the Nineteenth Century*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, (Cambridge, UK-New York: Cambridge University Press), 1983.
- Nasilje nad Ženama. Diskursi, Perspektive, Lekcije iz BH. Povijesti*, ed. Fahd Kasumović, (Sarajevo-Berlin: Filozofski Fakultet UNSA-Heinrich-Böll-Stiftung), 2024.
- Nazečić, Salko, *Iz Naše Narodne Epike. I. Hajdučke Borbe oko Dubrovnika i Naša Narodna Pjesma*, (Sarajevo: Svjetlost), 1959.
- Omanović-Veladžić, Alma, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao Izvor za Izučavanje Kulturne Historije Bosne i Hercegovine*, Posebna Izdanja LXV, (Sarajevo: Orijentalni Institut), 2021.
- Powers, David S., *Studies in Qur'an and Ḥadīth: the Formation of the Islamic Law of Inheritance*, (Berkeley: University of California Press), 1986.
- Samardžić, Radovan, *Usmena Narodna Hronika*, (Novi Sad: Matica Srpska), 1978.
- Silajdžić, Dr. Alija, *Testament u Šerijatskom Pravu*, (Sarajevo: Državna Tiskara), 1941.
- Smajić, Ramiza, *Bosanska Krajina: Historija, Legende i Mitovi*, (Sarajevo: Dobra Knjiga), 2009.
- eadem, *Migracije i Bosanski Ejalet 1683-1718.*, Historijske Monografije, XXIV, (Sarajevo: Institut za Historiju UNSA), 2022.
- Sokolović, Osman A., *O Kreditima u Bosni za Turske Uprave (1463.-1878.). (Naročito Obzirom na Vakufske i Pupilarne Gotovine). Djelomično Pretiskano iz „Osvita“*, (Sarajevo: Tiskara „Bosanska Pošta“), 1944.
- Spomenica Dvadesetpetogodišnjice Gajreta 1903-1928*, ur. Hamza Humo, (Sarajevo: Glavni Odbor Gajreta), 1928.

Šehić, Nusret, *Autonomni Pokret Muslimana za Vrijeme Austrougarske Uprave u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Svjetlost), 1980.

Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, (Tešanj: Planjax), 2016.

Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u Ruskim Izvorima (1856-1878)*, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1988.

Uluç, Lâle, *Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth Century and the Importance of Nakkaşhane*, Pera-Blätter, XXXV, (Istanbul: Orient-Institut), 2022.

Younis, Hana, *Svakodnevni Život u Sarajevu (1850-1878.)*, (Sarajevo: Centar za Osmanističke Studije), 2019.

eadem, *Biti Kadija u Kršćanskom Carstvu. Rad i Osoblje Šerijatskih Sudova u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Historijske Monografije, XXI, (Sarajevo: Institut za Historiju), 2021.

Članci

Artan, Tülay, "A *Book of Kings* Produced and Presented as a Treatise on Hunting", *Muqarnas*, XXV, 2008, Tribute to Oleg Grabar, pp. 299-330.

Barić, Henrik, "Tragika u Pesmi o Hasanaginici", *Prilozi Proučavanju Narodne Poezije*, V/2, 1938, pp. 165-70.

Benedict, Ruth, "Religion", *General Anthropology*, ed. Franz Boas, repr. of 1938 ed., (New York: Johnson Reprint Corporation), 1965, pp. 627-65.

Božić, Ivan, "Svijet Ratničkih Družina i Katuna", *Istorija Crne Gore*, II / 2, (Titograd: Redakcija za Istoriju Crne Gore), 1970, pp. 348-70.

Buturović, Đenana, "Porodični Odnosi u Epskim Narodnim Pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Etnologija*, n. s., XVIII, 1963, pp. 41-59.

Buturović, Lada, "Poetika Baladeskne i Epske Pjesme o Pogibiji Hifzi-bega Đumišića", *Treptaj Žanra u Poetici Usmene Književnosti*, (Sarajevo: Svjetlost), 2010, pp. 87-119.

Buzov, Snježana, "Značaj Bosne za Razumijevanje Osmanskog Pravnog Sustava i Osmanske Pravne Prakse", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LX, 2010, pp. 311-24.

Demir, Emir, "Šerijatskopравни Aspekti Novčanih Vakufa", *Novi Muallim*, XXVI / 102, 2025, pp. 81-86.

- Dostović, Nihad, “Dva Dokumenta iz Tuzlanskog Sidžila iz 1054-55 h. g. / 1644-45 Godine u Gazi Husrev-begovoj Biblioteci”, *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXIII, 2012, pp. 59-106.
- idem, “O Gotovinskim Vakufskim Kreditima u Tuzlanskom Sidžilu 1644-1646”, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LXIII, 2013, pp. 221-32.
- idem, “Waqfs of Tuzla / Memlehatayn in the Zvornik (İzvornik) Sanjak According to the Tuzla Sicil from 1644-1646: An Overview”, *Vakıflar Dergisi*, LX, 2023, pp. 73-88.
- Ekmečić, Milorad, “Hamdija Kreševljaković”, *Enciklopedija Srpske Istoriografije*, edid. Sima Ćirković-Rade Mihaljčić, (Beograd: Knowledge), 1997, pp. 453-54.
- Fajić, Zejnil, “Popis Vakufnama iz Bosne i Hercegovine Koje se Nalaze u Gazi Husrev-begovoj Biblioteci u Sarajevu”, *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, V-VI, 1978, pp. 245-302.
- Filan, Kerima, “Žene kao Vakiflije u Ranom Dobu Osmanske Bosne”, *Pregled*, III-IV, 2005, pp. 61-80.
- Filipović, Milenko S., “Kontrola Rađanja na Glasincu”, *Pregled*, CXIX, novembar 1933, pp. 666-69.
- idem, “Bijeli Pavle”, *Istoriski Zapisi*, I / 3-4, I / 5-6, 1948, pp. 168-78, 256-63.
- idem, “Agrarnopravni Odnosi Zvani Paraspor ili Paraspur”, *Čovek Među Ljudima*, izb. i predg. Đurđica Petrović, (Beograd: SKZ), 1991, pp. 256-79.
- idem, “Avunkulat”, *Čovek među Ljudima*, izb. i predg. Đurđica Petrović, (Beograd: SKZ), 1991, pp. 307-08.
- idem, “Brak između Prvih Rodaka (Bint 'Amm) kod Srpskohrvatskih Muslimana”, *Čovek među Ljudima*, izb. i predg. Đurđica Petrović, (Beograd: SKZ), 1991, pp. 357-75.
- Filipović, Nenad, “Šerifović, Šerifzade ili Šerifija”, *Odjek*, V, 1986, p. 25.
- idem, “Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u Djelu *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918* Milorada Ekmečića”, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, XL, 1990, pp. 433-57.
- idem, “Quelques particularités de l’institution matrimoniale dans le begovat de Bosnie”, *La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècles)*, III, *La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen Age jusqu’au debut du XXe siècle. Recueil d’études*, edid. Verena Han-Marina Adamović, (Belgrade-Paris: L’Institut des études balkaniques-CNRS), 1991, pp. 183-90.

- idem, "Bošnjaci u Bici kod Sente 1697. Godine-Videnje Pjesnika Fidai-bega", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, XL, 1990, pp. 309-33.
- idem, "Lady Mary Wortley Montagu i Ahmed-beg od Kumodraža", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, LIX, 2009, pp. 147-202.
- idem, "Paša Nuhbegović i Braća Gagići". *Specto*, II, 2025, pp. 13-53.
- Fotić, Aleksandar, "O Fajdi i Amanetu, XVI-XVIII Vek (I Ponešto o Kreditu na Osmanskom Balkanu)", *Nomophylax: Zbornik Radova u Čast Srdana Šarkića*, edid. Marko Božić i Tamara Ilić, (Beograd: Pravni Fakultet Univerziteta Union i Službeni Glasnik), 2020, pp. 423-46.
- Gaćanin, Sabaheta, "Eight Paradises Chronicle about the Sultan Hunting: Sources of Oriental Provenance for Studying the Interactions of Humans and Nature", *Annales*, XXXV / 1, 2025, pp. 71-80.
- Gadžo-Kasumović, Azra, "Vasijetname na Osmanskom Jeziku", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXV-XXVI, 2007, pp. 45-86.
- Hadžijahić, Muhamed, "Hifzi beg Đumišić", *Novi Behar*, VII / 11-14, 1934, pp. 174-76.
- Husić, Aladin, "Novčani Vakufi u Bosni u Drugoj Polovini 16. Stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXII, 2011, pp. 35-59.
- Kafadar, Cemal, "Ben ve Başkaları. On Yedinci Yüzyıl İstanbulu'nda Bir Dervişin Güncesi ve Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağızdan Anlatılar", *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken. Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, (İstanbul: Metis Yayınları), 2009, pp. 39-71.
- Kapidžić, Hamdija, "Agrarno Pitanje u Bosni i Hercegovini za Vrijeme Austrougarske Uprave (1878-1918)", *Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine*, XIX, 1970-1971, pp. 71-95.
- Lord, Albert B., "History and Tradition in Balkan Oral Epic and Ballad", *Western Folklore*, XXXI, 1972, pp. 53-60.
- Marom, Roy, "The Abu Hameds of Mulabbis: an Oral History of a Palestinian Village Depopulated in the Late Ottoman Period", *British Journal of Middle Eastern Studies*, L / 1, 2023, pp. 87-106.
- Maslo, Amer, "Uvodna Studija. „Bistar, Naobražen i Čedan“: Znanstveni Put i Razvoj Hamdije Kreševljakovića", pp. 7-41, in: Hamdija Kreševljakovića, *Nekrolozi*, Sabrana Djela Hamdije Kreševljakovića, III, (Sarajevo: O. Z. Reklutura), 2022.

- Merhumov Poštovatelj* [=Nedim Filipović], “Merhum Salih ef. Demirović”, *Islamska Svijest*, II / 1933, № 29, p. 6.
- Momigliano, Arnaldo D., “The Rhetoric of History and History of Rhetoric: On Hayden White’s Tropes”, *Comparative Criticism. A Yearbook*, III, 1981, pp. 255-68.
- Muderizović, Riza, “O Junačkoj Smrti Hifzibega Đumišića”, *Novi Behar*, I /1, 1927, pp. 8-9.
- Nametak, Alija, “Atlagići u Povijesti i Narodnoj Tradiciji”, *Zbornik za Narodni Život i Običaje Južnih Slavena*, XLII, 1964, pp. 183-216 + 1 t. (dvostrano).
- Sučeska, Avdo, “Vakufski Krediti u Sarajevu u Svjetlu Sidžila Sarajevskog Kadije iz Godine 973, 974 i 975 / 1564-1565-1566”, *Godišnjak Pravnog Fakulteta u Sarajevu*, II, 1954, pp. 343-78.
- Simić, Ljuba, “Narodne Pesme Stanovništva Jednog Dela Bosanske Posavine. Prilog Proučavanju”, *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Etnologija, n. s.*, XX-XXI, 1965-1966, pp.167-208.
- Skarić, Vladislav, “Uticao Turskog Vladanja na Društveni Život”, *Izabrana Djela*, ed. Milorad Ekmečić, II, Prilozi za Istoriju Sarajeva, Kulturno Nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 270-77.
- Šehić, Zijad, “Putovanje Bosanskohercegovačkih Hodočasnika u Meku u Doba Austrougarske Uprave 1878-1918”, *Saznanja*, II, 2008, pp. 65-89.
- Younis, Hana, “Smrtni Slučajevi Tokom Hadža u Mekku kroz Primjere iz Građe Vrhovnog Šeriatskog Suda u Sarajevu u Periodu Austrougarske Uprave”, *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, XXXVII, 2016, pp. 197-217.

Rječnici

- Redhouse, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon*³, fotostatski reprint izdanja iz 1892, (İstanbul: ÇağrıYayımları), 2006.
- Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*, XVII (rajčetić-riječ), ed. Stjepan Musulin, superv. et rec. Dragutin Boranić i Petar Skok, lemm. Stjepan Bosanac et alii, (Zagreb: JAZU), 1953.
- Skok, Petar, *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*, III, edid. Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, collab. Valentin Putanec, ((Zagreb: JAZU), 1973.

Statistički Priručnici

Rezultati Popisa Žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. Oktobra 1910, (Sarajevo: Statistički Odsjek Zemaljske Vlade), 1912.

Internet

Dženita Karić & Harun Bulyina & Piro Rexhepi, “Feel-Good Orientalism and the Question of Dignity. A Review Essay on Emily Greble’s *Muslims and the Making of Modern Europe*”, themaydan.com / 2023/ 02 / feel-good-orientalism-and-the-question-of-dignity, 2. II 2023, a najskoriji naš pristup je od 3. III 2026.

AN ENDOWMENT DEED FOR THE MOSQUE
IN THE VILLAGE RASTOKA NEAR KLJUČ DEDICATED
TO THE SOUL OF THE LATE
MAKBULA KULENOVIĆ NÉE FILIPOVIĆ
(26. rebī'u-l-âhir 1325 A. H. / Saturday, 8 June 1907 A. D.)

Summary

In this paper it is published a critical Bosnian translation of an Ottoman endowment deed based upon the oral will of Makbula Kulenović née Filipović. The destinatory of the will was the mosque in the village Rastoka near Ključ. The endowment deed was composed in 8 June 1907. The executor of the will as well as the overseer of the endowment was Makbula's brother Husein Hifzi-beg Filipović, an inhabitant of the village Rastoka near Ključ. Beside the translation, the endowment deed was analysed in this paper as a historical source. The deed is contextualised via a combination of the archival microhistory and an oral-historical analysis of various pieces of the oral memorates stemming from Makbula's narrower family. According to both Makbula's will and Makbula's endowment deed, she stipulated for certain religious ceremonies to take place in the mosque of the village of Rastoka. She also provided for the light devices in the mosque. A total sum she endowed was 400 Austrian Kronen. This ranked her endowment among the mid-ranked Muslim cash endowments in Bosnia. Makbula's family circle got its deserved attention in the paper, especially with regards to the colourful personality of her mother Hanumica Filipović née Đumišić.

Keywords: Makbula Kulenović née Filipović, Hanumica Filipović née Đumišić, Husein-beg Filipović, Mahmut-beg Filipović, Fehim-efendija Đumišić, Rastoka, mosque, oral history, patriarchy, history of women.

THE SIEGE AND FALL OF NIKŠIĆ FORTRESS IN THE MONTENEGRIN-OTTOMAN CONFLICTS (1877)

Enes Turbić
Sait S. Šabotić

Apstrakt

This article explores the significance of the siege and fall of the Nikšić Fortress during the Montenegrin–Ottoman War of 1876–1878. It aims to reconstruct, as faithfully as possible, the course of events and to define the role of Nikšić in the conflict between the Ottoman Empire and Montenegro. The primary focus is on the strategic, political, and symbolic importance of the town and its fortress. To that end, the study analyzes the military and political aspects of the 1877 siege of Nikšić, including the organization of Montenegrin and Ottoman troops, the tactics employed during the battles, and the impact of international circumstances on the outcome of the conflict. Special attention is given to the consequences of the fortress's fall for the subsequent course of the war and Montenegro's territorial expansion. The research draws on Montenegrin, Ottoman Turkish, and Bosnian archival documents, as well as contemporary memoirs and relevant historiographical literature. The study concludes that the conquest of Nikšić represented a pivotal moment in the consolidation of Montenegrin statehood and the incorporation of the western parts of present-day Montenegro, significantly strengthening Montenegro's international position. This work provides a broader perspective on the complex relations between Montenegro and the Ottoman Empire, while simultaneously shedding light on the local history of Nikšić as one of the key focal points of this conflict.

Keywords: Montenegro, Ottoman Turkish, Nikšić, Montenegrin-Turkish War, Nikšić Fortress.

Introduction

The Nikšić Fortress, situated on an elevation overlooking the eponymous town, stands as one of the key symbols of Ottoman presence and power in the western part of present-day Montenegro. Its rich and complex history dates back to the late seventeenth and early eighteenth centuries, when it was constructed in response to the strategic needs of the Ottoman Empire. This fortress played a significant role in controlling transport routes connecting the central and western parts of the Balkans, as well as in safeguarding Ottoman holdings in the region.¹ Situated in a strategically important location, the fortress quickly became not only a military stronghold but also an administrative center of Ottoman authority in the region, with its status fluctuating in accordance with decisions made by the central government in Istanbul. Below the fortress emerged a settlement (*kasaba*) that gradually acquired characteristics typical of Ottoman urban spaces. Its streets, bazaar, and residential buildings reflected Ottoman architecture and lifestyle, transforming Nikšić into a significant urban center in this part of the Balkans. During the eighteenth and early nineteenth centuries, the Nikšić Fortress witnessed frequent conflicts between the Ottoman Empire and Montenegrin forces, which sought to expand their territory. On several occasions, the fortress became the target of Montenegrin attacks. However, due to its robust construction and effective military organization, the Ottomans successfully defended it.² Despite this, the strengthening of Montenegro and the development of its military structures rendered Ottoman control increasingly precarious. By the 1830s, the fortress, in addition to its military function, retained its role as the administrative center of Ottoman authority in this part of the Balkans, although political changes and the growing aspirations of Montenegro further undermined its significance.

¹ Details on the construction of the Nikšić fortress, see: Andrija Luburić, *Drobnjaci – pleme u Hercegovini*, Belgrade 1930; Petar Šobajčić, *Nikšić-Onogošt*, Belgrade 1938; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1954; Gligor Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955; Jovan Ivović, *Obnova tvrđave 1709-1713*, *Nikšić Newspapers*, No. 6,7,8, Nikšić, 1961; *Nikšić*, monografija, Zagreb, 1972; *Istorija Crne Gore*, Vol: 1, Book: 3, Titograd, 1975; Ejup Mušović, "Ferman o neferima tvrđava Onogošt i Banvir 1713. godine", *Istorijski zapisi*, 3-4, Titograd, 1983; Veljko Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama 1597-1877*, Nikšić, 1983; Bogumil Hrabak, *Nikšić do početka XIX vijeka*, Belgrade, 1997; Veljko Šakotić, *Tri vijeka nikšićke tvrđave*, Nikšić, 2001; Slobodan Drobnjak-Sait Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477-2003*, Podgorica, 2005.

² S. Drobnjak – S. Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog...*, 115-119.

The culmination of these conflicts occurred during the Montenegrin–Ottoman War of 1876–1878. The siege of the Nikšić Fortress in 1877 marked a decisive moment, as Montenegrin forces, after a prolonged struggle, succeeded in capturing the fortress. The fall of Nikšić not only symbolized a turning point in the history of the city but also signified a broader shift in relations between Montenegro and the Ottoman Empire, bringing Montenegro closer to its goal of full independence and territorial expansion.³ Today, the remains of the Nikšić Fortress stand as a testament to its tumultuous past and complex role in Montenegrin history, serving as a reminder of the significance of this location in the struggle for dominance in the Balkans. The fortress remains a valuable monument of Ottoman military architecture and a witness to the historical conflicts that shaped modern Montenegro.

Nikšić and the Nikšić Fortress in the Second Half of the 19th Century

Montenegro and Nikšić Until the Herzegovinian Uprising

The reforms initiated in Bosnia in 1839 were not implemented as expected by the Porte. To carry them out more effectively, the Porte entrusted this task to Omer Pasha Latas. Determined in his intentions, Latas succeeded in establishing order in this vilayet by 1850, and in the following year he turned his attention to addressing the situation in the Sanjak of Herzegovina. Believing that Ali Pasha Rizvanbegović was one of the main leaders opposing the reforms, Latas organized his assassination, while exiling his son, Hafiz Pasha, along with thirty other prominent Bosniak leaders, to Istanbul. Latas then decided to relocate the vizier's center from Travnik to Sarajevo, thereby removing the last stronghold of opposition to the reforms that had been initiated.⁴ In an effort to continue carrying out the entrusted task, Latas implemented an administrative–territorial reorganization in Herzegovina, abolishing the sanjaks and kadiliks, and instead establishing three kaymakamliks, which he further divided into

³ The famous Serbian geographer Jovan Cvijić wrote in his work *The Balkan Peninsula and South Slavic Countries* that Nikšić was the most powerful Muslim town in the Balkans before 1877. According to academic Branko Pavićević, the importance of Nikšić for the entire Bosnian Vilayet could best be seen in the saying: *When Nikšić falls, the head of Bosnia falls*. See: *Istorija Crne Gore*, Book: 4, Vol: 2, Branko Pavićević, *Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796-1878*, Podgorica, 2004, 269.

⁴ Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vrijeme reformnog režima Abdul Medžida (1839-1861)*, Belgrade, 1949, 99-105; Vasilj Popović *Istočno pitanje*, Sarajevo, 1965, 146-149. Abidin Temizer, "Omer Lutfi Pasha in Bosnia", *Hitorijska misao*, 4, zla, 2018, 130-131.

mudirliks. As part of the Sanjak of Herzegovina, Nikšić was assigned to the Mostar kaymakamlık.⁵ Reforms were also carried out at the mudirlik level, and in the Nikšić mudirlik a regular army—the nizams—was introduced, while the captaincy of the Mušović family was abolished and authority passed into the hands of the military commander.⁶

Regarding further measures, Latas issued a decree on 19 March 1852 ordering the disarmament of the population of Herzegovina, particularly targeting Christians. This decree led to the outbreak of smaller armed conflicts, which, during the winter of 1852–1853, escalated into an uprising in southern Herzegovina, led by Luka Vukalović.⁷ In November 1852, when Montenegrin Uskok groups, led by Luka Jovović, intercepted Toska Đulek-bey, the binbaşı of the Pandurs, who, with two hundred Albanians⁸, was heading toward Nikšić “to arrange matters there and spend the winter,” they succeeded in killing approximately forty of his Albanian soldiers. Following this incident, the Porte decided to make preparations to stabilize the situation in the territory of Montenegro. These preparations were further accelerated by the occupation of the Žabljak Fortress on Lake Skadar by Prince Danilo Petrović and the Montenegrin forces under his command. Latas was subsequently appointed commander of the campaign against Montenegro. In these events, Nikšić, together with its fortress, played a particularly important role, as it served as one of the main assembly points for the Ottoman army. The military strike carried out by Ottoman forces was decisive. In battles on multiple fronts, Ottoman troops managed to capture Rijeka Crnojevića and advance to within approximately ten kilometers of Cetinje. By the end of January 1853, an Ottoman advance toward Cetinje was expected; however, the campaign was halted due to the intervention of Russia, joined by Austria.⁹ The peace treaty was signed in Podgorica, and according to its provisions, no territorial changes occurred between the conflicting sides.¹⁰

⁵ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, 232-233*; Branko Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862. godine...*, 57.

⁶ Petar Šobajić, *Nikšić – Onogošt...*, 116.

⁷ Vladimir Ćorović, *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852-1862*, Belgrade, 1923, 10, 24, 25; Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni...*, 114.

⁸ Vojvoda Anto Daković, *Memoari...*, p. 90. According to Vuk Popović, there were 160 people accompanying Đulek-bey, of whom 15 died during a clash with the Montenegrin Uskoks. See: Vuk Popović, *Kotorska pisma...* p. 66.

⁹ Živko M. Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Belgrade, 2015, 157-158. Abidin Temizer, “Черногорско-русские взаимоотношения и военные действия Османской Империи в уегорогии (1852-1853)“, *Россия и Балканы в течение последних 300 лет*, Турах, 2018, 152-155.

¹⁰ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, Second, corrected and supplemented edition, Podgorica-Cetinje, 1995, 239.

Exhausted by these events, Montenegro was unable to participate on Russia's side against the Ottoman Empire during the Crimean War of 1853–1856. Prince Danilo, who was then governing Montenegro, was dissatisfied with Russia's limited intervention on Montenegro's behalf during Latas's campaign. As a result, he sought to secure an ally among Western European powers, whose support would lead to the recognition of Montenegro's independence and the demarcation of its borders with the Ottoman Empire.¹¹ In the context of prevailing international circumstances, the Great Powers at the Paris Congress of 1856 refused to recognize the independence of Montenegro. At the same time, the European powers participating in the congress assumed responsibility for the protection of Balkan Christians in their relations with the Porte, thereby limiting Russia's role in this regard. Dissatisfied with the decisions of the Paris Peace Congress, Prince Danilo intensified Montenegrin military activities against the Ottoman Empire along all border areas, particularly in the Sanjak of Herzegovina adjoining Montenegro. With the support of Prince Danilo, an uprising against Ottoman rule was once again raised in Herzegovina in 1857. Due to the open assistance provided to the insurgents, the Porte launched another military campaign against Montenegro. In early April 1858, the Ottoman army advanced into Grahovo and began constructing a fortress on Grahovac Hill. Determined to resist, the Montenegrins, under the command of Mirko Petrović, the prince's brother, launched a general assault on Ottoman forces at the end of April and achieved a decisive victory in early May 1858. The Battle of Grahovo represented, up to that point, the greatest victory of Montenegrin forces over the Ottoman army in the nineteenth century.¹²

Through this victory over Ottoman military forces, Prince Danilo accomplished his principal objective: drawing the attention of the Great Powers to the resolution of the Montenegrin Question. Border demarcation was carried out swiftly, resulting in a significant territorial expansion of Montenegro. The following regions were incorporated into its territory: Grahovo, Rudine, Nikšićka župa, most of Drobunjaci, Tušina, Uskoci, Gornje Lipovo, parts of Vasojevići, Kuči, and Dodoši. However, this expansion still did not constitute formal international recognition of Montenegro's independence. The accession of Prince Nikola Petrović to the throne, following the assassination of his

¹¹ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 270-273; Živko M. Andrijašević - Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine*, Podgorica, 2006, 190-192.

¹² Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, Book: 4, Vol: 1, p. 269; Branko Pavićević, *Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796-1878*, Podgorica, 2004, 356-358.

uncle, Prince Danilo, marked the beginning of a new chapter in the history of Montenegro. The first years of his reign were characterized by the continuation of an energetic policy toward the Ottoman Empire. In the very first year of his rule, in 1861, and at his urging, a new uprising broke out in Herzegovina. According to confidential information from Russian intelligence agents, the deployment of Ottoman military forces in Herzegovina in mid-1861 amounted to a total of 25,200 nizams. These forces primarily consisted of border units positioned along the strategically important frontier with Montenegro.¹³ At that time, there were 1,800 soldiers stationed in Nikšić under the command of Major Alija Efendi.

In an effort to influence the morale of Ottoman troops, Russian consuls in Mostar and Sarajevo reported instances of violent and undisciplined behavior among soldiers, attempting to portray them in the most unfavorable light before European public opinion.¹⁴ During the fighting with insurgents in Herzegovina, the Ottoman army suffered a major defeat at Krnjice on 23–24 March 1862. This defeat provided the Porte with a pretext to launch a more decisive campaign against Montenegro, which escalated into a full-scale war known in Montenegrin historiography as the “Montenegrin–Ottoman War of 1862.”¹⁵ Once again, Nikšić, with its strong citadel, played a crucial role in Ottoman military operations, as the border with Montenegro lay in close proximity to the city. With the diplomatic support of England, the Ottoman Empire dispatched substantial forces, commanded by Omer Pasha Latas, against Montenegro. The fighting lasted for five months, during which Latas’s forces advanced to within approximately eight kilometers of Cetinje. However, under pressure from Russia, France, and Austria, the Porte was compelled to order the withdrawal of its troops. Following the conclusion of peace at Rijeka Crnojevića, the borders between Montenegro and the Ottoman Empire remained unchanged from those established in 1858.¹⁶ In the subsequent period, lasting until 1874, no major armed conflicts occurred between the Ottoman Empire and Montenegro. The number of soldiers stationed at the Nikšić Fortress did not decrease, while attention was directed toward the repair and maintenance of smaller fortifications directly

¹³ Ibrahim Tepić, *Osmanska vojska i policija u Bosanskom vilajetu od 50-tih do 70-tih godina XIX vijeka*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXXVII, Sarajevo, 1988, 217.

¹⁴ Ibrahim Tepić, *Osmanska vojska i policija*, 217-218.

¹⁵ For more information about this war, see: Branko Pavičević, *Crna Gora u ratu 1862. godine*, Belgrade, 1963., Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 280.

¹⁶ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore...*, 280.

linked to the Nikšić garrison or forming part of the defensive belt along the Montenegrin border.

In October 1874, in Podgorica, and upon the suggestion of Marko Miljanov, the tribal leader of the Kuči, the *zaptiye* Jusuf Mučin Krnić was murdered by a cousin of the vojvoda (duke) Pero Ivanov Popović. This killing served as a pretext for a violent crackdown on Montenegrins present in Podgorica that day, which coincided with a market day. Seventeen Montenegrins were killed, and relations between Montenegro and the Ottoman Empire deteriorated sharply.¹⁷ This incident became known in Montenegrin historiography as the “Podgorica Massacre,” while the foreign press referred to it as the “Podgorica Affair.” The Great Powers intervened to prevent the outbreak of war, and five Muslims from Podgorica were sentenced to death by an Ottoman court in Shkodra, based on evidence provided by a joint Montenegrin–Ottoman commission. According to reports in the British press, thirty-two individuals were sentenced to twenty-year prison terms for their involvement in the killings. Although the conflict was widely regarded as resolved, this event ultimately served as a prelude to the Eastern Crisis of 1875–1878.¹⁸

The Nikšić Fortress During the 1875–1878 Herzegovina Uprising

The Herzegovina Uprising, which began in 1875, soon spread to Bosnia, the Sanjak of Novi Pazar, the Vasojevići region, and parts of Macedonia and Bulgaria, drawing Montenegro and Serbia into war against the Ottoman Empire in 1876, as well as Russia and Romania in 1877. This upheaval shook not only the Balkans but also Europe, triggering the Eastern Crisis. On 9 July 1875¹⁹, a clash known as the “Nevesinje Rifle” occurred. On the road from Mostar to Nevesinje, at a location known as Krekovi, a conflict broke out between approximately eighty Herzegovinians, led by Jovan Gutić, Kiko Stevanović, and others, and a detachment of *zaptiyes* and *korduns* from the Nevesinje garrison. This event marked the beginning of a general uprising in Herzegovina against Ottoman authority. The uprising in the Nevesinje district brought the Eastern Question to the forefront and significantly contributed to a fundamental reshaping of the political map of the Balkans.

¹⁷ Živko M. Andrijašević - Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena...*, 204.

¹⁸ *Istorija Crne Gore*, Book: 4, Vol: 2, 188.

¹⁹ June 27th according to the old (Julian) calendar.

With regard to the Nikšić Fortress during the initial phase of the uprising in 1875, it should be noted that its military garrison consisted of only two companies of troops and one battery of mountain artillery.²⁰ Recognizing that these forces were insufficient to counter potential insurgent actions—particularly after the rebels succeeded in capturing twelve Ottoman towers on Krš and a fort at Ništice—the Ottoman military command in the Bosnian Vilayet decided to reinforce the garrison with additional troops. This decision became all the more urgent as the road connecting Mostar, Nevesinje, Gacko, and Nikšić had been cut off. On 9 September 1875, twenty companies of regular and irregular troops, led by Selim Pasha, Ali Pasha, and Derviš Salih Pasha, departed from Gacko toward Nikšić.²¹ These Ottoman units failed to reach Nikšić due to clashes with insurgent forces; however, by mid-September, another detachment succeeded in delivering essential food supplies and ammunition to the Nikšić garrison.²² In the spring of 1876, Nikšić once again found itself in a precarious position owing to shortages of food and ammunition.²³ On several occasions, assistance was dispatched to the threatened garrison by Müşir Ahmed Muhtar Pasha²⁴, who recognized the strategic importance of both the Nikšić Fortress and the town itself. As the balance of war increasingly favored Montenegro, the principality officially declared war on the Ottoman Empire on 28 June 1876. The greatest victory achieved by Montenegrin forces during this phase of the conflict was the Battle of Vučji Do.²⁵ Following this success, the Montenegrin army effectively isolated Nikšić from other centers within the Sanjak of Herzegovina, and the continuation of its supply lines had to be regulated through a special agreement concluded by representatives of both the Montenegrin and Ottoman sides in Cetinje.²⁶ When Russia entered the war against the Ottoman Empire in April

²⁰ S. Drobnjak – S. Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog...*, 207.

²¹ Dedaga Čengiđ, son of Smail-age Čengiđ. See: Slobodan Drobnjak - Sait Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog ...*, 207-208.

²² Slobodan Drobnjak - Sait Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog ...*, 208.

²³ DACG, MID, f. 1, 1876, Document No. 19;1, No. 19;2 and No. 19;3. The documents are four dispatches from Duke Božo Petrović and Stanko Radonjić and discuss the supply of food to Nikšić during November 1876. It is interesting to note that the documents were written in French.

²⁴ See: *Prolaz Sulejman-paše kroz klanac Dugu i kroz Ostroški klanac 1877*, Istorijski zapisi, Book: 4-6, Cetinje 1950; Milo Vukčević, *Crna Gora i Hercegovina uoči rata 1874-1876*, Cetinje, 1950; Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, Book: 2, Sarajevo, 1999.

²⁵ *Kratka istorija Crne Gore 1496-1918*, ed. Živko M. Andrijašević, Bar, 2000, 144-145.

²⁶ S. Drobnjak – S. Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog...*, 215.

1877, the Porte introduced changes to its command structure, aiming to compel Montenegrin forces to surrender through a swift and unexpected operation. This strategy included the implementation of a partial blockade of Nikšić. At the same time, the Porte sought to redeploy forces from the Balkans to meet the demands of the war on the Danube front.²⁷

Nikšić and the Nikšić Fortress During 1877

The Condition of the Nikšić Fortress

At the end of June and the beginning of July 1877, the war between the Ottoman Empire and Russia entered a decisive phase, forcing the Porte to redirect the majority of its forces to the Rumelian front. This shift significantly reduced the number of military units active in the Sanjak of Herzegovina. The altered distribution of forces presented Montenegro with an opportunity to launch an offensive against the belt of fortifications along its borders, which included:

- a) nine major fortresses (Trebinje, Gacko, Nikšić, Kolašin, Berane, Podgorica, Spuž, Žabljak, and Bar)
- b) ten smaller fortifications (Klobuk, Bileća, Klačina, Presjeka, Goransko, Medun, Lesendro, Vranjina, Grmožur, and Nehaj)
- c) thirty-three minor fortresses
- d) seventy-seven towers and blockhouses
- e) approximately one hundred watchtowers²⁸

The Nikšić Fortress (*citadel, corps de place*), known as the Upper Town, was constructed along a meridional axis on the ridge of a steep, rocky hill rising 20–25 meters above the surrounding plain. The fortress measured 214 meters in length, with its widest central section spanning approximately 30 meters. At the southernmost point of the fortress stood the pentagonal, three-story Nebojša Tower, which housed one of the main ammunition storerooms in its basement.²⁹ To the north stood a lower, octagonal tower. At the center of the fortress stood the Kastel, the oldest structure within the complex. It comprised two gunpowder rooms, the keeper's quarters, and the azap (guard) quarters, as well as a deep, stone-vaulted cellar used for munitions storage.

²⁷ S. Drobnjak – S. Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog...*, 216.

²⁸ Spiridon Gopčević, *Crnogorsko turski rat...*, 425.

²⁹ Sauervaldiv dnevnik..., 40-41.

In the western section of the fortress, above Pop and closer to the Nebojša Tower, stood the Petkovača Tower, named after the Herzegovinian chieftain Petko Kovačević, who had been imprisoned there together with his two sons and several loyal followers.³⁰

To the north, behind the octagonal tower and at the highest point of the fortress, was an artillery platform from which fourteen cannons could fire in all directions. The Lower Town, a fortified area situated beneath the hill, was constructed in the shape of a quadrangle enclosed by defensive walls which, together with the citadel, formed a single defensive complex. It possessed three walls, reinforced with towers at the corners and at midpoints; although narrower in layout, it was considerably wider than the Upper Town. At the corners of the eastern wall of the Lower Town stood the Prosenja Tower and the octagonal Osa Tower, which contained a well and a millstone for grinding grain, while the central feature of this wall was the Great Gate. The three-story towers positioned at the corners and midpoints of the walls, as well as those within the citadel, were designed primarily for infantry defense.³¹ The outer defensive system of the town consisted of a belt of infantry trenches, towers, and smaller fortifications constructed both in the immediate vicinity of the town and in its wider surroundings.

One of the strongest strongholds of the inner defensive line was the fort (Turkish: *tabya*) with the Čadalica Tower, built on a rocky hill of the same name south of the town. Owing to its dominance over a large part of the plain, it was, in terms of construction and armament, one of the key fortifications for the town's defense. The tower was constructed with thick stone walls, around which dry trenches were excavated. Between the trenches and the fortifications ran a protected corridor, covered with beams and thick planks, designed to prevent fragments of shells and collapsed masonry from falling onto the garrison. The Čadalica Tower was guarded by two companies (Turkish: *bölük*) of troops.

Husejn Ruhi Efendi Đozić³², the *naib* of Nikšić, who was present in the town during the siege and submitted a detailed report in Turkish to the mutasarrif

³⁰ P. Šobajić, Nikšić – Onogošt..., 74-75; Maksim Šobajić, "Muhamedanizam hercegovački (reprint)", *Almanah*, 7-8..., 215-216.

³¹ *Sauervaldov dnevnik...*, 41; P. Šobajić, *Nikšić – Onogošt...*, 75.

³² Naib Husejn Ruhi Efendi Đozić had an interesting life and journey. He survived the siege of Nikšić and its transition into the Montenegrin Principality, and continued his life in Bosnia. For more details about him, see: Adib Đozić, "Hadži Husejn eff. Đozić Ruhi kadija iz Srebrenice i nikšićki naib", *Historijski pogledi*, 2, Tuzla, 2019, 7-32.

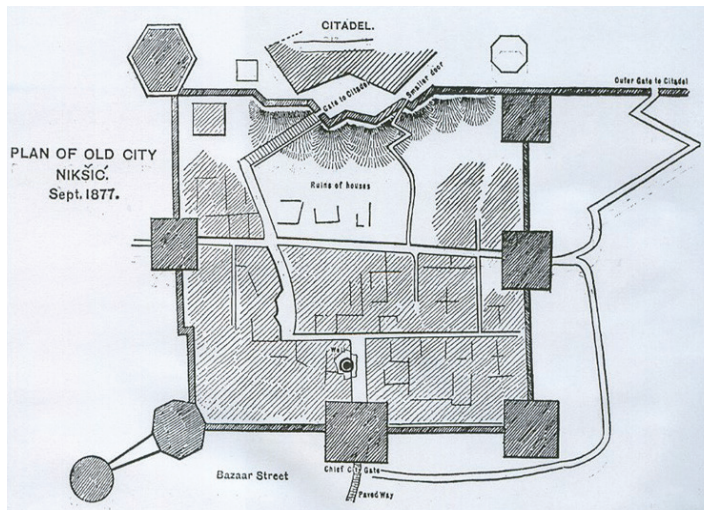
of Herzegovina on 11 September 1877, later forwarded to the Porte in Istanbul through the Bosnian Vilayet, referred to the fortification on Čadalice as the Maiden's Tower (Turkish: *Kız Kulesi*). In his report, Naib Đozić also mentions the Piper fortification, which was likely one of the smaller defensive works located in the neighborhood of the same name.³³ East of the town, alongside smaller towers in the neighborhoods of Petrova Glavica and Trebjesa, a system of rifle trenches was constructed. In the Rudno Field, toward the Bistrica River, there stood a strong fortification known as Zemljana tabija (Turkish: *Toprak tabyası*), which the local population referred to as Hasan Džida's Grave (Bosnian: *Hasan-Džidin grob*), after a nearby grave belonging to the Džidić family.

The bridge over the Zeta River (Dukla), north of the town, was protected by the Bridge Tower (Bosnian: *Na mostu*) or the For Most Tower (Turkish: *Köprübaşı kulesi*).³⁴ At the approach to the town from the direction of the bridge toward Dukla—that is, in front of the town gate—stood a tower referred to by Nikšić chroniclers under different names. According to some, it was known as the Nadir Tower, while others describe it as a blockhouse called Nadukla. This fortification was secured by half a *bölük* of troops. Husejn Ruhi Efendi further notes in his report that north of the town, “in front of the state granary,” there was a fortification known as Zelena Glavica (*Green Hill*). Based on data provided by Petar Šobajić, it may be inferred that the state granary was located along the road to Trebinje, opposite the hill of Đikanovača, making it likely that the Muslims of Nikšić referred to this fortified elevation by that name.³⁵ Husejn Ruhi also mentions the Montenegrin Tower (Turkish: *Karadağ kulesi*), situated on the edge of the town. This tower stood in a neighborhood inhabited by Montenegrin insurgents, whom the Muslims of Nikšić intended to relocate during the unrest and population movements in Montenegro and Herzegovina in 1805. Southwest of the town, immediately adjacent to the rampart, stood the fortified Mušović Tower, or Mušavija, as it was known locally, while west of the town, on the nearby hills above Popa, lay the Mušović trench.

³³ S. Gopčević, *Crnogorsko turski rat...*, 247; Vojvoda Gavro Vuković, *Opsada grada Nikšića 1877. godine...*, 8-9; H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića 1877 prema izvještaju nikšićkog naiba...*, 50, 52, 55.

³⁴ H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića prema izvještaju nikšićkog naiba...*, 58, 53; *Sauervaldov dnevnik...*, 39; P. Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 114, 119; S. Gopčević, *Crnogorsko turski rat...*, 247.

³⁵ H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića...*, 53; P. Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 79-81.

Attachment No. 1: Arthur Evans: *Plan of the Old Foundation of Nikšić, 1877.*

To the northwest of the fortress stood the fortified hill Kobiljača (*Kobilja glava*), also known as the Devil's Fort (Bosnian: *Šejtan tabija*), which was defended by one company of troops. In addition to these fortifications, the Nikšić naib Đozić also mentions the fortification of Gradina, or Gredine, which is believed to have been located above the Ferizović neighborhood, on the northern side of the town, and was locally known as the Ferizović Trench. This trench, together with Čadalice and Zemljana tabija, constituted the core elements of the town's inner defensive system.

In addition to these major positions, Husejn Ruhi Đozić records the existence of approximately forty other towers within the town's neighborhoods. These structures were, in fact, residential buildings belonging to prominent Nikšić families, which, in times of emergency, were armed and prepared for defense.³⁶ West of the town, near Slano, there was a small outpost fortification known as Klačina, constructed of stone, enclosed by a robust defensive wall, and reinforced with a blockhouse. In the northern part of the Nikšić field, historical chroniclers record the presence of several towers, although they do not agree on their precise names. Some sources mention the towers Gornjepoljski vir, Rastovac, and Hodžina Poljana, while others additionally include Haptanica (or Avtanica), and still others refer to the tower Vidrovan. Despite these

³⁶ H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića...*, 53-54, 59; S. Gopčević, *Onogorsko turski rat...*, 246-247, 259, 263; P. Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 77.

discrepancies, all chroniclers concur that there were only three towers, defended by approximately one hundred nizams and bashibozuks. During periods of relative peace³⁷, these towers primarily functioned as watchtowers monitoring Montenegrin movements.

The Defense of Nikšić

Various sources indicate differing figures for the number of participants in the defense of the town of Nikšić. According to some Ottoman sources, there were six hundred *muhafiz* (guards) stationed in the fortress³⁸. According to other Ottoman documents, the number of defenders in 1877 reached nine hundred.³⁹ By contrast, Montenegrin sources claim that Nikšić and the surrounding fortifications were defended by two thousand fighters, including:

- a) the 1st Battalion of the 1st Regiment of the 3rd Army, consisting of eight hundred soldiers under the command of Lieutenant Colonel Nuri-aga;
- b) four detachments of the Bosnian Border Camp, comprising four hundred soldiers, together with approximately six hundred residents of Nikšić.

According to data from Ahmed Muhtar Pasha's Great Memorandum, the Muslim and Christian population of Nikšić numbered approximately three thousand five hundred inhabitants. During the siege, however, this figure rose to around four thousand, as Muslim families from nearby villages sought refuge within the fortress.⁴⁰ The Austrian historian of Montenegrin origin, Spiridon Gopčević, writes that the town and its outer fortifications were defended by five camps comprising two thousand soldiers: the Nikšić border camp with seven hundred soldiers, one nizam camp with six hundred soldiers, one redif camp with eight hundred soldiers, and two civilian camps with seven hundred men. By contrast, the Austrian military envoy Captain Sauervald, in his *Diary*, asserts that the Nikšić Fortress was defended by only seven hundred nizams and three hundred kordonaš soldiers, while three hundred Nikšić civilians defended the surrounding towers and entrenchments.⁴¹ Regarding the

³⁷ S. Gopčević, *Crnogorsko turski rat...*, p. 247-248; V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 271.

³⁸ ATAŞE, Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu, K: 8, G: 8, B: 8-1, 10. 05. 1293 (22. 07. 1877).

³⁹ ATAŞE, OSK, K: 8, G: 8, B: 8-2, 10. 05. 1293 (22. 07. 1877).

⁴⁰ V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 271, 274

⁴¹ S. Gopčević, *Crnogorsko turski rat...*, 247; Sauervaldov dnevnik..., 40-41.

Montenegrin side, its army managed to overcome technical difficulties, such as shortages of ammunition and food, with the assistance of Russia. By this time, the Montenegrin army numbered twenty-one thousand three hundred soldiers, organized into eleven brigades and equipped with thirty-five cannons.⁴²

The Ottoman army in Herzegovina underwent significant changes at the beginning of the summer of 1877. Ali Pasha replaced Suleiman Pasha as commander of the army; however, on 18 July, he was summoned to Istanbul and succeeded by Ferih Salih Zeki Pasha, who commanded twenty-two battalions.⁴³ It was Suleiman Pasha who, during his passage through Nikšić, replaced the fortress garrison and once again entrusted command and the position of *mustahfiz* (fortress guardian) to Colonel (Miralay) Skender Bey. Skender Bey, originally of Hungarian origin, had emigrated in 1848, converted to Islam, and, owing to his abilities, rose to the rank of *ferik* (divisional general). Fluent in several languages, including Hungarian, German, and French, he was highly respected by his soldiers for his firm military demeanor and discipline.⁴⁴ News that the Russian army had crossed the Danube and advanced toward the Balkan Mountains prompted the Montenegrins to move toward the Nikšić Field on 27 June 1877.⁴⁵ Until 8 July, Montenegrin forces mowed the meadows of Slivlje, Ozrinići, and Studenci, which belonged to Muslim residents of Nikšić. On the same day, they attacked Ottoman soldiers and civilians guarding horses, water carriers, and livestock in Štedim. During this attack, Ahmed-aga was killed, one Ottoman soldier was wounded, and three horses were taken. On 10 July, the head of the Nikšić district, Jevto Nikolić, arrived in Ozrinići and, in a conversation with the border cavalrymen Ethem and Adem, informed them that Prince Nikola intended to attack Nikšić. He further stated that, given the defeats suffered by the Ottoman army on the Balkan front against Russia, the Nikšić garrison had no alternative but to surrender in order to avoid unnecessary bloodshed.⁴⁶ This exchange served as a forewarning of the events the inhabitants of Nikšić were soon to face.

⁴² Ibrahim Halil Sedes, *1876-1877 Osmanlı-Karadağ Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1936, 212-213.

⁴³ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, 45; Vahit Cemil Urhan, *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, Unpublished doctoral dissertation, 339.

⁴⁴ V. Šabotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 273.

⁴⁵ The Montenegrins captured the fortresses of Duga, Piva, and Bileća with the aim of facilitating the conquest of Nikšić.

⁴⁶ H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića...*, 51-52.

During the night of 11–12 July, a detachment under the command of Mašo Vrbica launched a surprise attack and, after a brief exchange of gunfire, seized the hill of Trebjesa, which had been held by a small Ottoman garrison.⁴⁷ Following artillery preparation, on 12 and 13 July, the towers of Vir, Rastovac, and Vidrovan, located in the Upper Field, were captured and set on fire, and their entire garrisons taken prisoner.⁴⁸ According to Spiridon Gopčević, one hundred and five Ottoman soldiers and officers were captured during this action, along with one hundred and thirty-six rifles, fifty-eight pistols, and thirty-eight sabers. An official Montenegrin report—likely written after the fall of Nikšić—states that following the capture of the Upper Field towers, the prisoners included two captains, four lieutenants, sixty lower-ranking soldiers from various branches of the military, and forty mustahfiz and bashibozuk soldiers, for a total of one hundred and six men. According to this report, all prisoners were released after the surrender of the town.

The detachment under the command of Lazar Sočica subsequently moved to seize what was described as “the strongest fortification in the Nikšić Field,” Klačina, but found it abandoned and set it on fire. The garrison of this fortification, upon learning of the fate of the Upper Field towers, set the position alight and retreated to Nikšić, taking with them the cannons, ammunition, and other essential equipment that could be transported.⁴⁹ On 14 July, the battalions commanded by vojvoda (duke) Petar Vukotić and Lazar Sočica seized the Uzdomir Hill and the areas to the northwest of the town, above the Zeta and Bistrica rivers. After “devastating fire,” they captured the Na Mostu and Nadir towers, which were destroyed, while their garrisons withdrew into the town with several wounded.⁵⁰

The battalions of Vukotić, Sočica, and Pavlović arrived at Nikšić on 21 July, bringing with them twenty cannons.⁵¹ On 11 July, the commander of Nikšić, Miralay Skender Bey, informed the Bosnian Vilayet, via telegram, and through it the Seraskerat (General Staff) in Istanbul, of the pressure exerted by Montenegrin and Herzegovinian battalions and of the “extraordinary

⁴⁷ *Glas Crnogorca*, No. 41, Cetinje, 14.07.1877, 1.

⁴⁸ *Glas Crnogorca*, No. 41, Cetinje, 14.07.1877, 1.

⁴⁹ G. Vuković, *Opsada grada Nikšića...*, 6; S. Gopčević, *Crnogorsko turski rat...*, 251-252; D. Vuksan, *Broj turskih zarobljenika u ratovima 1876-1878*, Zapisi, Book: XI, Cetinje, 1932, 274-275; V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 273.

⁵⁰ *Glas Crnogorca*, No. 41, Cetinje, 14.07.1877, 1.

⁵¹ V.C. Urhan, *Karadağ'in...*, 340.

resistance shown thus far by the soldiers and inhabitants of Nikšić.”⁵² In addition, Skender Bey dispatched spies to various parts of Herzegovina and Shkodra in an effort to secure assistance; however, the responses proved unfavorable. Many Muslim peasants from the surrounding countryside sought refuge in the town immediately after the fall of Trebjesa.⁵³ An attempt to evacuate the town’s inhabitants who were not essential to the defense to Gacko ended in failure, as Montenegrin and Herzegovinian forces returned them to Nikšić in order to further weaken the fortress’s defensive capacity. Prior to the siege, Montenegrin and Herzegovinian forces possessed limited experience in siege warfare; consequently, the complete encirclement of Nikšić was never fully achieved—a circumstance that the Ottoman garrison exploited to a considerable degree. Ottoman spies and couriers frequently ventured out at night into the surrounding areas, traveling as far as Duga, Gacko, and Mostar, and returning with relative ease. In this manner, approximately two hundred Nikšić bashibozuks, who had previously accompanied Suleiman Pasha as advance scouts on his march toward Spuž, managed to pass through the siege lines and return to Nikšić. These deficiencies in the siege were also exploited by individuals engaged in clandestine trade with certain inhabitants of the besieged town. As a consequence, it was decided after the capture of Nikšić that such individuals would not be granted a “military share” or “reward.” The infantry commander, Father Đoka Mijušković, was subsequently compelled to swear an oath before the High Court⁵⁴ in Cetinje in 1879 that neither he, his family, nor his trading partners had engaged in commerce with the “Turks” during the siege of Nikšić.⁵⁵

Events Between 14 July and 9 September

The bombardment of Nikšić on 14 July, carried out with artillery, failed to produce significant results, not only because of the limited firepower of the Montenegrin artillery but also due to the attempt to cover a broad perimeter around the fortress with cannon fire. Nevertheless, several buildings within the

⁵² VA, OIS, No. 210/1877.

⁵³ DACG, Senat – Vojna uprava / Military administration, 1877, Telegram No. 122 (After the capture of Trebjesa, artillery batteries were stationed there, as it was the most favourable position for bombing the city, as well as the strategically important towers and trenches).

⁵⁴ DACG, Veliki sud / High Court, s. n., 1879-1885.

⁵⁵ G. Vuković, *Opsada grada Nikšića...*, 10, 13; V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 284-285.

town sustained damage.⁵⁶ Infantry forces, however, proved considerably more effective, managing to seize Studenačke Glavice and to entrench themselves directly in front of the city walls. During the night of 14 July, the troops of Petar Vukotić advanced from the bridge at Dukla toward Rastoci, capturing Kamena Glavica (*Taşlık Tepesi*) and two additional hills, thereby approaching to within approximately one thousand paces of the fortification of Gradina, or Gredine. According to Ottoman historians, Prince Nikola ordered his forces to employ dynamite to destroy the water sources supplying Nikšić, causing both the garrison and the civilian population to endure severe hardship due to water shortages during the siege.⁵⁷

On 15 and 16 July, the Governor of Bosnia, Ahmed Mahzar Pasha, dispatched two telegrams to Istanbul informing the Porte of the attack on Nikšić and of the imminent danger threatening not only the town but also the entire region of Herzegovina. In these telegrams, the governor reported—and explicitly warned—that conditions in besieged Nikšić were extremely grave and perilous. The available military forces, including reserves, were insufficient for effective defense, a fact he stated that he “observed with the utmost regret.” In addition to notifying the Porte, the Bosnian governor addressed the Herzegovinian mutasarrifate, urging the mobilization of the entire population for the defense of the homeland. In his assessment, the forces concentrated in the garrison were inadequate to save Nikšić, and if the enemy—God forbid—were to break through, other parts of Herzegovina, and possibly the town of Mostar, would likewise be endangered. Mahzar Pasha proposed that a demonstrative military operation, employing all available regular and auxiliary units, be launched from the directions of Shkodra, Novi Pazar, and Herzegovina in order to weaken the Montenegrin–Herzegovinian siege of Nikšić. At the conclusion of his telegram, the governor requested that the Seraskerat immediately issue urgent orders to Ali Saib Pasha and to the commanders in Bosnia, Herzegovina, and Novi Pazar to undertake concrete military measures.⁵⁸

In its response, however, the Seraskerat merely praised the bravery and steadfast resistance of the Nikšić garrison and its population, expressing

⁵⁶ *Glas Crnogorca*, No. 42, Cetinje, 18.07.1877, 1; *Glas Crnogorca*, No. 43, Cetinje, 21.07.1877, 1; It is noteworthy that, prior to the bombardment, the town's commander was advised to evacuate the women and children to a section of the town that was expected to be exempt from the impending artillery fire.

⁵⁷ H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića...*, 53; V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 289.

⁵⁸ V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 289-290.

confidence that, under the command of the dedicated and capable Miralay Skender Bey, they would overcome all difficulties and dangers. Despite this acknowledgment, no concrete military assistance was ultimately provided to the besieged town.⁵⁹ Taking advantage of gaps in the siege, a group of Nikšić Muslims, who had previously accompanied Sulejman Pasha to Spuž, arrived in Gacko on 17 July. From there, a telegram was sent to the Porte, signed by seventy “suffering inhabitants who had fallen into despair due to the pressure exerted by the Malisors gathered around Nikšić.” Salih Zeki Pasha, commander of the Ottoman forces in Herzegovina, advised them to continue to “demonstrate their loyalty and bravery” and, in groups of five or six, to return to Nikšić at night in order to “comfort and assist” their fellow citizens. This proposal was accepted by the Muslims who had left Nikšić. Through them, the necessary orders were transmitted to Skender Bey “to calm the population and prepare an effective defense of the town.”

Dissatisfied with the hesitation of commanders in neighboring areas, who had failed to undertake any military actions to weaken the siege of Nikšić⁶⁰, Governor Ahmed Mahzar Pasha again addressed the Porte on 20 July, emphasizing that Nikšić remained “in a completely hopeless state” and warning that, unless offensive measures were urgently undertaken, “this important stronghold would be lost, thereby inevitably endangering the Bosnian region.”⁶¹ On 20 July, marking the tenth anniversary of the death of his father, vojvoda Mirko Petrović, Prince Nikola ordered a ceasefire and the suspension of all military operations by his forces. Maksim Šobajić, a witness to and chronicler of the siege, recorded the following observation:

*“And on 20 July, there was peace and silence on both sides. Everything came to light, especially the unfortunate Muslims, our brothers, who emerged from their houses, cellars, and tunnels, eager for the sun and daylight, after ten days, to breathe fresh air. They wandered through the streets and ventured farther into the fields near Čađalica and the Bistrica—men, women, and children alike. Their suffering pained me as though they were my closest relatives, and I cursed that unfortunate human condition in which people torment and kill one another...”*⁶²

⁵⁹ The commander of the Skadar Corps, Ali Saib-pasha, in his response emphasized that his forces were insufficient, while at the same time, the Herzegovinian army was weak, and the Novi Pazar part of the Ottoman army, moving toward Kolašin, achieved no results. See: ATASE, OSK, K: 6, G: 56, B: 56-1, 17.05.1293 (29.07.1877).

⁶⁰ *Glas Crnogorca*, No. 52, Cetinje, 22. avgusta 1877, 2.

⁶¹ V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 291-293.

⁶² Maksim Šobajić, *Brdska sloboda* (rukopis u posjedu porodice Šobajić), 572; V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 293.

According to the writings of vojvoda Gavo Vuković, the well-known Montenegrin hero Pop Milo Jovović met an unusual death at the walls of the Nikšić Fortress at the end of July 1877. As the vojvoda relates, Pop Milo rode out to the northern side of the town, below the enemy trenches, and challenged the leaders of Nikšić to engage in single combat. However, no one responded to his challenge. A shot fired from the nearby Ferizović Trench struck Pop Milo, after which a young man ran forward and beheaded him. This event was described in a different manner by Nikšić's katib (scribe), Arif Efendi, who, following the surrender of Nikšić, arrived in Mostar on 10 August and recounted the incident to the Herzegovinian mutasarrif, Mustafa Hulusija. According to Arif Efendi, Pop Milo called for a one-on-one duel with any willing resident of Nikšić, "under the pledge of faith and oath that, as in earlier times, neither side would intervene." In response to this challenge, Bahtijar Mujković, a twenty-two-year-old hero from the Feriz neighborhood, stepped forward and, in full view of both sides, struck off Pop Milo Jovović's head with a single sword stroke. The Montenegrins then attempted to shoot Mujković, but without success.⁶³

The Čađalica Tower, located outside the town, constituted a particularly strong fortification, especially since it housed both nizam troops and the main commander. The tower was stormed by Montenegrin forces led by Šako and Božo Petrović, who employed dynamite during the assault to seize it.⁶⁴ According to the attack plan, on the evening of 7 August, infantry and artillery fire was opened along the entire front around the town in order to keep Ottoman forces uncertain as to the location and direction of the main assault. After carefully crawling to the foot of Čađalica, the Montenegrins, on a prearranged signal, rushed up the steep and rocky slopes of Čađalica from three directions, carrying flaming bundles of straw and drawn knives, and advancing with shouts of attack. Taken by surprise by the sudden onslaught, the Čađalica garrison withdrew

⁶³ VA, OIS, Manuscripta turcica 4364/1877; Arthur J. Evans, *Illirian Letters*, Letter XVII, London, 1878, 179; G. Vuković, *Opsada grada Nikšića...*, 14-15; Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, Book: 2, Sarajevo 1999, 1293. It is worth noting that Muvekkit, instead of using the term "Ferizović mahala," uses the term "Firzova mahala." Additionally, it is interesting to mention the following about this event: Aleksandar Viktorović Šćerbak (1848-1894), as a volunteer doctor, was a direct witness to the events during the siege of Nikšić. On page 152 of his book *Crna Gora i njena vojna s Turcima 1877-78* (translated by Dragan Bukovički), he writes: "During a walk through the camp, the Prince, noticing the priest Milo surrounded by his retinue, called him over and said, with a slight mocking tone: 'We don't hear much from you, priest, it seems that, as I see, you've become a grandmother.' The present company laughed. Priest Milo, without uttering a word, stepped aside." (See: Emir Mušović, *Mušovići na Bedemu - jadidar*, Prijepolje, 2019, 218).

⁶⁴ *Glas Crnogorca*, No. 49, Cetinje, 11.08.1877, 1.

without offering resistance and managed to retreat within the city walls, while being pursued by the attackers' gunfire.

Ottoman losses at Čađalica amounted to twenty-eight dead. Husejn Ruhi Efendi, in his report to the Bosnian vali, claimed that the attack occurred on 9 August, rather than on the 7th, and that four battalions, supported by three cannons, one of which was positioned near the Arslan-bey Mušović mill, took part in the assault on Čađalica. Another regular army unit defending the position resisted until one o'clock in the morning, after which it retreated to the Piper Tower due to a shortage of ammunition. This unit suffered eight to nine dead and wounded.⁶⁵ After the capture of Čađalica, according to reports published in *Glas Crnogorca*, Montenegrin artillery was installed on this elevation.⁶⁶ A few days later, reports reached the Montenegrin–Herzegovinian army indicating that Hafiz Ahmed Pasha, the commander of Novi Pazar, had advanced into the Lake region, and that camps were being assembled in Herzegovina under the command of Salih Zeki Pasha, with the intention of advancing toward Nikšić. Upon receiving information about Ottoman preparations to relieve the siege of Nikšić, Prince Nikola ordered the concentration of the main Montenegrin forces near Presjeka, while entrusting the immediate blockade of the town to Herzegovinian battalions. The battalions commanded by Lazar Sočica and Pero Pejović succeeded in inflicting significant losses on the forces of Hafiz Ahmed Pasha, which numbered several thousand redifs and bashibozuks, causing approximately six hundred dead and more than one hundred prisoners, and forcing them to withdraw across the Tara River.

Meanwhile, preparations by the Herzegovinian forces under the command of Salih Zeki Pasha and Husein Fevzi Pasha progressed very slowly. Only seven camps were mobilized, supported by four mountain guns and eight hundred auxiliary troops. The first division of this force was commanded by Miralay Salih, the second by Kaymakam Abdi Bey, while the auxiliary units were led by Veli Bey and Mustafa Bey. It was not until late August, when the Nikšić garrison had already resolved to surrender, that the vanguard of these forces reached the Ravno Tower. There, they were repelled by the forces of Petar Vukotić after a brief skirmish, forcing them to retreat toward Gacko.⁶⁷ As soon as the forward

⁶⁵ G. Vuković, *Opsada grada Nikšića...*, 20-22; S. Gopčević, *Crnogorsko turski rat...*, 258; H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića...*, 55.

⁶⁶ *Glas Crnogorca*, No. 49, Cetinje, 11.08.1877, 1.

⁶⁷ Sauervalvod dnevnik..., 37; V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 297, 299.

elements of the Montenegrin army approached the city walls on 27 July, an artillery bombardment of Nikšić began. Since the resistance of the garrison was strong and determined—at that time, the town was defended by seven hundred nizams, three hundred kordun troops, and three hundred civilians⁶⁸—and because Montenegrin artillery proved unable to breach the fortifications, Prince Nikola requested that the Russian tsar provide larger-caliber cannons.

The Austrian officer Captain Sauervald, in his *Diary*, describes the role of women during the siege and the attitudes of the opposing sides toward them. Sauervald notes that it was common to observe processions of Montenegrin women passing by the fortified Čadalica, bringing food to their husbands positioned on the front lines. On such occasions, the Ottoman garrison would temporarily cease fire until the procession had passed. Likewise, Montenegrin and Herzegovinian forces would also suspend their fire when Muslim women from the town, carrying food for their families, climbed the fortified hills.⁶⁹ Before opening fire with the newly arrived cannons on the town, on 21 August, Prince Nikola sent two prisoners to Miralay Skender Bey with an oral message stating that Russian cannons had arrived, “which would destroy everything around you,” and that he, in accordance with princely and military honor, guaranteed Skender Bey “complete freedom to take his army wherever he wished in Turkey,” emphasizing that this offer was made purely for humanitarian reasons. The prisoners, however, did not reach Skender Bey, as they were turned back by the townspeople with the message that they wished to enter into negotiations with the prince’s representatives.

Consequently, Milovan Bošković, the standard-bearer of Prince Nikola, was sent into the town carrying a letter from Petar Vukotić, addressed to his godfather Fetah Bey Mušović and to prominent Nikšić leaders: Hamid Aga Šajinagić, Juso Josin, Hasko Ibrić, Hasan Maraš, Paša Dervišević, and Mula Nuško. In the letter, Vukotić addresses his godfather Mušović and the respected leaders of Nikšić, praising their resistance up to that point and noting that “had you surrendered immediately, it would not have reflected well upon your reputation in Montenegro and Herzegovina.” However, since all the towers around the Polje had been taken and the defenders were now encircled within the town, he argued

⁶⁸ P. Šobajić, *Nikšić-Onogošt...*, 119; Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje 1947, 320; H. Hadžibegić, “Opsada Nikšića 1877. prema izvještaju nikšićkog naiba”, *Istorijski zapisi*, 1-3, Cetinje 1949, 49-65.

⁶⁹ Sauervaldov dnevnik..., 33.

that further resistance was futile and that they should not expect the assistance for which they were waiting. Vukotić further stressed that “your lives and ours, as well as the lives of your unfortunate women and children, are clearly exposed to certain death.” He continued:

“Trust me fully: if by noon tomorrow the seven of you do not come to the Lord at Vir to hear his words and intentions—whatever reply you believe you will give—you will regret it and be utterly lost. Godfather, for the sake of bread and salt, and you, esteemed acquaintances, for the sake of your faith, do not risk sending our lives and yours to the next world. Come by noon at the latest, for once blood is spilled, even the Lord, running ahead of us, could not outrun the evil that has come upon you.”

He concludes: “If you dare to tell Skender Bey, tell him that if they leave the city, they may safely go, in God’s name, to Metohija, Spuž, or Risan with their army, their weapons, and everything belonging to the state in the city, except the cannons. We will assist them and provide suitable accommodation wherever they wish. As for you, the citizens, the Lord leaves it to you to decide: whoever wishes to remain in his house may do so, and whoever wishes to leave the city may go wherever he chooses. To make it easier for you to consult among yourselves, we will order tonight that, until noon tomorrow, no one on our side shall fire upon yours.”⁷⁰

Since no Nikšić leaders appeared for negotiations or responded to the letter the following day, artillery fire from the newly arrived Russian cannons was opened on the city, causing extensive damage and spreading panic among the population. During this bombardment, the Zemljana tabija (*Hasan Džido’s tomb*) was also targeted, and its tower was destroyed. After the shelling, the besieged Nikšić garrison and its commanders recognized that the city walls could not withstand further bombardment. On the following day, 23 August, Skender Bey received an envoy from Prince Nikola delivering an invitation to a meeting at Uzdomir, to which the miralay promised to respond by 4:00 p.m. the next day. On 24 August, the miralay convened a meeting at the Hadži Murat Mosque with the commanders of the regular army—Hadži Nuri Aga, Emin Aga, and Husejn Ruhi—as well as prominent. The meeting was chaired by Skender Bey, who informed those present that an invitation from Prince Nikola had been received and announced that their ammunition reserves were nearly exhausted. The defenders of the city swore in the mosque, declaring: “We will not surrender;

⁷⁰ Sauervaldiv dnevnik..., 33.

we will fight to the end, even with stones,” and vowed not to capitulate until all had perished, so that their descendants would not curse them. It was agreed that Skender Bey and Hadži Nuri Aga would meet Prince Nikola and express their conditional willingness to surrender, while requesting a delay of one week in order to gain time, as they still believed that military assistance from neighboring regions might arrive.⁷¹

Vojvoda Gavro Vuković describes these events with great emotional intensity, emphasizing the gravity of the moment and the deep inner dilemma that gripped the defenders of the city. According to him, as women and children cried out in fear and the overwhelming power of the artillery became inescapable, the very notion of surrender was unthinkable. In this context, surrender was not merely a military act but one of profound spiritual and moral significance, from which even those contemplating it recoiled, fearing the curse of betrayal. Vuković underscores the force of moral oaths and the internal struggle that rendered the word “surrender” itself unspeakable, as it implied a shameful betrayal with grave consequences for both the individual and the nation.⁷² Fearing deceit, Colonel Skender Bey agreed on 24 August to meet only at the bridge in Duklja. It was only after Prince Nikola, through one of his envoys, gave his word of safe conduct, that Skender Bey, accompanied by thirty prominent citizens, arrived at Uzdomir.

There, a unit of cavalry from the prince’s escort rendered military honors the Nikšić envoys, after which the prince formally received them. At the outset of the negotiations, Prince Nikola proposed that Nikšić surrender “after so much suffering and heroic resistance,” under the conditions outlined by Petar Vukotić in the previously sent letter. He emphasized that his army was prepared to launch an assault and seize the unfortified trenches, as well as the city itself. Skender Bey replied that he was certain he had fulfilled his military duty to the Padishah (sultan), that he had resisted bravely for a long time, and that he understood the necessity of surrender sooner or later, but that he could not take such a decision independently. The colonel requested a five-day postponement in order to inform the command in Mostar of the prince’s proposal. He emphasized that, should he surrender with his army, he could not do so without the consent of the city’s inhabitants, who had sworn in the mosque to fight to the death rather than lay down their weapons. He therefore asked the prince to consult the population on their views regarding the surrender of the city. In his address to

⁷¹ H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića...*, 56-57.

⁷² Vojvoda Gavro Vuković, *Memoari...*, 425.

the citizens, Prince Nikola stressed that, despite great difficulty, he had managed to restrain his troops from storming the city, warning that, should an assault occur, everything would be destroyed and cut down “until no trace remained”. He urged them to surrender peacefully in order to preserve their lives and property, offering them freedom under his rule equal to that enjoyed by Montenegrins. He further assured them that, should war with the Ottoman Empire break out again, they would not be conscripted into his army.

Following the prince’s address, fully aware of the gravity of the situation, Hasko Ljuca requested an additional two days to decide how to proceed. Pressured by the citizens, the prince postponed the attack until the following day at 1:00 p.m., agreeing that, should the city’s surrender not be accepted by that time, three cannon shots would be fired from the fortress.⁷³ According to the report of Husejn Ruhi Efendi, the negotiations concerning the surrender of the city unfolded as follows: on 24 August, a Montenegrin envoy arrived in the city with the news that Prince Nikola was awaiting Skender Bey for negotiations.

After binbaša Hadži Nuri Aga and another negotiator, who was familiar with the prince, confirmed that he was indeed at the bridge in Duklja, Skender Bey, accompanied by his envoys, set out for the negotiations. They were followed by representatives of the citizens: Pašo Aga from the Podgorica neighborhood, Mula Nuško from the Feriz neighborhood, Salko Aga from the Gruda neighborhood, and Hasko Aga from the Kuča neighborhood. Husejn Ruhi Efendi does not mention representatives from other neighborhoods, although, according to the agreement reached in the Hadži Murat Mosque, one representative from each neighborhood was expected to attend the negotiations.

Prince Nikola informed the neighborhood representatives that there was no justification for further bloodshed and proposed surrender, promising them two thousand horses to transport all state property belonging to the army. He assured them that those who wished could remain, while those who did not were free to leave “with their belongings, honor, and personal integrity”. After persistent insistence by Skender Bey, the prince agreed to receive their response by the following day at 4:00 p.m. Upon returning to Nikšić, the representatives of the army and the citizens reconvened and resolved not to surrender.⁷⁴ On the following day, 25 August, at the agreed time, cannon shots were fired from the fortress, signaling the continuation of hostilities. That same night, Montenegrin

⁷³ G. Vuković, *Opsada grada Nikšića...*, 30-33.

⁷⁴ H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića prema izvještaju nikšićkog naiba...*, 57-58.

forces captured the trenches on Petrova Glavica and Zemljana tabija in Rudo Polje, while the remaining outer fortifications and trenches—Piper, Mušović Trench (Šanac Mušovića), Kobiljača, Gradina, Hercegovina, Đikanovača, and others—were taken the following day. The loss of these positions, the shortage of ammunition, the absence of the anticipated military assistance, the destruction and fires caused by artillery bombardment, and the widespread fear and confusion among the civilian population severely undermined the morale of both the army and the inhabitants, placing the defense of the city in an almost hopeless position.⁷⁵ Realizing that it was futile to continue waiting for the promised military assistance and that further resistance was pointless, in the early morning hours of 27 August, Skender Bey and the neighborhood representatives decided to send negotiators to Prince Nikola in order to agree upon the terms of the city's surrender. The negotiations on behalf of Montenegro were led by Petar Vukotić at his headquarters beneath Uzdomir. During this meeting, the Ottoman negotiators were advised by Vukotić:

*“I consider it my humane duty to warn you not to allow bloodshed in vain, but to surrender and save yourselves. I convey the prince's message and give you my military word that the beg and his army will be granted complete freedom to go to Turkey or wherever they wish.”*⁷⁶

The negotiations, which lasted from five to eight o'clock in the morning, resulted in the establishment of the following terms of surrender:

1. The unconditional surrender of the Ottoman garrison.
2. In recognition of the bravery of the defenders of Nikšić, following the lowering of the flag and a formal defile before the Montenegrin army, they were to be permitted to withdraw to Gacko, retaining their personal weapons.
3. The surrender of all cannons and military stockpiles.
4. The inhabitants of Nikšić who remained under the prince's rule were guaranteed all rights enjoyed by Montenegrins. Those who chose to leave were permitted to depart unhindered with their movable property, escorted by Montenegrin guards to the border area of their choice.⁷⁷

⁷⁵ G. Vuković, *Opsada grada Nikšića...*, 33-35; H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića...*, 58-59; Sauervaldivo dnevnik...,39.

⁷⁶ Husejn Ruhi Efendija, “Opsada Nikšića”, *Istorijski zapisi*, Book: IV, 1-3, Cetinje, July-September 1949, 55.

⁷⁷ G. Vuković, *Opsada grada Nikšića...*, 36; H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića...*, 59; Artur Evans, *Ilirska pisma...*, 133; Sauervaldivo dnevnik..., 39-40.

Realizing that all efforts to defend the city had become futile, the commander of the garrison, Miralay Skender Bey, decided to accept Prince Nikola's terms for the surrender of Nikšić. The Ottoman commander, accompanied by his entourage and bearing the keys to the city, proceeded to Duklja, beneath Uzdomir, to surrender the city to Prince Nikola. The Montenegrin prince greeted him with courtesy. On a cloth spread upon the stone, the Ottoman delegation was served coffee in the Oriental manner. Without explicitly referring to the act of surrender, Prince Nikola sought to preserve the dignity of the defeated. He then surprised the imperial officers and their commander with the words: "Valor deserves respect. To the heroes who defended the Emperor's city to the utmost, I present arms."⁷⁸ Montenegrin troops entered the city on 9 September 1877.⁷⁹ The news of the surrender of Nikšić was published two days later in *Glas Crnogorca*.⁸⁰ According to the records of Nikšić's naib, Husejn Ruhi Efendi Dozić, Prince Nikola stated:

*"In view of the sixteen thousand soldiers and eighteen cannons you have witnessed, your perseverance over forty-eight days—despite possessing only one thousand rifles among soldiers and civilians—has earned you recognition and praise from all. For this unprecedented heroism, I salute you. You are free, with your belongings and your weapons."*⁸¹

According to the historian Ejup Mušović, the keys to the city of Nikšić were handed over to Prince Nikola by the last Nikšić captain, Hamza Bey Mušović.⁸² However, other interpretations suggest that the keys were surrendered by the military commander, Miralay Skender Bey Madžar. Accounts also differ regarding the location of the handover, with some historians arguing that it occurred near the city itself, south of Uzdomir, based on the artistic depiction by Mihailo Mila Vrbica, *"The Surrender of Nikšić in 1877"*. Confirmation for the interpretation that the keys to Nikšić were handed over in Zavrhi, in the northern area of Uzdomir, can be found in a report published in *Glas Crnogorca* in May 1886). The report notes that Prince Nikola visited Nikšić and "ordered

⁷⁸ Kralj Nikola, *Memoari...*, 465.

⁷⁹ August 27th according to the Julian calendar.

⁸⁰ *Glas Crnogorca*, No. 54, Cetinje, 29.08.1877, 1-2.

⁸¹ H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića...*, 60, 61; It is interesting to note that, at the time of its surrender, the Nikšić fortress was armed with 21 cannons. (See: Vojvoda Ilija Plamenac, *Memoari...*, p. 137). Ejup Mušović, *Mušovići...*, 92.

⁸² Compare: *Glas Crnogorca*, No. 20, Cetinje, 20.05.1886, 2; V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 308.

the drafting of a plan for the construction of a large cathedral church in Nikšić, erected as a monument to the glorious Bishop Danilo Petrović”. It further states that another church was built in the same year beneath Uzdomir, as a memorial marking the site where, on 28 August 1877, the city of Nikšić was surrendered by the besieged Ottoman forces.⁸³ After the handover of the keys, the Ottoman military garrison withdrew to Gornje Polje, from where it continued its retreat toward Gacko on the following day, 28 August. The city’s garrison, numbering one thousand five hundred and thirty soldiers and officers, was directed, lightly armed, via Duga toward Gacko, while the Montenegrin army assumed control of the surrendered city.⁸⁴

Casualties of the Warring Sides and Nikšić After the Surrender

The data concerning casualties on both sides during the forty-eight days of the siege and the battle for Nikšić vary considerably. The previously cited figures provided by Husejn Ruhi Efendi regarding the losses of the Montenegrin–Herzegovinian army, which suggest nearly three thousand killed and wounded, appear to have been substantially exaggerated, even though the Nikšić naib stated that the information had been obtained from the “prince’s army.” His intention was to underscore the bravery of the Ottoman garrison in Nikšić in a report that reached the Porte via the Herzegovinian mutasarrifate and the Bosnian vilayet.

By contrast, General Ibrahim Halil Sedes reports two hundred killed and four hundred wounded on the Ottoman side.⁸⁵ Other Ottoman sources likewise mention approximately two hundred fallen soldiers.⁸⁶ According to Spiridon Gopčević, Ottoman losses during the fighting around Nikšić amounted to three hundred fallen. The official Montenegrin report states only that one thousand five hundred and thirty-two senior and junior officers and soldiers were captured in Nikšić, but that they were immediately released, and that “the government had their entire baggage transported to Stolac at its own expense.” According to data presented by Academician Branko Pavičević, a total of one

⁸³ Compare: *Glas Crnogorca*, No. 20, Cetinje, 20.05.1886, 2; V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 308.

⁸⁴ S. Gopčević, *Crnogorsko-turski rat...*, 259; G. Vuković, *Opsada grada Nikšića, Memoari...*, 35; Sauervalvdov dnevnik..., 40.

⁸⁵ Ibrahim Halil Sedes, *Osmanski vojni pohod na Crnu Goru 1876-1878*, ed. Šerbo Rastoder, translation: Sead Ibrić, Novi Pazar-Podgorica 2022, 232.

⁸⁶ Âli Fitri, *Hersek Seferi, 92-293 Osmanlı-Karadağ Seferi ve Hâl-i Hâzır Dârü'l-h rekâti, Dersaâdet: Mekteb-i Harbiyye Matbaası*, 1909.

hundred and eighty-seven people lost their lives during the siege, including forty fatalities, among whom were fifteen women who were killed or wounded. The total losses among the population of Nikšić, including both soldiers and civilians, were estimated at two hundred and seventy dead and wounded.⁸⁷ The Montenegrin and Herzegovinian battalions sustained approximately one hundred dead and wounded, and after the capture of the fortifications at Dugi and Goranska, this figure increased by an additional fifty-six dead and one hundred and fifty wounded.⁸⁸ The Ottoman consul in Dubrovnik, Daniš Efendi, citing official dispatches from Cetinje, informed the Herzegovinian mutasarrif Mustafa Hulusija on 28 August, and this information was subsequently relayed to the Bosnian vilayet, regarding the surrender of Nikšić. The consul reported that Hafiz Ahmed Pasha, who was stationed with his forces near the Tara, had stated that any further action toward Nikšić after the city's surrender would be both pointless and hazardous. Governor Ahmed Mahzar Pasha forwarded this information to the Porte but noted that he personally questioned its accuracy.⁸⁹

Regarding the Ottoman account of the city's surrender to the Montenegrins, the commander of Nikšić, Colonel Skender Bey, wrote in a letter addressed to the commander of the Herzegovinian army, Salih Zeki Pasha:

“After having fully expended all ammunition in fierce engagements fought day and night with cannons and rifles, and being pressed from all sides, on the twenty-seventh of this month, forty-eight days after the artillery bombardment began, Nikšić was compelled to surrender to the Montenegrins. In view of the extraordinary valor displayed by the imperial soldiers and the citizens during the siege, the Montenegrins agreed that the imperial soldiers, under arms, as well as the civilians with such belongings as they were able to carry, might withdraw to Herzegovina. Since two-thirds of the inhabitants are relocating with their children, the movement is slow, and they will reach Gacko on Tuesday, 30 August (11 September). I await the instructions of the High Command regarding the above matters and concerning myself and the imperial army.”⁹⁰

The fall of Nikšić and the subsequent passage of the army and refugees caused considerable unrest and confusion among the Muslim population

⁸⁷ *Istorija Crne Gore*, Book: 4, Volume: 2, 269.

⁸⁸ S. Gopčević, *Crnogorsko turski rat...*, 261; Dušan Vuksan, *Broj turskih zarobljenika u ratovima 1876- 1878*, Zapisi, knj. XI, Cetinje 1932, 274-275; Sauervalodov dnevnik..., 45.

⁸⁹ VA, OIS, No. 201/1877.

⁹⁰ Z. Ivanović, *Nikšić...*, 66; V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 312.

and the military garrisons in Gacko and Nevesinje, as evidenced by vilayet correspondence from the beginning of September 1877. Upon entering Nikšić, the Montenegrin army encountered a marketplace consisting of fifty to sixty semi-wooden, narrow and densely packed shops with shuttered fronts, all in poor condition. The marketplace was situated just below the town and was known as the “Crooked Marketplace” (*Kriva čaršija*). Prior to the town’s surrender, the shops in this area were owned by Muslim Bosniaks, Albanians, and Aromanians.⁹¹ A vivid portrayal of Nikšić following its capture by the Montenegrin army and the departure of its Muslim inhabitants was provided by the English archaeologist and publicist Arthur Evans. During the forty-eight days of siege and armed conflict, the town suffered extensive destruction, as described by Evans, who entered Nikšić alongside the Montenegrin forces. In a report sent to the *Manchester Guardian* on the third day after his arrival, Evans wrote:

“The town of Nikšić has been terribly ravaged by bombardment. There is scarcely a house that has not been struck by shells. Even today, it is not entirely safe to knock too hard on a friend’s door when visiting. In recent days, there was a dreadful storm, and during the night one could hear the crashing and breaking of walls and beams.”

In his correspondence, Evans further observed that many houses below the fortifications had been burned or destroyed, while the town’s walls, towers, larger storage facilities, and public buildings sustained only minor damage. He attributed this outcome to the “small caliber of Montenegrin artillery during most of the siege”.⁹² Evans described the departing Muslim population of the town as follows:

“...It was truly moving to observe the long procession of Turkish refugees stretching out from the town. At times, there were as many as sixty people in a single group.”

He added that some boys left a particularly sorrowful impression. The women were wrapped in long white sheets, with only their noses visible. The people, Evans noted, were too proud to display overt grief, even wearing their brightest festive clothing.⁹³ According to several sources, Prince Nikola attempted to reassure the inhabitants of Nikšić by promising peace, security,

⁹¹ Bekica Šobajić, *Odzivi prijatnih uspomena*, Nikšić 1889, 16.

⁹² A. Evans, *Ilirska pisma...*, 145.

⁹³ A. Evans, *Ilirska pisma*, 141-142.

and equality. However, fearing for their safety, the residents placed little trust in these assurances, and many “rushed across the fields, gathering horses, cows, and oxen, loading themselves and their animals, and fleeing with the army toward Herzegovina”.⁹⁴ Other Montenegrin leaders, including vojvoda Božo Petrović, argued that the inhabitants of Nikšić were essentially Turks and therefore should be expelled. They justified this position by asserting that “four thousand Muslims from Nikšić would never reconcile with the new situation and would always pose a threat to the newly established state”.⁹⁵ The emigration of the Bosniak and Albanian population from the regions of Nikšić, Kolašin, Žabljak, Spuž, Zeta, Podgorica, Bar, Mrkojevići, Zabojana, and Krajina, which became part of Montenegro following the Great Eastern Crisis of 1876–1878, resulted in a population decline from forty-three thousand to approximately twelve thousand. Migration routes were directed primarily toward Bosnia and Herzegovina, the Novi Pazar, Sandjak, and Albania.⁹⁶

Despite repeated guarantees issued by Prince Nikola, the majority of the population departed from Nikšić, and by the beginning of September 1878, approximately two thousand two hundred people had emigrated to Herzegovina and Bosnia, with a smaller number relocating to Podgorica and Albania. Of the three thousand eight hundred former inhabitants of Nikšić, only about six hundred Muslims and Christians remained. Among those who stayed was the Mušović family, a respected lineage from which many prominent figures of Nikšić later emerged.⁹⁷ The Czech writer and journalist Josef Holeček met Hamza Bey Mušović in Cetinje in 1882, and he writes about him in his book:

*“Among the Perjanici (police authority), an interesting figure is Mušović Bey from Nikšić, a descendant of an ancient converted family that was always at odds with the surrounding population. This Mušović, after the last war, allied himself with Montenegro and carried out significant propaganda for it at the Berlin Congress of 1878 and in Herzegovina. He is a young, handsome man of suitable age, with a masculine expression on his face; every movement of his reveals strength and dexterity. He is loyal to the Prince with all his heart and soul, and he constantly accompanies him. He wears Montenegrin attire, except for the fez, which represents the modern Montenegrin Muslim.”*⁹⁸

⁹⁴ Vojvoda Gavro Vuković, *Memoari*, I..., 428.

⁹⁵ E. Mušović, *Mušovići...*, 94.

⁹⁶ Pavle A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Volume: IV, Cetinje 1994, 183; Safet Bandžović, *Kameni svjedok*, Novi Pazar 1999, 63.

⁹⁷ S. Gopčević, *Crnogorsko turski rat...*, 262; H. Hadžibegić, *Opsada Nikšića...*, 63.

⁹⁸ Josef Holeček, *Černá Hora v míru*, Prag, 1883.

After the capture of Nikšić, the main body of the Montenegrin army advanced toward Bileća, while part of the army, commanded by Petar Vukotić, was tasked with capturing the Ottoman fortresses in Duga, which were well fortified and stocked with ammunition and food for an extended period. The strongest fortress, Presjeka, was attacked on 5 September, and after a day of resistance, its garrison surrendered. The garrison consisted of Yüzbaşı Mursel Aga and seventy-three soldiers from the second battalion of the fourth regiment of the Third Army. Spiridon Gopčević claims that two hundred Janissaries were captured at that time. Following the orders of Prince Nikola, the members of the garrison were released and sent to Herzegovina. Upon arriving in Gacko, Yüzbaşı Mursel Aga was brought before a military court on the charge that he and his garrison had not offered sufficient resistance to the Montenegrin forces.

After the fall of Presjeka, the Hodžina Poljana fortress was captured, where twenty Janissaries were taken prisoner, although Gopčević claims that there were forty. The fortresses of Nozdra and Smederevo, also known as Zvijezda, were captured on 8 September after fierce resistance. In the Nozdra fortress, Kolağasi Mustafa Efendi and ninety soldiers from the sixth and seventh companies of the aforementioned battalion and army were captured. In the Smederevo fortress, half of the garrison was killed, while the remaining half (sixteen soldiers) was taken prisoner. On the same day, after a brief bombardment, eighty regular soldiers from the Zlostup fortress surrendered. After the capture of the fortresses in the Duga Gorge, Petar Vukotić's forces were joined by Lazar Sočica and his battalions, and together they attacked Goransko and Crkvice. The defenders of Goransko, Binbaša Ragib Aga with four companies of the second battalion of the Third Army, resisted for two days, after which he and his forces surrendered on 12 September. The following day, without resistance, the small garrison (fourteen regular soldiers) of the fortress in Crkvičko Polje surrendered. The captured Janissaries from Duga, Goransko, and Crkvice were sent to Herzegovina together with their personal belongings.⁹⁹ Approximately a decade after the fall of Nikšić, the renowned Czech geographer Ludvík Kuba visited the town and left a valuable account of the appearance of post-siege Nikšić.¹⁰⁰

⁹⁹ S. Gopčević, *Crnogorsko turski rat...*, 274-275; V. Šakotić, *Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama...*, 314-315.

¹⁰⁰ "Pošto sam razgledao pravolinijske ulice novog grada koji je izgrađen nakon poslednjeg rata, a koji gradnjom podsjeća na neprijatnu Mirkovu varoš u Podgorici, ušao sam brzo u ruševine starog turskog Nikšića. Stare zanimljive muslimanske ruinirane zgrade djeluju na nas neodoljivom draži. Niski, krijepom pokriveni krovovi harema, dućana i kafana, drveni balkoni, mušebaci na

Conclusion

Due to its geostrategic position, Nikšić played a pivotal role during the Ottoman period of its development, a role reflected in its military strength, economic importance, and relatively favorable social conditions. The military forces stationed at the Nikšić Fortress diligently carried out their duties, ensuring the security of transportation routes, the population, and the border with Montenegro. The size of the forces stationed within the fortress itself, as well as in the surrounding fortifications that formed successive defensive lines, varied over time, depending on changes in both broader imperial and local circumstances. The Nikšić Fortress stood as a symbol of Ottoman authority and resilience in this part of the Balkans, having successfully withstood numerous attacks by Montenegrin forces from its establishment until 1877, as convincingly demonstrated by numerous archival sources. With the strengthening of national aspirations and the involvement of the Great Powers in addressing the “Montenegrin Question,” Montenegro effectively achieved independence from Ottoman rule following its victory over Ottoman forces at the Battle of Grahovo in 1858. From this point onward, the gradual decline of Ottoman authority in Nikšić began, culminating during the Eastern Crisis.

The siege and fall of the Nikšić Fortress in September 1877 therefore represent a turning point within the context of the Montenegrin–Ottoman conflict and the broader process of the liberation of Montenegrin territories from Ottoman rule between 1875 and 1878. Lasting forty-eight days, the siege of Nikšić demonstrated the martial dignity, perseverance, and determination of its Muslim population to remain loyal to their faith and ancestral hearths, despite the city finding itself in a “hopeless position,” as described by the governor of the Bosnian vilayet, Ahmed Mahzar Paša. Furthermore, these forty-eight days of warfare underscored the strategic importance of Nikšić to the Montenegrin side and their determination to break the resistance of the Nikšić gazis at that critical point on the front.

Despite the intensity and bloodshed of the battles, even under such critical historical circumstances, both sides demonstrated an awareness of dignity and human honor. This is exemplified by figures such as vojvoda Petar Vukotić and

*čtvrtaštim prozorima, istureni i ponegdje ukrašeni zidovi, dotrajale kamene zgrade, opustjela vrata bez vratnica, sve pola porušeno, pola sačuvano, pola zaraslo u travu, pola u mahovinu. To je otprilike stara varoš Nikšić”. See: Ludvig Kuba, *Nikšić, Ostrog, Danilovgrad, Spuž, Na Cerne Hore*, (translation: Savo Orović), Praha, 1892, 396.*

the Mušović family, as well as by the mutual ceasefires observed when women brought food to soldiers at the front lines. However, while the siege represents a heroic episode, it also gave rise to the later formation of historical myths, such as those surrounding the death of priest Milo Jovović. The Montenegrin–Ottoman conflict, after which Nikšić became an integral part of the Principality of Montenegro, thus symbolizes a turning point not only in the history of Nikšić but also in the affirmation of Montenegro as a political and military actor in the Balkans. From the perspective of military tactics and operational practice, the siege demonstrated a high degree of organization, perseverance, and adaptability on the part of the Montenegrin forces. These qualities enabled them to bring about the fall of a fortress that had symbolized the final bastion of Ottoman authority in this part of Montenegro, despite facing a capable adversary and exceptional circumstances. The fall of the fortress resulted not only from Montenegrin military strategy but also from a broader political context, including the support of the Great Powers, particularly Russia, which supplied large-caliber artillery that proved decisive in overcoming the stubborn resistance of the Ottoman defenders.

The casualties sustained by both sides testify not only to their respective objectives but also to the hesitation of the Ottoman central authority in undertaking more decisive action on the Balkan front during the events of 1875–1878. Despite the technical superiority of Ottoman artillery, shortages of supplies and external support, combined with the prolonged pressure of the siege, led to the exhaustion of the defenders' resources, which ultimately could not withstand the determination of the Montenegrin army. By sealing off access routes to the fortress, Montenegrin forces succeeded in compelling its surrender.

The substantial spoils acquired by the Montenegrin side after the fall of the Nikšić Fortress—particularly in artillery—serve as clear evidence of the strategic advantage they had attained. Ultimately, the capture of the fortress significantly strengthened Montenegro's position in negotiations for international recognition at the Berlin Congress. The mass withdrawal of both the Ottoman military and civilian population marked the end of one historical era and the beginning of a new cultural, economic, and political phase in Nikšić's development. At the same time, the fall of the fortress formed part of a broader process of de-Ottomanization of the Balkans, situating the Montenegrin–Ottoman conflict within a complex regional and European historical framework. The 1877 siege of Nikšić thus stands as a pivotal moment in Montenegro's history, confirming the exceptional strategic importance of

the city for the political and military objectives of the Montenegrin state in the nineteenth century.

Nikšić's position along key transportation and communication routes made it a primary target of Montenegro's liberation efforts during the wars against the Ottoman Empire. Its conquest represented not merely territorial expansion but also a decisive step in the consolidation of Montenegrin statehood and the strengthening of its international standing. The siege itself remains a testament to the courage and determination of both sides. While the Montenegrin army, under Prince Nikola Petrović, displayed remarkable endurance in achieving its objectives despite considerable losses, the Ottoman garrison likewise demonstrated discipline, organization, and resolve in defending the fortress.

Lasting nearly two months, the siege culminated in the capture of the city, marking a decisive stage in Montenegro's struggle for independence. The event endures as a symbol of sacrifice and perseverance and offers invaluable insight into the broader political and military dynamics of the Balkans in the second half of the nineteenth century. In this sense, the siege of Nikšić not only secured a more favorable territorial position for Montenegro but also laid the groundwork for its recognition at the Berlin Congress of 1878, thereby formalizing its independence. The 1877 siege of Nikšić thus remains one of the most consequential episodes in Montenegrin history, encapsulating both the determination of the Montenegrin state and the profound challenges inherent in the pursuit of international recognition.

SOURCES AND LITERATURE

Archival Sources

State Archives of Montenegro – Cetinje (DACG Cetinje).

MID (Ministarstvo inostranih djela / Ministry of Foreign Affairs), 1876.

Senate – Military Administration, 1877.

Supreme Court, 1877. godina.

Vilajetski arhiv/ Vilayet Archive (VA), Orijentalni institut Sarajevo / Oriental Institute Sarajevo (OIS), No. 210/1877.

VA, OIS, No. 201/1877.

VA, OIS, Manuscripta turcica 4364/1877.

Genelkurmay ATASE, Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu / General Staff ATASE, Ottoman-Russian War (1877-1878) Collection, K: 8, G: 8, B: 8-1, 10. 05. 1293 (22. 07. 1877).

Genelkurmay ATAŞE, OSK, K: 6, G: 56, B: 56-1, 17. 05. 1293 (29. 07. 1877).

Genelkurmay ATAŞE, OSK, K: 8, G: 8, B: 8-2, 10. 05. 1293 (22. 07. 1877).

Genelkurmay ATAŞE Başkanlığı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini / General Staff ATAŞE Presidency, Timeline of the Ottoman-Russian War (1877-1878), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.

Literature

Abidin Temizer, "Omer Lutfi Pasha in Bosnia", *Historijska misao*, 4, 2018, p.127-134.

Abidin Temizer, "ЧЕРНОГОРСКО-русские взаимоотношения и военные действия Османской Империи в уергогории (1852-1853)", *Россия и Балканы в течение последних 300 лет*, Турах 2018, p. 151-156.

Adib Dozić, *Hadži Husejn eff. Dozić Ruhi kadija iz Srebrenice i nikšički naib*, Historijski pogledi, 2, Tuzla 2019.

Âli Fitri, Hersek Seferi, 92-293 Osmanlı-Karadağ Seferi ve Hâl-i Hâzır Dârü'l-h rekâtı, Dersaâdet: Mekteb-i Harbiyye Matbaası, 1909.

Arthur Evans, Ilirska pisma, "Veselin Masleša", Sarajevo 1967.

Bekica Šobajić, Odzivi prijatnih uspomena, "Onogošt", I, Nikšić 1889.

- Branko Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862. godine*, Belgrade 1963.
- Dušan Vuksan, Broj turskih zarobljenika u ratovima 1876-1878, Zapisi, Book: XI, Cetinje 1932.
- Ejup Mušović, Mušovići, Istorijski zapisi, 2, Titograd 1981.
- Emir Mušović, *Mušovići na Bedemu - jadždar*, Prijepolje 2019.
- Gavro Vuković, Opsada grada Nikšića 1877, Memoari vojvode Gavra Vukovića, Bosanska Pošta, Sarajevo (around) 1925.
- Hamid Hadžibegić, Opsada Nikšića 1877 prema izvještaju nikšićkog naiba, Istoriski zapisi, Book: IV, part 1-3, Cetinje 1949.
- Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, Oslobođenje, 1959.
- Husejn Ruhi Efendija, *Opsada Nikšića*, Istorijski zapisi, knj. IV, sv. 1-3, Cetinje, July-September 1949.
- İbrahim Halil Sedes, 1875-1878 Osmanlı Ordusu Seferleri, 1876-1877 Osmanlı Karadağ Seferi, Askeri Matbaa, Istanbul, 1936.
- Ibrahim Halil Sedes, Osmanski vojni pohod na Crnu Goru 1876-1878, Edited by Šerbo Rastoder, translated by Sead Ibrić, Novi Pazar-Podgorica 2022.
- Ibrahim Tepić, *Osmanska vojska i policija u Bosanskom vilajetu od 50-tih do 70-tih godina XIX vijeka*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXXVII, Sarajevo 1988. *Istorija Crne Gore*, Book: 4, Volume: 2
- Branko Pavićević, *Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796-1878*, Podgorica 2004.
- Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, Drugo, ispravljeno i dopunjeno izdanje, Podgorica-Cetinje 1995.
- Josef Holeček, Černá Hora v míru, I, II, Prag 1882-1883.
- Kralj Nikola, Memoari, Obod, Cetinje 1988.
- Maksim Šobajić, Brdska sloboda (rukopis u posjedu porodice Šobajić)
- Maksim Šobajić, Muhamedanizam hercegovački, karakteristika Poturica (reprint), Almanah, 7-8, Podgorica 1999.
- Mehmed Đečević, Olja Radonjić, Enes Efović, *Podgorica u britanskoj štampi (1839-1879)*, Podgorica 2021.
- Milo Vukčević, Sauervaldiv dnevnik, preštampano iz časopisa "Misao", Belgrade 1931.

- Pavel Apolonovič Rovinski, Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, Volume: IV, Cetinje 1994.
- Petar Šobajić, Nikšić – Onogošt, Geografsko društvo, Belgrade 1938.
- Safet Bandžović, Kameni svjedok, Damad, Novi Pazar 1999.
- Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, Povijest Bosne, Book: 2, El-Kalem, Sarajevo 1999.
- Slobodan Drobnjak, Sait Š. Šabotić, Kulturne prilike i kulturni stvaraoči Onogošta-Nikšića iz osmanskog perioda, Almanah, 25-26, Podgorica 2004.
- Slobodan Drobnjak-Sait Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšićkog kraja 1477-2003*, Almanah, Podgorica 2005.
- Spiridon Gopčević, Crnogorsko turski rat 1876-1878, Vojno delo, Belgrade 1963.
- Vahit Cemil Urhan, *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, Unpublished doctoral thesis, Gazi University Institute of Social Sciences, Department of History, 2015
- Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vrijeme reformnog režima Abdul Medžida (1839-1861)*, Belgrade 1949.
- Vasilj Popović, Istočno pitanje, Sarajevo 1965.
- Veljko Šakotić, Nikšić (Onogošt) u otporima i borbama 1597-1877, Centar za kulturu Nikšić, Nikšić 1983.
- Vladimir Ćorović, *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852-1862*, Belgrade 1923.
- Vojvoda Gavro Vuković, Memoari, I, Obod-Pobjeda, Cetinje-Titograd 1985.
- Vojvoda Gavro Vuković, Opsada grada Nikšića 1877. godine, Memoari vojvode Gavra Vukovića, Bosanska Pošta, Sarajevo (around) 1925.
- Vojvoda Ilija Plamenac, Memoari, CID, Podgorica 2004.
- Vuk Popović, Kotorska pisma, Belgrade 1964.
- Zdravko Ivanović, Nikšić – Urbano geografska studija, Geografski nstitit „Jovan Cvijić“, SANU, Belgrade 1977.
- Živko M. Andrijašević and Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine*, Podgorica 2006.
- Živko M. Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Belgrade 2015.
- Glas Crnogorca*, Cetinje, 1877, 1886.

THE SIEGE AND FALL OF NIKŠIĆ FORTRESS IN THE MONTENEGRIN-OTTOMAN CONFLICTS (1877)

Summary

This article explores the significance of the siege and fall of the Nikšić Fortress during the Montenegrin–Ottoman War of 1876–1878. It aims to reconstruct as accurately as possible and define the role of Nikšić in the conflict between the Ottoman Empire and Montenegro. The primary focus is on the strategic, political, and symbolic significance of this town and its fortress. To that end, the study analyzes the military and political aspects of the 1877 siege of Nikšić, including the organization of Montenegrin and Ottoman troops, the tactics employed during the battles, and the impact of international factors in shaping the outcome of the conflict. Special attention is given to the consequences of the fortress's fall for the subsequent course of the war and Montenegro's territorial expansion. The research draws on Montenegrin, Ottoman-Turkish, and Bosnian archival documents, as well as contemporary memoirs and relevant historiographical literature. The study concludes that the conquest of Nikšić represented a pivotal turning point in the process of consolidating Montenegrin statehood and conquering the western parts of present-day Montenegro, thereby significantly strengthening its international position. This work provides a broader perspective on the complex relations between Montenegro and the Ottoman Empire, while simultaneously shedding light on the local history of Nikšić as one of the key focal points of this conflict.

Keywords: Montenegro, Ottoman Empire, Nikšić, Montenegrin–Ottoman War, Nikšić Fortress

POD FESOM! PRILOG ISTRAŽIVANJU VOJNIH ŽRTAVA SREBRENICE PRVOG SVJETSKOG RATA

Meldin Kešetović

Apstrakt

Srebrenica je kroz svoju historiju pretrpjela značajne ljudske gubitke koji su oblikovali život grada, te njene zajednice i društva. Iako je najpoznatija po tragičnim događajima i genocidu iz 1995. godine, stanovništvo Srebrenice bilo je pogođeno i ranijim ratnim sukobima, uključujući Prvi svjetski rat, kada su mnogi lokalni stanovnici mobilizirani i gubili živote na ratnim frontovima zaraćene Evrope. Ovaj rad ispituje vojne žrtve Srebrenice koristeći arhivske izvore, primarno Popise gubitaka (Verlustliste) Ministarstva rata Austro-Ugarske Monarhije, s ciljem dokumentiranja gubitaka i razumijevanja njihovog utjecaja na lokalnu demografiju i društvenu strukturu. Ukupno je evidentirano 828 vojnika iz Srebrenice i okolnih područja, uključujući 304 poginula ili umrla, 357 ranjenih i 167 zarobljenih, pri čemu je za 123 zarobljenika potvrđeno mjesto internacije. Analiza ističe raspodjelu žrtava prema godinama, s najvećom koncentracijom među muškarcima rođenim između 1884. i 1894. godine, što odražava snažan utjecaj rata na najaktivnije generacije. Rad također prati geografski raspored ratnih zarobljenika, s dominacijom istočnog fronta, posebno Rusije, zatim Srbije, Italije, Rumunije i Francuske. Pružajući sistematičan pregled vojnih žrtava, istraživanje doprinosi historiografiji Srebrenice tokom Prvog svjetskog rata, nudi podatke za genealogijska istraživanja te pomaže očuvanju kolektivnog sjećanja lokalnog stanovništva pogođenog Velikim ratom.

Keywords: Srebrenica, Prvi svjetski rat, žrtve, Austro-Ugarska Monarhija, K.u.K.

Umjesto uvoda

Prvi svjetski rat ili Veliki rat utjecao je na milijune ljudi koji su u njemu izravno ili neizravno sudjelovali, a njegove su posljedice u Evropi i Bosni i Hercegovini vidljive sve do danas. Rat je duboko obilježio cjelokupno evropsko i svjetsko društvo, uzrokujući pad velikih carstava, promjene državnih granica i masovne migracije stanovništva. Posljedice rata nisu se očitovale samo na razini velikih političkih i vojnih događaja, već su snažno zahvatile i manje lokalne sredine na bosanskohercegovačkom povijesnom prostoru, među kojima se ističu Srebrenica i njena okolina. Mobilizacijom od ljeta 1914. godine i stanovnici Srebrenice bili su uključeni u ratne napore Austro-Ugarske Monarhije. Srebreničani su u sklopu vojnih postrojbi upućivani na različite frontove, gdje su izravno sudjelovali u ratnim operacijama, dok su istodobno bili izloženi teškim uvjetima ratne svakodnevice, obilježene oskudicom, neizvjesnošću i dugotrajnim izbjavanjima iz zavičajnog okruženja.¹

Osim vojnika koji su se borili na frontama Velikog rata, civili Srebrenice podnijeli su također veliku žrtvu tijekom rata, od nestašice hrane i drugih resursa potrebnih za svakodnevni život, preko direktnih ratnih dejstava koji se odvijao u Srebrenici i istočnoj Bosni naročito u prvoj godini rata. Treba spomenuti kako su dosad objavljeni tek fragmentirani podaci o historiji Srebrenice i njene okolice uoči i tijekom Prvog svjetskog rata, a nijedan do sada nije se doticao vojnih žrtava mobiliziranog ljudstva Austro-Ugarske Monarhije. Primjerice, Đorđe Beatović u svojim sjećanjima dotiče se žrtava tzv. sudskih procesa koje je Monarhija sprovodila na prostoru Srebrenice tokom rata. Sudski procesi, obični i veleizdajnički targetirani protiv protivnika Monarhije počeli su čak i odmah po objavi rata, u Foči i Trebinju i tako redom.² Paralelno s tim, dok su neki ginuli za Carstvo, drugi su istovremeno bili označeni kao „izdajnici“, te su bili izloženi brutalnoj represiji. U ovom slučaju, stanovništvo sa srebreničkog područja koji su se protivili poretku Monarhije, primarno intelektualci, trgovci, svećenstvo i omladina postali su mete masovnih hapšenja, sudskih procesa i

¹ Srebrenica je jedan od gradova koji je procentualno dao mnogo vojnim naporima Monarhije - od 5024 vojna obveznika Srebrenica je imala gubitke od 999 osoba ili 19,9%. Uporediti: Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878-1918*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007, 299; Zijad Šehić, "Povratak zaboravljenoj prošlosti", *Gračanički glasnik*, 38, Gračanica, 2014, 54-58.

² Đorđe Beatović&Dragoljub Milanović, *Veleizdajnički procesi Srbima u Austrougarskoj*, Književne novine Beograd, 1989, 16.

internacija.³ Ovi procesi bili su vođeni povjerljivom carskom naredbom koja je nalagala oštriji obračun sa svim protivnicima Monarhije, a ono što sudovi nisu mogli postići, nastojalo se ostvariti putem internacije.⁴ Kada govorimo o žrtvama, određeni izvori nam govore da su mnogi uhapšeni i izvedeni pred vojne sudove ili deportirani u logore - među kojima se ističu ponajviše Arad i Doboj.⁵ Sa područja Srebrenice 94 osobe su u logorima strijeljane ili obješene, dok je, prema Beatoviću, ukupno 18 osoba obješeno, a još 119 je umrlo u zatvorima ili nestalo bez traga.⁶

Tablica 1. Optuženi iz sreza Srebrenica za veleizdaju⁷

Beatović Pavle	Bratunac
Beatović Todor	Bratunac
Blažić Radomir	Bratunac
Vasić Pajo	Boljevići
Davidović Gajo	Polom
Erić Vaso	Kravica
Erić Jovan	Kravica
Erić Jakov	Kravica
Kaldesić Jovan	Drinjača
Miladinović Matija	Zelinje
Mladenović-Milojčić Jakov	Drinjača
Milošević Pero	Srebrenica
Neđeljković Radovan	Dubravice
Petković Milan	Zelinje
Petković Prodan	Zelinje
Urošević Andrija	Pribidol

³ Kešetović, Meldin, "Echoes of 1914 in 2025: Srebrenica, World War I, and the unsettled terrain of memory", *5th International Balkan Studies Congress Proceedings*, edited by Sevba Abdula, Zehra A. Sadiki, 2025, 571-572.

⁴ Borivoje Milošević, *Veleizdajnički proces Srbima u Austro-Ugarskoj*, Radio-televizija Srbije i Prometej, Novi Sad, 2021, 38-43.

⁵ Đorđe Beatović, *Bratunac i okolina u mojim sjećanjima*, Udruženje dobrovoljaca oslobodilačkih ratova Srbije 1912-1920, Beograd, 1966, 29-37.

⁶ Ibid, 53.

⁷ Ibid, 34.

Urošević Drago	Visočik
Zarić Nedeljko	Slapašnica
Zarić Stanoje	Slapašnica

Historija Srebrenice uoči i tijekom Prvog svjetskog rata još je uvijek nedovoljno istražena. Razlog tomu može se djelomično pronaći u samoj poziciji navedenog rata unutar bosanskohercegovačke historiografije. Nasuprot tome, Srebrenica je u historiografiji Drugog svjetskog rata zauzela znatno istaknutije mjesto, prije svega zbog svog izraženog geostrateškog značaja, ali i zbog kasnijih događaja koji su snažno obilježili njenu historiju, ponajviše genocida. Upravo zbog te historiografske neravnoteže, razdoblje Prvog svjetskog rata ostaje nedovoljno rasvijetljeno i zahtijeva dodatnu pažnju i sistematska istraživanja. Tako je katastrofa Drugog svjetskog rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu uz genocid u Srebrenici nerazmjerno veća naspram Prvog svjetskog rata, pogotovo ako uzmemo u obzir žrtve genocida. Međutim, stradanja stanovnika Srebrenice tokom Prvog svjetskog rata bila su značajna i ne bi smjela ostati izvan historiografskog interesa.

Međutim, do sada interes mnijenja i historiografije za Srebrenicu u vrijeme Prvog svjetskog rata bio je u velikoj mjeri potaknut mitologizacijom lika i djelovanja komandanta Zlatiborskog dobrovoljačkog odreda. Odatle, u ovom kontekstu pojavljuje se figura majora Koste Todorovića, koji je s grupom dobrovoljaca već početkom augusta 1914. godine prešao rijeku Drinu. Pratimo njegove tri vojne akcije, Todorović je privremeno zauzeo Srebrenicu i Bratunac, ali je bio primoran povući se zbog brojčane i tehničke nadmoćnosti vojske Monarhije.⁸ Prema svjedočanstvima, Todorović je ili ubijen ili ranjen, a zatim čak spaljen živ u Srebrenici što mu je u kolektivnom postratnoj narativizaciji u tom području donijelo status mučenika.⁹ Rad predstavlja samo jedan prilog istraživanju historiji Srebrenice i srebreničkih žrtava tokom Prvog svjetskog rata. U njemu će biti i analiziran popis žrtava (gubitaka) iz popisa Ministarstva rata u Beču, tačnije *Popis gubitaka Ministarstva rata u Beču* (njem. *Verlustliste*),

⁸ Cvetko Stojkanović, *Sto godina crkve u Crvicu i razvoj duhovnog života u Osatu*, Stefan Co Arsenijević, Bajina Bašta, 2009, 59-64.

⁹ Đorđe Lukić, *Bitka na Drini 1914*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966, 272; Nijaz Mašić, *Srebrenica - agresija, otpor, izdaja, genocid*, Općina Srebrenica, Srebrenica, 15; Cvetko Stojkanović, *Sto godina crkve u Crvicu i razvoj duhovnog života u Osatu*, Stefan Co Arsenijević, Bajina Bašta, 2009, 62-64.

a dio poimenice objavljen (A-K) U radu će se tako odgovoriti na istraživačko pitanje, uz koje će proizaći i mnoga potpitanja: koliko je stradalih Srebreničana u Prvom svjetskom ratu na temelju popisa gubitaka Ministarstva rata u Beču?

Lista gubitaka Ministarstva rata u Beču

Do sada, cjelokupan poimenični popis poginulih, umrlih, ranjenih i zarobljenih vojnika sa područja sreza Srebrenica nije objavljen. Sumarne podatke nam donosi Šehić, citirajući dokument iz fonda Zemaljske vlade za BiH. Po tom izvoru u Prvom svjetskom ratu je 999 osoba stradalo s područja sreza Srebrenica¹⁰, dok je 169 osoba ostalo invalidi.¹¹ Lista gubitaka (njem. *Verlustliste*) Ministarstva rata u Beču nastala je tijekom Prvog svjetskog rata tako što je Ministarstvo hronološki popisivalo poginule, nestale, ranjene i zarobljene tijekom rata s područja cijele Austro-Ugarske Monarhije. Popise su Ministarstvu rata slala zapovjedništva austrougarskih postrojbi na frontu.¹² Popise gubitaka štampalo je Carsko i kraljevsko ratno ministarstvo, a prvi takav popis objavljen je 12. augusta 1914. godine. Na početku svakog popisa bilo je naglašeno da Ratno ministarstvo *ne preuzima nikakvu odgovornost za ispravnost i potpunost preštampavanja popisa gubitaka*. Istovremeno, Zajednički centralni ured vodio je i *Vijesti o ranjenicima i bolesnicima*, pri čemu je na početnoj stranici redovno isticano da ni ovaj ured ne preuzima odgovornost za eventualne greške. Podaci o pojedinim vojnicima unošeni su naknadno, budući da njihova sudbina u trenutku objavljivanja nije bila poznata; tek nakon što bi postalo izvjesno šta se s njima dogodilo, informacije su uvrštavane u spiskove.¹³

Pored imena i prezimena vojnika, ovi popisi sadržavali su podatke o činu, rodu vojske, četi, dijelu Monarhije iz kojeg je vojnik poticao, kotaru i mjestu porijekla, datumu rođenja, kao i informacije o njegovoj sudbini (poginuo, umro, ranjen ili zarobljen). U slučajevima kada bi se pojavile greške, objavljivane su *Ispravke*, dok su u slučaju naknadno utvrđenih ili nepotpunih podataka

¹⁰ Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878-1918*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007, 249.

¹¹ Ibid, 296.

¹² Karlo Rukavina, "Prilog istraživanju senjskih žrtava Prvog svjetskog rata", *Senjski zbornik*, 49, Senj, 2022, 282.

¹³ Ovaj rad primarno se oslanja na *Verlustliste* (popise gubitaka), a ne na *Nachrichten über Verwundete und Verletzte* (Vijesti o ranjenicima i bolesnicima), ponajprije zbog činjenice da *Verlustliste* sadrže znatan broj relevantnih podataka. Analizom dostupne građe identificirano je ukupno 828 vojnika, čije ćemo podatke u jednom dijelu prezentirati.

izdavane *Dopune* navedenih popisa. Podaci sa ovih spiskova navođeni su prema abecednom redu nastradalih vojnika.

Rad treba da ima širu upotrebu. Postoji nekoliko razloga objave popisa srebreničkih žrtava Prvog svjetskog rata. Kao što je već istaknuto, popis može poslužiti kao vrijedan prilog proučavanju do sada zapostavljene historije Srebrenice i Srebreničana u Prvom svjetskom ratu, ali i kao koristan izvor za genealoška istraživanja porodica kroz uvid u sudbine pojedinaca tokom Velikog rata. Istovremeno, on može pobuditi interes šire javnosti, naročito u kontekstu istraživanja porodične historije, te doprinijeti očuvanju kulture sjećanja na stradale Srebreničane. Na kraju, ovim radom nastojali smo evocirati uspomene na stradanja vojnika sa područja sreza Srebrenica, kako bi dali podstrek i postavili temelj za dalja istraživanja, ovog u literaturi nedovoljno istraživanog perioda.

Popis srebreničkih vojnih žrtava u Prvom svjetskom ratu – analiza gubitaka

Ukupno je bilo 828 vojnih žrtava iz Srebrenice i okoline u Prvom svjetskom ratu iz popisa gubitaka Ministarstva rata u Beču, što se odnosi na 357 ranjenih vojnika, 304 poginulih, umrlih i ubijenih u akciji, te 167 zarobljenih vojnika, odnosno 123 onih za koje znamo tačno mjesto zarobljeništa. Posebno je zanimljivo analizirati dob poginulih vojnika i pripadnosti određenim vojnim jedinicama. Upravo ovdje uočavamo zanimljiv uzorak, što ne možemo ispratiti u do sada publiciranim popisima vojnih žrtava sa prostora Bosne i Hercegovine.¹⁴ Velika većina stradalih vojnika u prvoj godini rata stradali su kao pripadnici neke od četiri b-h pješadijske regimente ili lovačkih b-h bataljon, dok kod Srebrenice pratimo dvadeset i tri (23) nastradalih vojnika koji su bili pripadnici Schutzkorps-a, odnosno tzv. *Šuckora*. Schutzkorps, odnosno zaštitni korpus bio je pomoćna dobrovoljačka milicija koju su austro-ugarske vlasti uspostavile s ciljem pronalaženja i suzbijanja bosanskohercegovačke srpske opozicije, dok su među njihovim žrtvama bili i civili.¹⁵ Mobilizacija u Srebrenici je odnijela mnoge živote. Najstariji među njima je bio Hublić Dervo iz sela Likari, upravo pripadnik

¹⁴ Uporediti: Meldin Kešetović, "Žrtvoslov poginulih, ranjenih i zarobljenih vojnika s mjesnog područja Rapatnice kod Srebrenika u austrougarskoj vojsci tokom Prvog svjetskog rata (1914–1918)", *Gračanički Glasnik*, 60, godina XXX, Gračanica, 2025, 113-128; Ago Mujkanović, "Poginuli, ranjeni i zarobljeni vojnici sa područja gračaničkog kotara u redovima austrougarske vojske (1914–1919)", *Gračanički Glasnik*, 42, godina XXI, Gračanica, 2016, 67-117.

¹⁵ Mitja Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, Texas A&M University Press, College Station, Texas, 2003, 141.

Šuckora, rođen 1854. godine. U toku smrti imao je 60 godina.¹⁶ Najmlađa vojna žrtva sa prostora sreza Srebrenica bio je Jovanović Milan, koji je zarobljeništvo kao šesnaestogodišnjak proveo u u Nišu, Srbija.¹⁷

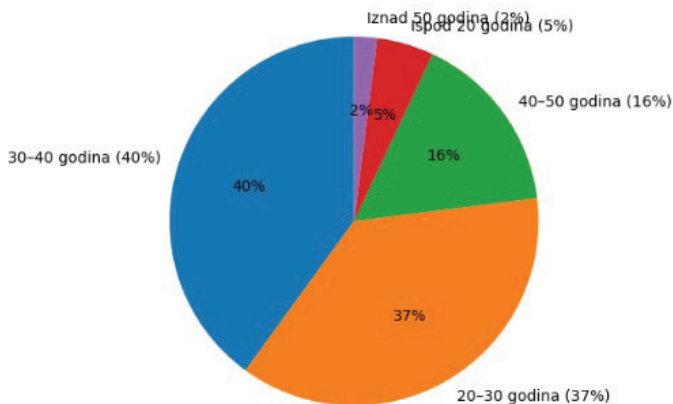
Na osnovu detaljne analize ukupnog broja svih stradalih vojnika iz Srebrenice - uključujući poginule, ranjene i zarobljene jasno se uočava izrazita dobna koncentracija unutar određenih godišta u trenutku izbijanja rata. Najbrojniju skupinu činili su vojnici rođeni između 1884. i 1894. godine, kojih je evidentirano 403, što ukazuje da je rat najviše zahvatio generacije u punoj fizičkoj i radnoj snazi. Slijede godišta 1883–1873. sa ukupno 183 vojnika, dok je među najmlađim kontingentom, rođenim 1895–1899. godine, zabilježeno 113 stradalih, od kojih je određeni broj u rat ušao u maljoljetnoj dobi, što pokazuje značajno učešće vrlo mladih muškaraca u ratnim zbivanjima. Znatno manji broj obuhvata starije dobne skupine: 38 vojnika rođenih između 1862. i 1872. godine, te svega tri vojnika rođena u periodu 1851–1861. Ovakva struktura jasno potvrđuje da su ratne posljedice najteže pogodile srednje i mlađe odrasle generacije, ostavljajući dugoročne demografske i društvene posljedice po lokalnu zajednicu Srebrenice. Prosječna dob poginulih vojnika iz popisa je 30 godina.

Na osnovu dostupnih podataka o ratnim zarobljenicima iz Srebrenice, evidentirano je ukupno 167 zarobljenih vojnika, pri čemu je za njih 123 moguće pouzdano utvrditi mjesto i državu zarobljavanja. Analiza tih podataka pokazuje da je najveći broj srebreničkih vojnika zarobljen na istočnom ratištu, odnosno u Rusiji, gdje je u zarobljeništvo palo 86 vojnika. Slijedi Srbija sa 17 evidentiranih ratnih zarobljenika, dok su manji brojevi zabilježeni u Italiji (14), Rumuniji (5) i Francuskoj (1). Ovakva geografska raspodjela zarobljavanja jasno odražava dominantno učešće srebreničkih vojnika na istočnom i balkanskom ratištu, kao i ograničeno, ali dokumentovano prisustvo na italijanskom frontu. Istovremeno, činjenica da za 44 zarobljenika nije moguće precizno utvrditi mjesto zarobljavanja ukazuje na fragmentarnost sačuvanih izvora i dodatno potvrđuje potrebu za opreznim tumačenjem ukupnog obima i karaktera ratnog zarobljeništva, ali i za daljnja arhivska istraživanja u cilju njihove potpunije identifikacije. Ipak, izložena sumirizirana analiza popisa stradalih vojnika ne može u potpunosti obuhvatiti individualne sudbine ljudi uključenih u

¹⁶ Hublić Dervo, *Schutzkorpsmann, bh. Schutzkorps, Bosnien, Srebrenica, Likari, 1854., poginuo. Popis gubitaka, br. 76, 9.12.1914., 17.76.*

¹⁷ Jovanović Milan, *Strassenarbeiter, Bosnien, Srebrenica, 1899., ratni zarobljenik, zarobljeništvo u: Niš, Srbija. Popis gubitaka br. 156, 8.4.1915., 19.*

ratna zbivanja. Njemački novinar, satiričar i pacifist Kurt Tucholsky u eseju *Französischer Witz* iz 1925. godine ukazuje na problem percepcije masovnog stradanja, naglašavajući da emocionalna bliskost žrtve promatraču ima veću težinu od samog obima gubitaka. U tom kontekstu navodi misao koja se često pripisuje i Josifu Staljinu: “Smrt jednog čovjeka je tragedija, dok je smrt stotina hiljada ljudi tek statistika.”¹⁸ Upravo iz tog razloga, iako ova analiza ostaje u okvirima iznesenih podataka i obrazaca stradanja, važno je naglasiti da se iza svakog podatka nalazila konkretna osoba sa vlastitom životnom pričom, porodičnim i društvenim vezama. Ranjenici, zarobljenici i poginuli vojnici iz Srebrenice nisu tek elementi u demografskoj slici rata, već pojedinačne ljudske tragedije čije su posljedice duboko zahvatile lokalnu zajednicu. Posljedice ovih demografskih stradanja osjete se i danas.

Slika 1: Starosna struktura ranjenih, zarobljenih i poginulih vojnika iz Srebrenice u Prvom svjetskom ratu. (izradio: M. Kešetović)¹⁹

¹⁸ Karlo Rukavina, “Prilog istraživanju senjskih žrtava Prvog svjetskog rata”, *Senjski zbornik*, 49, Senj, 2022, 288.

¹⁹ Grafikon prikazuje raspodjelu poginulih vojnika prema dobnim skupinama. Najveći udio čine vojnici starosti od 30 do 40 godina, koji predstavljaju 40 % ukupnog broja poginulih, dok slijedi skupina od 20 do 30 godina sa 37 %. Znatno manji udio otpada na vojnike starosti od 40 do 50 godina (16 %), dok su najmlađi (ispod 20 godina) i najstariji (iznad 50 godina) zastupljeni u marginalnom postotku, sa 5 %, odnosno 2 %.

Država	Broj ratnih zarobljenika
Rusija	86
Srbija	17
Rumunija	5
Italija	14
Francuska	1
Ukupno	123

Slika 2: broj (prema dostupnim podacima) zarobljenih vojnika u različitim državama (izradio: M. Kešetović)

Zaključak

Prvi svjetski rat možemo svrstati u jedan od najtraumatičnijih događaja u ljudskoj historiji. Iako se rat ponajviše u prvoj ratnoj godini krako vodio kako na bosanskohercegovačkom historijskom području, tako i na prostoru same Srebrenice, manje lokalne sredine su osjetile u velikoj mjeri njegove posljedice. Srez Srebrenica i okolica su podnijeli veliku žrtvu u ljudstvu, a u ovom radu su objavljena imena tek jedan dio nastradalog vojno mobiliziranog ljudstva, alfabetski poredanih od A-K, što čini prvi dio istraživanja za ovu tematiku, te ujedno prvi dio objavljenih postradalih vojnika sa sreza Srebrenica. Žrtve Velikog rata iz Srebrenice, nažalost, u široj lokalnoj javnosti danas su u velikoj mjeri zaboravljene, dok se u historiografiji Bosne i Hercegovine ovoj temi posvećuje tek ograničena pažnja. Bez obzira na to je li Prvi svjetski rat potisnut iz kolektivnog sjećanja uslijed razmjera stradanja u Drugom svjetskom ratu, traumatičnih iskustava posljednjeg rata i genocida u Srebrenici ili zbog izostanka vidljivih materijalnih obilježja iz tog razdoblja, stanovnici Srebrenice su u Velikom ratu bili aktivni sudionici - mobilizirani, ranjavani, zarobljavani i ubijani na udaljenim evropskim ratištima, daleko od svoga zavičaja. Svaka osoba obuhvaćena ovim istraživanjem imala je vlastitu porodičnu i društvenu pozadinu, a mnoge su porodice umjesto povratka svojih najmilijih dočekale tek službenu obavijest o pogibiji i mjestu ukopa, dok sudbina pojedinih vojnika nikada nije u potpunosti razjašnjena. Stoga njegovanje kulture sjećanja na srebreničke žrtve Prvog svjetskog rata predstavlja ne samo historiografski zadatak, već i moralnu obavezu lokalne zajednice i šireg društva.

PRILOZI:

Prilog 1. Popis srebreničkih vojnih žrtava iz popisa gubitaka Ministarstva rata u Beču/*Verlustliste* (A-K)²⁰

<i>Prezime, Ime</i>	<i>Vrsta gubitka</i>
<i>Abdurahmanović Abdurahman</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ademović Hakija</i>	<i>poginuo (23.3.1917.)</i>
<i>Ademović Hamid</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ademović Meho</i>	<i>poginuo (3.9.1914.)</i>
<i>Ahmetović Hasan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ahmetović Mujo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ahmetović Mujo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ahmić Selim</i>	<i>ranjen</i>
<i>Aišić Šaban</i>	<i>ranjen</i>
<i>Akagić Mehmed</i>	<i>poginuo</i>
<i>Akšamović Gjorgjo</i> ²¹	<i>ratni zarobljenik (Rumunija)</i>
<i>Akšamović Hasan</i>	<i>ratni zarobljenik (Pietschanka, Transbaikalen, Rusija)</i>
<i>Aleksić Perak</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>
<i>Aleksić Simo des Gajo</i>	<i>poginuo (16.5.1917.)</i>
<i>Alemić Ibro</i>	<i>ranjen</i>
<i>Alempić Radovan</i>	<i>ratni zarobljenik (Gouvernement Pensa, Rusija)</i>
<i>Alić Alija</i>	<i>ranjen</i>
<i>Alić Alija</i>	<i>poginuo</i>
<i>Alić Ašim</i>	<i>ranjen</i>
<i>Alić Avdo</i>	<i>poginuo (27.9.1916.)</i>
<i>Alić Bego sohn des Kasan</i> ²²	<i>ranjen</i>

²⁰ Napomena autora: greške i varijacije iz izvora nisu posebno označavane, osim kada bi njihovo zadržavanje moglo izazvati zabunu. Zbog estetike i preglednosti, u ovom broju smo spisak objavili abecednim redom od slova a do slova k.

²¹ Riječ je o germaniziranom imenu Đordo/Đorde.

²² *Sohn des Kasan*, u doslovnom prijevodu „sin Kasana“, vjerovatno Hasana.

<i>Alić Huso</i>	<i>ranjen</i>
<i>Alić Osman</i>	<i>ranjen</i>
<i>Alić Ramo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Alić Rašid</i>	<i>poginuo</i>
<i>Alić Selim</i>	<i>poginuo (5.9.1917.)</i>
<i>Alić Selim</i>	<i>ranjen</i>
<i>Alić Suljo</i>	<i>poginuo</i>
<i>Alić Sumbul</i>	<i>ranjen</i>
<i>Amelović Hasan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Andrić Stevan</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>
<i>Arsenić Ilo</i>	<i>poginuo (31.10.1917.)</i>
<i>Ašćinović Milinko des Živan</i>	<i>ratni zarobljenik (Italija)</i>
<i>Atić Avdo</i>	<i>poginuo (5.2.1917.)</i>
<i>Atić Hasan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Avdić Abid</i>	<i>ranjen</i>
<i>Avdić Abid</i>	<i>ranjen</i>
<i>Avdić Alija</i>	<i>ratni zarobljenik (preminuo 14.2.1915. u Garnizonskoj bolnici u Kragujevcu, Srbija)</i>
<i>Avdić Ibrahim</i>	<i>ranjen</i>
<i>Avdić Ibro</i>	<i>ranjen</i>
<i>Avdić Juso</i>	<i>ranjen</i>
<i>Avdić Rahman</i>	<i>poginuo (19.9.1916.)</i>
<i>Avdić Smajo</i>	<i>Ranjen</i>
<i>Avdić Šaban</i>	<i>poginuo (4.6.1916.)</i>
<i>Avdurahmanović Alija</i>	<i>ranjen</i>
<i>Avramović Ladislav</i>	<i>ranjen</i>
<i>Babaić Meho</i>	<i>ratni zarobljenik (Piestschanka, Transbaikalien, Rusija)</i>
<i>Bajraktarević Alija</i>	<i>ranjen</i>
<i>Bajramović Mehmed</i>	<i>poginuo (16.8.1914.)</i>
<i>Bajramović Meho</i>	<i>poginuo</i>

<i>Balmazović Sredoja</i>	<i>ranjen</i>
<i>Bazmas Milla</i>	<i>poginuo (14.8.1917.)</i>
<i>Bećirović Abdulah</i>	<i>ranjen</i>
<i>Bećirović Osman</i>	<i>ranjen</i>
<i>Begić Arif</i>	<i>poginuo (29.8.1917.)</i>
<i>Begić Bego</i>	<i>poginuo (31.10.1917.)</i>
<i>Begić Meho</i>	<i>poginuo</i>
<i>Begić Osman</i>	<i>poginuo (27.5.1917.)</i>
<i>Begić Osman</i>	<i>ranjen</i>
<i>Begić Osman</i>	<i>poginuo(30.5.1917.)</i>
<i>Begović Bego</i>	<i>poginuo(26.8.1917.)</i>
<i>Begtić Šaban</i>	<i>ranjen</i>
<i>Bekarić Suljo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Bektić Šaban</i>	<i>ranjen</i>
<i>Bekzadić Mujo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Bešić Jusuf</i>	<i>poginuo(31.10.1917.)</i>
<i>Bešić Suljo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Bitinović Šaćir</i>	<i>poginuo</i>
<i>Bizvanović²³ Meho</i>	<i>ranjen</i>
<i>Blagojević Aleksa</i>	<i>poginuo(20.12.1914.)</i>
<i>Blagojević Milan</i>	<i>ratni zarobljenik</i>
<i>Blagojević Milan</i>	<i>ratni zarobljenik (Ashabad- Transbaikalien, Rusija)</i>
<i>Blagojević Vladimir Sohn d. Grujo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Blazics Draga</i>	<i>ranjen</i>
<i>Bogičević Lazo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Borić Alija</i>	<i>ranjen</i>
<i>Borić Alijir</i>	<i>ranjen</i>
<i>Božić Drago</i>	<i>ranjen</i>
<i>Božić Jefta</i>	<i>ranjen</i>

²³ Vjerovatno se radi o prezimenu Rizvanović koje je karakteristično za ovo područje sreza Srebrenica.

<i>Božić Ljubinko</i>	<i>poginuo (13.7.1917.)</i>
<i>Brezovica Hušok²⁴</i>	<i>ranjen</i>
<i>Brezovica Šaćir</i>	<i>ranjen</i>
<i>Buljubašić Hasan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Burić Alija</i>	<i>ranjen</i>
<i>Cvijetinović Kosta</i>	<i>ranjen</i>
<i>Cvijetinović Trifun</i>	<i>ranjen</i>
<i>Cvijić Johann des Ivan</i>	<i>ratni zarobljenik (Italija)</i>
<i>Cvijić Jovan</i>	<i>ratni zarobljenik (Altamura, Italija)</i>
<i>Cvjetinović Andrija</i>	<i>poginuo (18.2.1917.)</i>
<i>Čelihović Hasan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Čeliković Hasan</i>	<i>poginuo (26.11.1917.)</i>
<i>Čohadarević Šaćir</i>	<i>ranjen</i>
<i>Čohadarević Selun</i>	<i>ratni zarobljenik</i>
<i>Čokarević Arif</i>	<i>ranjen i ratni zarobljenik</i>
<i>Danyanović Simo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Dedović Emin</i>	<i>ratni zarobljenik (Santa Maria, Italija)</i>
<i>Delić Nazif</i>	<i>poginuo (28.8.1915.)</i>
<i>Delić Osman</i>	<i>poginuo (11-20.7.1917.)</i>
<i>Dervišević Dervo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Dimetrić Nedjelko</i>	<i>ranjen</i>
<i>Dimitrić Kosta</i>	<i>poginuo (8-10.1.1916.)</i>
<i>Dimitrić Nedelko</i>	<i>ranjen</i>
<i>Dimitrić Nedjelko</i>	<i>poginuo (28.1.1918.)</i>
<i>Dokić Srećko d. Ostoja.</i>	<i>ratni zarobljenik (Italija)</i>
<i>Dokić Srećko</i>	<i>ratni zarobljenik²⁵</i>
<i>Dragičević Radovan</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>

²⁴ Vjerovatno se radi o imenu Huso koje je u ovom slučaju germanizirano.

²⁵ U izvoru se navodi *War kriegsgef. im Austauschwege als Kriegsinvaliden zurückgekehrt*; bio je ratni zarobljenik koji se vratio putem razmjene zarobljenika kao ratni invalid, tj. trajno ranjen ili onesposobljen tijekom rata.

<i>Dražić Vujo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Drmonjić Radovan</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>
<i>Dubisić Osman</i>	<i>poginuo (25.6.-12.7.1915.)</i>
<i>Dugonjić Hasan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Dukić Andro</i>	<i>ranjen</i>
<i>Duraković Ramo</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>
<i>Durmić Miralem</i>	<i>poginuo (28.8.1915.)</i>
<i>Džafić Mustafa</i>	<i>poginuo (29.8.1917.)</i>
<i>Džambegović Alija</i>	<i>ranjen</i>
<i>Džamić Zulfo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Džananović Huso</i>	<i>ranjen</i>
<i>Džanić Emin</i>	<i>poginuo (1-30.10.1914.)</i>
<i>Džanić Hasib des Mulavdija</i>	<i>poginuo (4.11.1916.)</i>
<i>Džanić Meho</i>	<i>poginuo</i>
<i>Džanić Šaban</i>	<i>poginuo (18-27.11.1914)</i>
<i>Đurić Petar</i>	<i>ratni zarobljenik (Niš, Srbija)</i>
<i>Đurić Rado</i>	<i>ranjen</i>
<i>Efendić Meho</i>	<i>ranjen</i>
<i>Effendi Alija des Hasanaga</i>	<i>poginuo (19.8.1917.)</i>
<i>Ejubović Sado</i>	<i>poginuo (24.10.1917.)</i>
<i>Enkić Suljo</i>	<i>ranjen i ratni zarobljenik (Landschaftspitalin Lukjanow, Rusija)</i>
<i>Fehratović Avdo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Fejzić Ibro</i>	<i>ranjen i ratni zarobljenik (Evakuationshospital br. 77 u Kursku, Rusija)</i>
<i>Fejzić Sejdin</i>	<i>ranjen</i>
<i>Fejzić Sejdo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ferhartović Sedo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Filipovics Peter</i>	<i>ranjen</i>
<i>Filipović Blagoje</i>	<i>poginuo (25.2.1917.)</i>

<i>Filipović Konstandin</i>	<i>ratni zarobljenik (preminuo 12.4.1916. u Evakuacijskoj bolnici br. 12. u Moskvi, Rusija)</i>
<i>Gagić Mladjen</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>
<i>Gajić Jovan</i>	<i>ratni zarobljenik (Kurmysch, Gouvernement Simbirsk, Rusija)</i>
<i>Galić Risto</i>	<i>ratni zarobljenik (Rumunija)</i>
<i>Gaorić-Lazarević Miladin</i>	<i>poginuo (3.7.1917.)</i>
<i>Garaljević Mešan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Gjelić Meho</i>	<i>poginuo (31.10.1917.)</i>
<i>Gjokanović Sekula</i>	<i>ranjen</i>
<i>Gjokić Andreas</i>	<i>ranjen i ratni zarobljenik (Militar – Reservespital br. 5 u Alessandriji, Italija)</i>
<i>Gjokić Gjoko</i>	<i>poginuo (6.4.1917.)</i>
<i>Gjokić Srečko</i>	<i>ratni zarobljenik (Altamura, Italija)</i>
<i>Gjukanović Stevo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Gjukić Vladimir</i>	<i>ratni zarobljenik (Buguruslau, Gouvernement Samara, Rusija)</i>
<i>Gjurić Ilija</i>	<i>poginuo (1.4.1917.)</i>
<i>Gjurić Konstantin</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>
<i>Gjurić Marko</i>	<i>ranjen</i>
<i>Gjurić Mihajlo</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>
<i>Gjurić Živan</i>	<i>poginuo (26.3.1916.)</i>
<i>Gladović Bego</i>	<i>poginuo (1.1.– 31.3.1916.)</i>
<i>Gladović Osman</i>	<i>poginuo</i>
<i>Gladović Osman</i>	<i>ranjen</i>
<i>Gligić Gabro</i>	<i>ranjen</i>
<i>Gligić Mlodjen</i>	<i>poginuo (17.1.1918.)</i>
<i>Gojić Petko</i>	<i>ranjen</i>
<i>Golubović Ramo</i>	<i>poginuo (2.9.1914.)</i>

<i>Gurdo Suljo</i>	<i>ratni zarobljenik (Piestschanka, Transbaikalien, Rusija)</i>
<i>Gurtić Nazif</i>	<i>ranjen</i>
<i>Gyurity²⁶ Peter</i>	<i>ranjen</i>
<i>Gyurkovič Jeremias</i>	<i>poginuo (5-23.6.1918.)</i>
<i>Habibović Mehmed</i>	<i>ranjen</i>
<i>Habibović Mehmed</i>	<i>poginuo (3.9.1914.)</i>
<i>Habilović Hakija</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hajdarević Bečir</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hajdarović Hasan</i>	<i>poginuo</i>
<i>Halililović Sambul</i>	<i>ratni zarobljenik</i>
<i>Halilović Murto</i>	<i>ranjen</i>
<i>Halilović Šaban</i>	<i>ratni zarobljenik (Rumunija)</i>
<i>Halinović Halil</i>	<i>poginuo (22.11.1917.)</i>
<i>Hamzić Mehmed</i>	<i>poginuo</i>
<i>Hasanović Hasan</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>
<i>Hasanović Husein</i>	<i>poginuo</i>
<i>Hasanović Huso</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hasanović Ibrahim</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hasanović Meho</i>	<i>poginuo (10.5.1918.)</i>
<i>Hasanović Rašid</i>	<i>poginuo</i>
<i>Hasanović Smajl</i>	<i>ratni zarobljenik</i>
<i>Hasanović Smajo</i>	<i>ratni zarobljenik</i>
<i>Hasanović Šaban</i>	<i>poginuo (27.6.1916.)</i>
<i>Hasanović Šaćir</i>	<i>ratni zarobljenik (Niš, Srbija)</i>
<i>Herić Suljo</i>	<i>poginuo (21.11.1917.)</i>
<i>Hirkić Halil</i>	<i>poginuo (9.6.1916.)</i>
<i>Hodžić Ibrahim</i>	<i>poginuo (10.11.1916.)</i>
<i>Hodžić Nazif</i>	<i>ratni zarobljenik (Rumunija)</i>
<i>Hodžić Rizvan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hodžić Sejfo</i>	<i>poginuo (7.10.1916.)</i>

²⁶ Vjerovatno se radi o prezimenu Grujičić.

<i>Hodžić Sejpo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hodžić Suljo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hodžić Zojko</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hotić Mujo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hrbaš Alija</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hrustanović Ahmed</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hrustić Mujčin</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hublić Dervo</i>	<i>poginuo</i>
<i>Hukić Ibrahim</i>	<i>ranjen</i>
<i>Hukić Šaban</i>	<i>ranjen</i>
<i>Huremović Husejn</i>	<i>ranjen</i>
<i>Husejnović Fazlija</i>	<i>ranjen</i>
<i>Husejnović Jusuf</i>	<i>ranjen</i>
<i>Husić Alija</i>	<i>ranjen</i>
<i>Husić Rašid</i>	<i>poginuo (21.5.1918.)</i>
<i>Husić Sejfo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ibrahimović Alija des Ibro</i>	<i>poginuo (30.12.1917.)</i>
<i>Ibrahimović Hasan</i>	<i>poginuo</i>
<i>Ibrahimović Huse</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ibrahimović Huso</i>	<i>poginuo (15.8.1916.)</i>
<i>Ibrahimović Huso</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ibrahimović Huso</i>	<i>poginuo (24.11.1915.)</i>
<i>Ibrahimović Ibro</i>	<i>poginuo (11.6.1918.)</i>
<i>Ibrahimović Juro</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ibrahimović Meho</i>	<i>poginuo (3.10.1917.)</i>
<i>Ibrahimović Mujo</i>	<i>poginuo (25.10.1917.)</i>
<i>Ibrahimović Mujo</i>	<i>poginuo (17.8.1916.)</i>
<i>Ibrahimović Mujo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ibrahimović Omer</i>	<i>poginuo (14.8.1916.)</i>
<i>Ibrahimović Omer</i>	<i>ranjen</i>

<i>Ibrahimović Rašid</i>	<i>ratni zarobljenik (Evakuationsspital br. 93. in Kasan, Rusija)</i>
<i>Ibrahimović Smajo</i>	<i>poginuo</i>
<i>Ibrić Huso</i>	<i>poginuo (10.11.1916.)</i>
<i>Ibrišević Ramo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ilić Panto</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ilić Boško</i>	<i>poginuo (18.6.1916.)</i>
<i>Ilić Danilo</i>	<i>poginuo (5.10.1916.)</i>
<i>Ilić Dragoljub</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ilić Krsto des Živojin</i>	<i>poginuo (14.5.1917)</i>
<i>Ilić Krsto</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ilić Krsto</i>	<i>ratni zarobljenik²⁷</i>
<i>Ilić Manojlo</i>	<i>poginuo (8.7.1915.)</i>
<i>Ilić Milan</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>
<i>Ilić Vidoja</i>	<i>ranjen</i>
<i>Imširović Hasan</i>	<i>poginuo (7.1.1918.)</i>
<i>Imširović Juso</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ivanović Kosta</i>	<i>poginuo (22.9.1917.)</i>
<i>Ivanović Mujo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ivanović Radovan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Ivanović Sreten</i>	<i>poginuo (19.5.1916.)</i>
<i>Jahić Bajro</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jahić Daut d. Mijo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jakovljević Marko</i>	<i>poginuo (7.2.1918.)</i>
<i>Jakovlević Svetozor</i>	<i>ratni zarobljenik²⁸</i>
<i>Jakovljević (Malešković) Milinko,</i>	<i>poginuo (22.2.1916.)</i>
<i>Jakovljević Gjorgjo</i>	<i>ranjen</i>

²⁷ U izvoru se dodatno navodi *Ist aus der Kriegsgefangenschaft befreit*. Krsto je bio ratni zarobljenik u Srbiji koji je u jednom dijelu rata oslobođen iz ratnog zarobljeništva.

²⁸ U dodatak izvoru stoji *War kriegsgef. Im Austauschwege als Kriegsinvaliden zurückgekehrt*, što znači da je Svetozor (vjerojatno Svetozar) bio ratni zarobljenik, te da je vraćen putem razmjene kao ratni invalid.

<i>Jakovljević Svetozar</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jakubović Muharem</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jakubović Muharem</i>	<i>ranjen</i>
<i>Janković Janko</i>	<i>poginuo (14.3.1916.)</i>
<i>Janković Jovan</i>	<i>ratni zarobljenik (Rusija)</i>
<i>Janković Milevoj</i>	<i>ranjen</i>
<i>Janković Milorad</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jašarović Mehmed</i>	<i>poginuo</i>
<i>Jašić Salih</i>	<i>poginuo (11.11.1916.)</i>
<i>Jeftićs Alekander</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jeftić Jefto</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jeftić Jefto</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jeftić Risto</i>	<i>ratni zarobljenik (Asinara, Italija)</i>
<i>Jeftić Risto</i>	<i>ratni zarobljenik (Moulins, Francuska)</i>
<i>Jeftić Simo</i>	<i>ratni zarobljenik</i>
<i>Jeremić Radovan</i>	<i>poginuo (19.5.1917.)</i>
<i>Jeremić Radovan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jeremić Simo</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jerimić Trivum</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jerković Panto</i>	<i>poginuo (21-31.8.1916.)</i>
<i>Jevremović Sofren,</i>	<i>ratni zarobljenik (Usman, Gouvernement Tambow, Rusija)</i>
<i>Jokić Ivan</i>	<i>poginuo (31.3.1918.)</i>
<i>Jokić Obrad</i>	<i>ratni zarobljenik (Ashabad-Transbaikalien, Rusija)</i>
<i>Josipović Josip</i>	<i>poginuo (5.6.1916.)</i>
<i>Jovanović Anton</i>	<i>ratni zarobljenik (Aschabad, Transbaikalien, Rusija)</i>
<i>Jovanović Bogoljub</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jovanović Damjan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jovanović Glišo</i>	<i>poginuo (2.9.1915.)</i>
<i>Jovanović Jovo</i>	<i>ratni zarobljenik</i>

<i>Jovanović Krsto</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jovanović Ljubo des Danilo</i>	<i>poginuo (29-31.10.1916.)</i>
<i>Jovanović Milan</i>	<i>ratni zarobljenik (Niš, Srbija)</i>
<i>Jovanović Miloš</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jovanović Milovan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jovanović Mladjen</i>	<i>ratni zarobljenik</i>
<i>Jovanović Pero</i>	<i>ratni zarobljenik (Pensa, Rusija)</i>
<i>Jovanović Pero</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jovanović Pico des Ivan</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jovanović Risto</i>	<i>ratni zarobljenik</i>
<i>Jovanović Risto</i>	<i>poginuo (25.12.1914.)</i>
<i>Jovanović Safra</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jovanović Srejo</i>	<i>poginuo (19.5.1916.)</i>
<i>Jovanović Stjepan</i>	<i>ratni zarobljenik (Niš, Srbija)</i>
<i>Jovanović Tatomir</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jovanović Vidoje</i>	<i>ratni zarobljenik (Niš, Srbija)</i>
<i>Jovanović Vujadin</i>	<i>ratni zarobljenik</i>
<i>Jumizagić Huso</i>	<i>ranjen</i>
<i>Jumizagić Vaso</i>	<i>ranjen</i>
<i>Junuzović Nazif</i>	<i>ratni zarobljenik (Ustjkamenogorsk, Gouvernement Semipalatinsk, Rusija)</i>
<i>Jusić Hasan</i>	<i>poginuo (27.6.1915.)</i>
<i>Jusić Mujo</i>	<i>Poginuo</i>
<i>Jusufagić Mehmed des Salih</i>	<i>poginuo (19-30.8.1917.)</i>
<i>Jusupović Ramo</i>	<i>ratni zarobljenik</i>

Prilog 2. Popis vojnih žrtava iz popisa gubitaka Ministarstva rata u Beču koje su bile na liječenju u Srebrenici.

<i>Prezime, Ime</i>	<i>Vojna jedinica</i>	<i>Mjesto</i>	<i>Godina rođenja</i>	<i>Vrsta gubitka</i>	<i>Na liječenju</i>
<i>Ćeran Blagoja</i>	<i>Infanterist, 2. b-h pješađijska regimenta</i>	<i>Bojna, Cazin</i>	-	<i>ranjen</i>	<i>Spital Srebrenica²⁹</i>
<i>Kudić Osman</i>	<i>Infanterist, 2. b-h pješađijska regimenta</i>	<i>Kudići, Cazin</i>	-	<i>ranjen</i>	<i>Spital in Srebrenica³⁰</i>

²⁹ Popis gubitaka br. 12, 11.9.1914., 30.

³⁰ Ibid, 73.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski dokumenti

- Carsko i kraljevsko ratno ministarstvo, Popisi gubitaka, Beč, 1914–1919.*
Carsko i kraljevsko ratno ministarstvo, Ispravke i dopune Popisa gubitaka, Beč, 1914–1919.
Carsko i kraljevsko ratno ministarstvo, Vijesti o ranjenicima i bolesnicima, Beč.

Literatura

Knjige

- Beatović Đorđe i Milanović Dragoljub, *Veleizdajnički procesi Srbima u Austrougarskoj*, Književne novine, Beograd, 1989.
- Beatović, Đorđe, *Bratunac i okolina u mojim sjećanjima*, Udruženje dobrovoljaca oslobodilačkih ratova Srbije 1912–1920., Beograd, 1966.
- Lukić, Đorđe, *Bitka na Drini 1914*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966.
- Mašić, Nijaz, *Srebrenica – agresija, otpor, izdaja, genocid*, Srebrenica: Općina Srebrenica, 1999.
- Milošević, Borivoje, *Veleizdajnički proces Srbima u Austro-Ugarskoj*, Radio-televizija Srbije i Prometej, Novi Sad, 2021.
- Stojkanović, Cvetko, *Sto godina crkve u Crvicu i razvoj duhovnog života u Osatu*, Bajina Bašta: Stefan Co Arsenijević, 2009.
- Šehić, Zijad, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878–1918.*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007.
- Velikonja, Mitja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, College Station, Texas: Texas A&M University Press, 2003.

Članci

- Kešetović, Meldin, „Echoes of 1914 in 2025: Srebrenica, World War I, and the unsettled terrain of memory“, u: Abdula, Sevba i Sadiki, Zehra A. (ur.) *5th International Balkan Studies Congress Proceedings*, Skopje, 2025, BEF, 571–573.
- Kešetović, Meldin, „Žrtvoslov poginulih, ranjenih i zarobljenih vojnika s mjesnog područja Rapatnice kod Srebrenika u austrougarskoj vojsci tokom Prvog svjetskog rata (1914–1918)“, *Gračanički Glasnik*, 60, Gračanica: Monos, 2025, 113–128.

Mujkanović, Ago, „Poginuli, ranjeni i zarobljeni vojnici sa područja gračaničkog kotara u redovima austrougarske vojske (1914–1919)“, *Gračanički Glasnik*, 42, Gračanica: Monos, Gračanica, 2016, 67–117.

Rukavina, Karlo, „Prilog istraživanju senjskih žrtava Prvog svjetskog rata“, *Senjski zbornik*, 49, Senj, 2022, 281-316.

Šehić, Zijad, „Povratak zaboravljenoj prošlosti“, *Gračanički glasnik*, 38, Gračanica: Monos, Gračanica, 2024, 53-120.

UNDER THE FEZ! A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF MILITARY VICTIMS FROM SREBRENICA DURING WORLD WAR I

Summary

Throughout its history, Srebrenica has endured significant human losses that have shaped the life of the town, its community, and society. Although most widely known for the tragic events and genocide of 1995, the population of Srebrenica was also affected by earlier military conflicts, including the First World War, during which many local residents were mobilized and lost their lives on the battlefields of war-torn Europe. This study examines the military casualties from Srebrenica using archival sources, primarily the Loss Lists (Verlustliste) of the War Ministry of the Austro-Hungarian Monarchy, aiming to document the losses and understand their impact on local demographics and social structure. A total of 828 soldiers from Srebrenica and the surrounding areas were recorded, including 304 killed or deceased, 357 wounded, and 167 captured, of whom the place of internment is confirmed for 123 prisoners. The analysis highlights the distribution of casualties by age, with the highest concentration among men born between 1884 and 1894, reflecting the strong impact of the war on the most active generations. The study also traces the geographical distribution of prisoners of war, dominated by the Eastern Front, particularly Russia, followed by Serbia, Italy, Romania, and France. By providing a systematic overview of military casualties, this research contributes to the historiography of Srebrenica during the First World War, offers valuable data for genealogical research, and helps preserve the collective memory of the local population affected by the Great War.

Keywords: Srebrenica, First World War, casualties, Austro-Hungarian Monarchy, K.u.K.

NOVI AUTOBIOGRAFSKI FRAGMENTI, 1992.

Ibrahim Kajan

1.

PREPOROD I BEHAR, SIMBOLI JEDNE KULTURE

U nekoliko navrata vodio sam dnevnik, a najozbiljnije od godine osnutka zagrebačkog *Preporoda*, kroz ratne godine i prve poratne, s namjerom da budem strog prema sebi i discipliniran u „obavljanju tog autozadatka“. Ali nije išlo glatko, daleko od toga. Popuštao sam sebi i udovoljavao, do potpunog samozaborava na obećanja koja sam sam sebi zadao.

Povratak demokratskog pluralizma i „zabranjenih kultura“ manjina

Od svakoga od tih pokušaja s vremena na vrijeme pronalazim zaturene i zaboravljene stranice rukopisa koje, nerijetko, sada ne znam ni pročitati. Na taj sam način sačuvao poneka pisma iz mladićkih godina, ili „sažetke“ romanesknih storija iz porodičnih fragmenata i društvenog konteksta. Hvala Bogu da sam neke fragmente objavljivao u *Behar Jurnal*, koji sam koncipirao kao info-prilog časopisu za kulturu i društvena pitanja *Behar*. Dnevnik sam vodio, to mi je tek sad potpuno jasno, iz osjećaja egzistencijalne samoće, slutnje nadolazećeg vremena straha i ugroženosti, kao potiranje zaborava i potrage za osloncem svojoj nezaštićenoj prirodi tako pogodnoj svakoj zločestoj osveti i propasti.

A u intermezzu tek rođenog *Kulturnog društva Muslimana Hrvatske Preporod 2*. svibnja 1991. i administrativnog utemeljenja te – slobodno se može reći – pionirske i najznačajnije kulturno- bošnjačke institucije u Hrvatskoj koja je trajala gotovo 30 godina, do samosunovrata unutarnje strukture, neke vrste režiranog institucionalnog harakirija, pripremljen je projekt budućnosti; obnovljeni, zagrebački Behar. Iz arhivske građe sintetizirao sam tekst o osnivanju Preporoda i uvrstio u prvu knjigu svojih sjećanja *Samo prolaznik*, nedavno izašlu.

A ono što je u *Preporodu* izraslo najljepše i najplemenitije, krije se u objavljenim knjigama i posebice u časopisu *Behar*. Prve pisane tragove o zagrebačkom *Beharu* pronalazim u biltenu *Telal br. 1*, otisnutom na geštetneru u 30 primjeraka, u mjesecu rujnu godine 1991. O njemu svjedoče fragmenti arhivskog dokumenta, na stranicama 3-4 - Temelji našeg programa i Notica u završnoj *Telalovoj* rubrici *Kronika* glasi: „26. lipnja 1991. godine prezentiran je članovima Glavnog odbora Preporoda Program rada za 1991. i 1992. godinu, što su ga izradili članovi radne grupe – Ibrahim Kajan, Ismet Voljevica, prof. dr. Nedžad Pašalić, prof.dr. Džemal Pezerović, prof. dr. Zijo Haznadar, prof. Mersija Omanović, Nusret Mekić, Asim Crnalić i Amir Bukvić (u svojstvu kreatora i konsultanta Programa). Program rada je jednoglasno prihvaćen.“

Najzadovoljniji smo bili Ismet Ico Voljevica i ja. Oblikovao sam programske tekstove za izdavačku djelatnost i časopis *Behar*, zatim redovna predavanja, književne tribine, Bošnjачke riječi u Hrvatskoj, a Ico za programe likovnih izložbi, za grafiku i dizajn u izdavačkoj djelatnosti općenito, a proračune smo zajednički „planirali“ – niko nam ih još nije ni mogao obećati, nadali smo se dobrotvorima i donatorima. Nismo imali ni jednog jedinog dinara! A o kuni se još nije ni sanjalo!

Tek osnovano Kulturno društvo Muslimana Hrvatske „Preporod“, došlo je na ovaj svijet poput čovjekova mladunčeta: golo, bez ikakve popudbine i bez neke opipljive i poželjne baštine. Ništa još nije moglo biti definirano, jer nije bilo ni traženo. Mi smo zapravo prva nevjerska kulturna institucija narodnog kolektiviteta koji se osjeća posebnim etničkim i nacionalnim entitetom, i to za sada izražava svojim kulturnim programom – prvi put nakon 1945. godine. A i u čudno smo vrijeme došli na svijet, uoči samog rata. Prvi kuršumi su, u najdoslovnijem smislu, zaparali hrvatskim prostorom, na Plitvicama, dok se odvijala veličanstvena osnivačka skupština *Preporoda* u *Hotelu Intercontinental*. Na pauzi, dok su se pisali zaključci i rezultati glasanja aklamacijom za listu Glavnog odbora, pomoćnih tijela upravljanja i prvog predsjednika – stizale su vijesti o poginulim srpskim pobunjenicima i mladim hrvatskim policajcima. Pobuna protiv netom obavljene partijsko-državne tranzicije, iz jednopartijske socijalističke države u pluralno društvo obećanog demokratskoj smisla i ustroja.

Behar - naš identitetski putokaz

Pripremali smo prvi broj Behara. U zaglavlju su prvi put trebali osvanuti sljedeći podaci koji do tada nisu postojali u Hrvatskoj – ni u ovakvom značenju, niti u ovakvom rasporedu:

BEHAR ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA - Nakladnik:
Kulturno društvo Muslimana Hrvatske PPREPOROD

Kompjuterska obrada: D. N. Končareva 121; Tisak: Copi-centar, Zagreb. Cvjetna
cesta 13

Glavni i odgovorni urednik: Ibrahim Kajan, Uređuje redakcijski kolegij: Fadil
Hadžić, dr. Nedžad Pašalić, Asim Crnalić, Fikret Cacan, Faris Nanić – Likovna
oprema: Ismet Ico Voljevica – Grafički urednik: Zija Sulekmanpašić - Lektor:
Edib Muftić – Ekonomski rukovoditelj: Hilmija Šabić.

Iznad tog nedvosmislenog sastava u kojeg nije bilo sumnje, ni identitetske ni
kvalitetne, bila je likovna grafika koja nas je trebala duhom povezati s bošnjačkom
baštinom i našim najznačajnijim časopisom iz kojeg smo „ozračeni i označeni“,
Bašagićevim *Beharom* s početka 20. stoljeća.

Naš program trebalo je predočiti čitateljskoj publici koju još nismo mogli
znati, vrlo heterogenoj i vrlo kontroverznoj! Koja je, na ateističkoj podlozi
odgajana, da pripada svima, osim sama sebi, a poglavito i najčešće pripada
Hrvatima i Srbima, Crnogorcima i Makedoncima, a baška Jugoslavenima. Šta
li smo mi, iz takvog društva u sjenci ideološke prisile, uopće mogli naslijediti iz
„(bošnjačko)-muslimanskog kulturnog konteksta“? Npr. u Hrvatskoj?!

Približavao se rođendan Ismeta Ice Voljevice, a ja sam se zarekao da ćemo
prvi broj imati za njegov 70-ti rođendan. Ali, početkom travnja 1992. i u Bosni i
Hercegovini je započeo krvavi agresorski napad iz Srbije!

U teškim trenucima, čovjek izgleda nema saveznika. Sjedio sam, ojađen
u dubini noći i dovršavao rad na knjizi *Muslimanski danak u krvi*. U njoj su
izjave preživjelih (iz sela Zaklopače u Istočnoj Bosni), čiji su preživjeli uspjeli
stići do Zagreba. (Osim njih, prvih prognanika, džamija je bila prvi azil vojnim
obveznicima iz Makedonije, Kosova, Bosne i Hercegovine, koji su napuštali
kasarne Jugoslavenske armije, u kojima su se već glasno čule četničke pjesme.)
Prikupljane izjave su brzo redigirane, a uvečer sortirane i kovertirane novinarima
i medijima u Zagrebačkoj džamiji, od naše djece, dobre i vrijedne mladeži, na
engleski i njemački prevedene.

Kakav nam treba *Behar*, mislio sam ostavljajući surovu knjigu, uvodnik
za časopis koncipirajući. Kakav *Behar*, danas? U Hrvatskoj su nam prethodili
Putokaz Hasana Kikića (1937.) i *Dogu ve Bati* Hivzije Bjelevca (1944.). A sad,
uoči samog rata, pojavila se i sarajevska redakcija „zagrebačkog“ političkog
časopisa *Ogledalo!* Izašla su tri-četiri sjajna broja, raskošna po svemu – a kad
su postigli cilj, kad je ekipa SDA pobijedili na izborima u Bosni i Hercegovini,
zatvorili „redakciju“ i bez traga nestali iz Hrvatske!

Kakvo je iskustvo triju prvih minijaturnih pokušaja iz triju političkih profila triju ideologija – ljevičarsko-lenjinističke, fašističke i novo-demokratske: nepotrebno, razroko, kukavno i beskrupulozno!

Nama treba Behar – kao susret koji obećava poznanstvo i prijateljstvo, a ne isključivo, separatno i zatvoreno „muslimansko glasilo“ Kao što su piscu potrebne sve riječi, nama su potrebni svi ljudi – da bi se u njima jasno i razvidno vidjeli i prepoznali - Bošnjaci.

2.

U PROLAZNOJ SOBI „PREPOROD“ IMA STOL, HRVATI MUSLIMANI OBNAVLJAJU NARODNU UZDANICU

Tek sredinom, odnosno krajem listopada 1991. kad je Zagreb nanovo živnuo povratkom ljetnih nomada s mora, navratio sam u Tomašićevu 12. Muftija Ševko ef. Omerbašić izašao nam je u susret i dopustio da u jednoj prolaznoj, potpuno praznoj sobi, *Preporod* dobije posuđeni stol koji će moći ključem zaključati. Taj prostor je zapravo neka vrsta tampon zone između dviju kancelarija koje je Mešihat ustupio na korištenje mjesec-dva ranije utemeljenoj *Stranci demokratske akcije Hrvatske*. Zajednički nam je bio telefon i zajednička tajnica. Zapravo, Mirsada Pepić nam je svojevrijem željela besplatno biti pri ruci, jer ju je već dogovorom angažirao dr. Šemso Tanković za administrativne poslove u Stranci. Šemso se povremeno pojavljivao u svojoj kancelariji, ali je druga prostorija koju su dobili, u kojoj je stranke primao dipl. ing. Azem Karamehmedović, uvijek bila puna ljudi. Imao sam dojam da dolaze sa svih strana, iz Bosne, Hercegovine, iz dijaspore, svaki noseći svoje ideje, svoju zabrinutost, mnogi s djecom i članovima porodice u očitom pokretnom transportu koji je lice okretao Zapadu.

I sam sam putovao u Njemačku, u München, u ime *Merhameta*, i u Frankfurt sa Enesom Kiševićem, da sudjelujemo jednom od prvih mitinga *pro Bosnia*. To su bili i prvi mjeseci probuđenog angažmana naše razlivene dijaspore koja se također morala brzo samoorganizirati – nerijetko bolnim diktatom koji im je otvorio oči: odjedanput vidješe da nemaju ničega i nikoga, osim folklornih *“Društava Jugoslavena”* u ponekom od gradova Austrije i Zapadne Njemačke! Tada se i blic-pogledom mogla shvatiti i razumjeti dubina naše osamljenosti i zapuštenosti.

Bilo kako bilo, posjedovanje adrese, pa makar i posuđene i privremene, potvrđuje – dodatno potvrđuje da postoji neka živa osoba, neki tvoj kolektivni ili institucionalni oblik gotovog ili barem početnog, razvojnog oblika, Na tu nam

adresu, baš na tu, zajedničku adresu „vjerskih, kulturnih i nacionalnih sadržaja i ciljeva“ od osnivačke skupštine dolaze prva pisma, rješenja, dokumenti, pozivnice. Ukratko: Postojimo!

Nismo više mogli čekati

Dok čekamo da Glavni odbor Kulturnog muslimansko-hrvatskog društva Preporod službeno ne prihvati tekstovima „opismenjene“ programske sadržaje, ciljeve, finansijske potrebe i mogućnosti programskih grupa, svejedno počinjemo izlaziti u javni život, u „obnovljenu društvenu stvarnost“ – zapravo vraćene (provjerene) vrijednosti najvidljivije u ekonomskom, političkom i kulturnom pluralizmu. Za našu, bošnjačku manjinu, to je bio možda posljednji trenutak u kojem je započela spašavati svoju kulturu sjećanja. Vratiti u optičaj svoje pravo nacionalno ime - Bošnjaci, ime svog materinskog bosanskog jezika, ime svoje bošnjačke književnosti. Bošnjaci i Bosanci, bošnjački i bosanski, u našoj kulturi shvaćamo sinonimima – pa ću tako i ponoviti za Alijom Isakovićem, i njegovim standarološkim pristupom u *Rječniku karakteristične leksike bosanskog jezika* (1993.).

Nismo čekali da dobijemo društvene prostorije, nismo čekali ni donatore, nismo čekali ni da nam neko „prizna postojanje“ ni nas ni našeg jezika! Nismo čekali nikoga: željeli smo djelovati! Jer mi jednostavno postojimo i jesmo. Održali smo prve javne nastupe, navodim ih gdje su se i kad zbile, da se zna:

Prva književna večer, noć sufijske poezije, Vejzovićeva izložba

6. siječnja 1992. Prva naša tribina održana je u amfiteatru Zagrebačke džamije: Predstavljanje knjige *Drame Amira Bukvića*. Voditelj: Asim Crnalić. Uz autora je tu i njegov posebni gost - Mustafa Nadarević, poznati zagrebački glumac. U ulozi kritičara – Ibrahim Kajan. Dvorana je ispunjena u potpunosti.

23. siječnja 1992. Sudjelovao sam u predstavljanju knjige eseja Daniela Bučana *Vrijeme islama*. Uz autora još su govorili prof. Božo Rudež, dr. Ante Selak, Mustafa Pličanić i prof. dr. Sulejman Mašović. Voditelj: Asim Crnalić. Velika dvorana Zagrebačke džamije: 170 prisutnih.

24. veljače 1992. Održano prvo Preporodovo predavanje iz prostora medicine. Predavači: prof. dr. Nijaz Hadžić i prof. dr. Asim Kurjak. Tema: *Rano otkrivanje raka u žena*. Voditelj: Asim Crnalić. Oko 200 posjetitelja (u istoj dvorani).

20. ožujka 1992. Održano je večer sufijskih tekstova pod naslovom *Svijet je zrcalo*. Uvodna riječ i komentari: Ibrahim Kajan. Pjesme govorili glumci

zagrebačkog Hrvatskog narodnog kazališta: Mustafa Nadarević, Amir Bukvić i Zijad Gračić. Voditeljica: Mirjana Požar. Kulturno-informativni centar, Zagreb, Preradovićeve 5. Prisutno: 160 posjetitelja.

30. ožujka 1992. Otvorena je izložba akademskog slikara Munira Vejzovića. Izložbu otvorio slikar i karikaturist Ismet Ico Voljevica. Kritički osvrt: Josip Depolo, autor prve monografije o Muniru Vejzoviću. Dvorana Islamskog kulturnog centra. Goste pozdravio predsjednik medžlisa Mustafa Pličanić. Prisutno oko 200 posjetitelja.

Podrivanje iz sjenke: Sunita Rizvanbegović Bujas bi Narodnu uzdanicu

Dana 26. III. 1992. naziva me (meni nepoznata) gđa Sunita Rizvanbegović Bujas, s preporukom naše tajnice Mersije Omanović, i moli me da sutradan, na poziv ministra informiranja dr. Salaja, pođem s njom na razgovor u Opatičku br. 10 na Griču. "A koja bi bila tema našeg razgovora"- pitam nepoznatu mi gospođu. „Pa valjda je vrijeme da i mi Muslimani, nakon 50 godina nešto dobijemo u Hrvatskoj“- kaže. "Ima ideja da se pokrene obnoviteljska skupština *Narodne uzdanice* (kulturno društvo Hrvata muslimanske vjeroispovijesti)" - kaže. "A što bih ja radio tamo?" - pitam. "Vi biste mogli voditi kulturni sektor, a ja humanitarno-socijalni"- kaže tamno obojeni i hrapavi glas u telefonskoj slušalici. "Draga gospođo, bojim se da ja nemam vremena za to, već smo osnovali *KDMH Preporod*, doduše pod nacionalnom atribucijom." Žena me odlučno prekida, "nego", -veli: „najvažnije je da se mi sutradan nađemo“.

U blizini Hine parkiram i čekam. Gospođa stiže, šest je sati, sumrak joj skriva lica koje, na neki način, naliči tamnoj boji njezinog glasa. A u Opatičkoj od dr. Salaja ni traga ni glasa. Tu je, međutim, gospodin Anto Beljo. Govori tiho, gotovo šapće, razvučeno, Hercegovac kao i ja. Na moju priču o *Preporodu* i čiji je on sljednik (*Gajreta* i *Narodne uzdanice*), o tome da se golema većina Muslimana izjasnila baš pod tim imenom o svojoj nacionalnoj osobitosti, da ja nipošto ne bih prihvatio vođenje *Narodne uzdanice*. "Doduše"- kažem: "moj otac je izuzetno volio Narodnu uzdanicu između dvaju ratova, ali on se, za razliku od mene, koji se izjašnjavam od 1971. Muslimanom, osjećao čvrstim Hrvatom. Dakako, radujem se što će Društvo biti osnovano, doći ću i u svojstvu *Preporodova* predsjednika, održati potporni govor." Beljo „priznaje naš narod“ samo napominje da je uvijek, recimo u Kanadi, imao problema kad se kaže Musliman, onda se ne zna na koga se misli. "I sam sam to iskusio"- velim: "doduše ne u Kanadi nego u Turskoj. Ali, kad sam jednom rekao da su Muslimani zapravo Bošnjaci - svi su skočili, bili su sretni jer se o Bošnjacima znade samo kao o junacima.“

G. Beljo mi je potom darovao podosta knjiga i propagandnih brošurica. Tako sam dobio njegovu knjigu o genocidu, brošuricu dr. Asafa Durakovića o Hrvatima-muslimanima. Najljepše sam se zahvalio na ljubaznosti, časkanju i darovima.

3.

RAT. KRIZNI ŠTAB. IMAM ZAGREBAČKI

Rat je počeo!

Oštrooki nisu mogli ne zamijetiti smrtonosni detalj u dijelu sjećanja u samom startu ove nove serije tekstova: za trajanja najsvečanijeg dijela Osnivačke skupštine Kulturnog društva Muslimana Hrvatske "Preporod" u zagrebačkom hotelu Intercontinental, u večeri 2. svibnja 1991. u otvorenoj pauzi za definiranje zaključaka i aklamacijom prihvaćenih listi Glavnog odbora i drugih tijela upravne strukture Društva, munjevito se raširio glas da je oružani rat zapravo već počeo na Plitvicama!

Plima srpske pobune i branitelja Hrvatske Republike, pripadnika Republičkog MUP-a, u izravnom srazu, prelila je granicu „mirnih pregovaranja“ pale su mrtve glave! Rat u Hrvatskoj uskoro će ispuniti dim i eksplozije, alarmantni zvukovi sirena, fijuci nevidljivih razornih projektila, ne samo u područjima oružanog pustošenja i bijesa, nego i onih koji dolijeću do središta samog Zagreba. A s ratišta – vijesti o probojima, herojstvima, izdajama, o kolonama protjeranih, o podvizima liječnika i novinara, i o novim, za Domovinu poginulim.

U Islamskom centru osnovan je Muslimanski krizni štab. Članovi su mu predsjednici Mešihata Hrvatske i Slovenije, Islamske zajednice Zagreb, Stranke demokratske akcije Hrvatske, KDMH Preporod, Muslimanskog omladinskog saveza, Crvenog polumjeseca. To su muftija Ševko ef. Omerbašić, hadži Mustafa Pličanić, hadži Ahmed Ikanović, prof. dr. Šemso Tanković, Faris Pličanić i moja malenkost. Vjerojatno je bilo još nekoliko imenovanih članova kojih se više ne sjećam.

Kad dolazi velika nesreća, a rat je Heraklitova „majka svih zala“, znači da dolazi sto tisuća nesreća, sve gorih jedna od druge! I desilo se ono od čega smo strepili: apokaliptički grom zatutnjao je i zagrmio nad zemljom našeg porijekla, Bosnom i Hercegovinom. Pristizale su strašne vijesti, tisuće njih, koje smo u izboru prvog broja Behara objavili – prethodno izbacivši sve „mirnodopske tekstove“, da na ispražnjene stranice rasprostremo zlo u prvom koraku – genocidnu nakanu u realizaciji: *Ulične borbe u Bijeljini* (3. travnja 1992.), *Genocid, Bijeljina* (6. travnja 1992.), *Drama na Višegradskoj brani, Zvornik* –

grad užasa (13. travnja 1992.), *Fočanska tragedija* (23. travnja 1992.), *Rušenje Mostara* (25. travnja 1992.).

Gotovo sve što smo pripremali i uradili prije travnja 1992. nuždom višeg reda podliježe novoj stvarnosti koja diktira sve druge tokove i producira nove prioritete! Jedan od prvih bio je rad u Muslimanskom kriznom štabu, osnovanom na početku Domovinskog rata u Hrvatskoj. Sada će težište njegova rada biti na pomoći Bosni i Hercegovini.

Krizni štab, Vjesnik, 27. IV. 1992. muftija Omerbašić piše Izetbegoviću

Djelovao sam u Muslimanskom kriznom štabu koliko sam mogao. U nekim vojarnama orile su se pjesme četničkih sablasti, od kojih regruti albanskog i bošnjačkog porijekla nisu smjeli ni oka sklopiti. Vojnici su otvorili sezonu dezerterstva iz Jugoslavenske narodne armije. Većina dezertera bila je iz BiH, Kosova, Makedonij, a prvi zaklon im je bio u džamiji. Tih dana znalo je biti i više od 3000 nesretnih ljudi u muslimanskom Božjem hramu! Spavaju gdje tko stigne – u divanhani, po hodnicima, u učionicama, u kongresnoj dvorani, u amfiteatru, u Mirzinu kafiću mladih. U divanhani sklone glavu otežalu umorom i sinovi mojih prijatelja, s kojima dežuram naizmjenično do sabaha.

Otvaram svoju seharu punu papirića s bilješkama i novinskih izrezaka. Imao sam ih nekoliko i o Kriznom štabu. Prepisujem iz *Vjesnika*, 27. IV. 1992.

Sarajevo – Predsjednik Mešihata Islamske zajednice za Hrvatsku i Sloveniju Ševko Omerbašić, izvijestio je u nedjelju predsjednika Predsjedništva Aliju Izetbegovića da su sve muslimanske organizacije i institucije u Republici Hrvatskoj – SDA, Islamska zajednica, Kulturno društvo Muslimana Hrvatske Preporod, Muslimanski omladinski savez i Albanska islamska liga – odlučile osnovati Muslimanski krizni štab za pomoć BiH u obrani njezine nezavisnosti i cjelovitosti. Kako javlja BH press, Omerbašić je naglasio da je većina muslimana porijeklom iz BiH, te da su „stoga motiviraniji dati sve od sebe za spas najmlađe europske države“ „Međutim, do vas dopiru i drukčije informacije kojima se nastoji unijeti veća konfuzija u dramatična zbivanja, ali uvjeravam Vas da su naši domovinski i vjerski osjećaji, te sastav Kriznog štaba, dostatan jamac i motiv našeg poštenog i predanog zauzimanja za pomoć BiH.“ (BH-press / Hina).

Pitali su: Tko je on? Odgovaralo se: Novi imam, Ševko Omerbašić.

Ševku Omerbašića sam upoznao možda jedne od prvih večeri netom što je stigao u Zagreb i Mesdžid Islamske zajednice u Tomašićevoj 12. godine 1975. Možda

je tada prvi put izašao među nepoznate džematlije da ih upozna i s njima popije kahvu. Sjedio je s Hifzi ef. Alagićem i dr. Sulejmanom Mašovićem. Hifzi ef. mi je mahnuo rukom pozivajući me da im se priključim. Tako sam ga upoznao. Činilo se da nije baš govorljiv. Pratio je razgovor, a rijetko bi se samoinicijativno umiješao. Znam da me pitao čime se bavim, pa kad sam mu rekao: „Radim u jednoj velikoj gradskoj knjižnici i pišem...“ – put za šire razgovore bio je otvoren. Živnuo je. „Htio bih sa omladinom pokrenuti bilten. Ako poželiš biti dio grupe, bujrum.“

„Vidjet ćemo, nastavit ćemo priču...“ O iole dubljim temama islama nisam znao ništa. Bio sam slabašno dijete svog vremena.

Drugi put smo se vidjeli na moju inicijativu, nakon nekoliko mjeseci. Naime, poznanstvo s pjesnikom Matom Ganzom, urednikom u Dramskom programu Radio Zagreba, uključilo me u buduće suradnike dramaturški priređenih radio-igara na pripovijednim predlošcima „realističkih i fantastičnih motiva“ iz korpusa književne baštine hrvatske književnosti 19. i 20. stoljeća. Od najmladih autora, u programu su već stekli zavidnu reputaciju Dubravko Jelačić-Bužimski i Ivo Strižić, nećak upravo onog šefa antikvarijata Matice hrvatske, Živka Strižića, koji me upoznao sa antikvarnim primjerima zaboravljene bošnjačke književnosti „muslimanskih pisaca“!

Ganza mi je blagonaklono otvorio prostor suradnje i odmah prihvatio, bez suvišnih „zašto“. Nakon prve svoje radio-igre po fragmentima romana *Lole i hrsuzi* Hasana Kikića, koja je lijepo primljena, radio sam drugu „svoju dramu“ na predlošku pripovijesti također Bosanca u hrvatskoj književnosti srpskog porijekla, Novaka Simića – *Zakoni i ognjevi*. Predvidio sam da se najavljiivačka špica izgovara na podlozi ezana. Kad su me pitali imam li nekoga da preporučim za ezan, izgovorio sam bez razmišljanja: mladi imam zagrebačkog mesdžida Ševko ef. Omerbašić. Bio je to prvi Ševkov nastup na radiju u radio-drami I. Kajan – N. Simić: *Zakoni i ognjevi*, Radio Zagreba, 1975. Tabula rasa mladog gospodina Ševke Omerbašića tek je trebala biti ispisana.

4.

U ZAGREBAČKOM AZILU JEVREMEA BRKOVIĆA

Tekstovi koje je objavljivao Jevrem Brković u *Vjesniku* uvjeravali su me da samo onaj koji duboko uranja u najosjetljivije slojeve vlastitog bića, a i sam pridonosi kreativnim zamahom njegovu obogaćivanju, može i zna kako – istinski suosjećati s drugima. Na Jevrema Brkovića nije pala mreža “interpretatora

srpstva”, čak ni njegova nekoć prisnog prijatelja Radovana Karadžića. Jevremovi „i um i duša“, ostali su čisti i nepomućeni, bez sjenke koja iskrivljuje misao.

Tek što se desio zločin u Bijeljini od kojeg ne dolazi san na oči, Jevrem je u nekom skrivenom zagrebačkom stanu ispisivao redove koji se neće zaboraviti: “Poslije tog užasa nad Muslimanima, mogu se osjećati Muslimanom.”

Tako je otrprilike zapisao čovjek kojeg ljudsko spaja s drugim ljudima. Davno sam upoznao pjesnika Jevrema Brkovića, kao momčić u kratkim hlačama bio sam na nekoliko njegovih pjesničkih susreta u zavičajnom Mostaru. U Zagrebu sam ga susretao na Goranovom proljeću. Ljudi su ga voljeli i radovali mu se.

Slušao sam ga na Goranu, održao je književnu večer. Upoznao sam ga s Hilmijom Šabićem i Amirom Bukvićem. Mladi je književnik Tomislav Domović vješto vodio večer. Publika s golemom pažnjom prati crnogorskog barda i ono oko njega: priču o zločinu, o književnicima koji su postali zločinci. „Ovo je vjerojatno jedini rat u historiji koji su isplanirali akademici, a pripremili pjesnici; generali su bili samo puki izvršioči“ - govorio je Jevrem i spominjao niz imena, pa i prijatelja, od kojih sam Radovana Karadžića poznao. Na kraju večeri dao mi je papirić s adresom svog azilantskog smještaja. Čekat će me u deset sati, 15. V. 1992.

Izlazim iz tramvaja na Britanskom trgu i kratku razdaljinu prelazim žurno, čitam na vratima ime državne institucije i penjem se na prvi kat.

Morali su upozoriti Muslimane!

“Dragi moj Ibrahim!” - tako je progovorio kad sam zakoračio u njegov azilantski stan. Glas mu je imao čudnu boju i treptanje, gorko i otajno: “Vidiš li što nam rade s našim divnim Mostarom, dragi Ibrahim!”

A potom: “Baš sam ovih dana mislio na tebe” – čujem Jevremov glas i znam da je to povezano sa člankom koji je neki dan objavio i u kojem se pita kako to da ne čuje glasa prosvjeda Izeta Sarajlića, Alije Kebe, Mehe Barakovića i drugih pjesnika iz Bosne i Hercegovine. –” Mislio sam gdje si, što radiš!”

Sada smo sami i Jevrem mi se obraća s dirljivom pažnjom prijatelja, mada on zaslužuje svaku brigu i skrb: gledam tog odvažnog čovjeka i njegovu dojmljivu glavu koja tako prisno pripovijeda, pa se i nehotice pitam – što lovci na glave traže na njoj, što im je to toliko užasno u njoj da su razaslali tjeralicu za njom diljem Europe da bi je se dočepali i usta joj zatvorili!

Kaže: “Ja već nekoliko godina, tamo negdje od 1985. godine, od kako je započeo moj sukob s Miodragom Bulatovićem, književnikom, velikosrbinom, velikim

velikosrbinom, čak i monstroznom, koji je izjavljivao da će samo na tenkovima ući u Prištinu i gaziti albansku i muslimansku djecu, upozoravao Muslimane Crne Gore i Sandžaka i Bosne, u nekoliko svojih intervjuu u *Muslimanskom glasu*, u *Valteru*, u *Nedjelji*, ja sam u svim tekstovima upozoravao što se sprema. Bio sam veoma, veoma ubijeden da sam dešifrovao, da sam pročitao monstroznu strategiju velikosrpstva, da sam dešifrovao zapravo, počevši od Garašanina i njegove *Načertanije*, koja je sada uobličena u *Memorandum*, te da sam pročitao memorandumsku strategiju, koja ide u likvidaciju svih onih koji su neka, pa i biološka, prepreka za stvaranje Velike Srbije. Nije shvatljivo, i to nikada neću moći oprostiti prijateljima koji su morali upozoriti Muslimane, tim svojim prijateljima nikada neću oprostiti to da nisu razmišljali (o tako bliskoj mogućnosti) da se desi da u jednom vijeku, ne u vijeku, nego u jednom poluvijeku, zapravo u pedeset godina – Muslimani budu dva puta klani od istog noža, od istog neprijatelja, od iste ruke, od istog krvnika – znači od četnika. [...]

– Toliko sam toga napisao, a osobito je to, sa pisanjem, u novije vrijeme „uzelo maha“! Poistovjećivati narode sa zločincima iz tog naroda svakako je besmisleno. Recimo u srpskom slučaju, pogotovu u srbijanskom, može se govoriti o Miloševiću. On je zaista, kako se ono kaže, vrhunac, piramida noža, on je piramida srpskog zločinačkog noža. Ali, to ne znači da je taj narod uzidan u tu piramidu, shvaćate, srbijanski narod. Jesu šešeljevci, jesu arkanovci, jesu Boga mi dobar dio, ne mogu reći veći dio, jeste, dobar se dio poistovjetio sa svojim vrhovnim koljačem Slobodanom Miloševićem, čovjekom koji je oduzeo čast srpskom narodu, ponizio srpskog vojnika i uništio njegovu zaista zaslužnu slavu, nekada stečenu, pogotovu u I svjetskom ratu.

– Prema tome, ne mogu se sa srbijanskim narodom poistovjetiti svi Miloševićevi i četnički zločini. Međutim, sa Srbima iz Bosne, pogotovu iz Bosanske krajine, pa i onamo iz Slavonije, Kninske krajine, stvari stoje drugačije. Oni su mnogo masovnije učestvovali i učestvuju u pokolju, nego što su Srbijanci. Vi nijeste nigdje pročitali da su recimo Srbi iz Banjaluke, što je meni jako žao, Srbi sa Kozare, stali u odbranu svojih komšija Muslimana. I Hrvata, naravno. Tamo su Hrvati digli ustanak, na Kozari. Hrvati su bili komandanti, Hrvati i Crnogorci. To danas svako zaboravlja (...)

Vrhunski mag, vrhovni zločinac – Radovan Karadžić

“A ko je vrhovni mag, vrhovni zločinac? Vrhovni rušitelj, ko je taj koji ih je napatio? Ko im je dao znak da to čine, ko ih je organizovao da budu zločinci?”

Opet, Radovan Karadžić, rođeni Crnogorac, po ocu, po majci, sin Vuka znanog Ogrebina, koji nimalo ne uživa lijep glas ni u svojim Karadžićima, selu kraj Nikšića. I eto, taj Radovan Karadžić, on nije imao para, sirotinja crnogorska, šavnička, da ode u Beograd da studira, pa se onim vozom dovukao do Mostara u prtenim gaćama, hoću da kažem prteno-vuneno, u nazubicama, u nekakvim skundanim cipelama, u crijevljama vojničkim, poluvojničkim došao da studira u Sarajevo. I svakoj se kući sarajevskoj, svakoj se cesti sarajevskoj, svakoj se slastičarnici sarajevskoj, gdje je osjetio prvi put miris ruma u kolačima, divio, volio je Sarajevo, ja to znam, počeo je pisati i pjesme, uvlačio se pod kožu sarajevskim pjesnicima, prije svega Izetu Sarajliću, oblijetao oko Izeta, nosio mu tašnu, nosio mu svaki stih, svaku pjesmu, i Izet ko Izet, Trebinjac, brat mrtvog Eše Sarajlića, onoga Eše koji je umro za svoje ideale na Mamuli u Crnoj Gori. Kojeg su tamo strijeljali okupatori, ondašnji. Taj Izet, i takav, zaljubljenik u Sarajevo, u Vilsonovo šetalište, u sebe, u svoje prijatelje, on je Radovanu Karadžiću, misleći da je to mladi Crnogorac, pjesnik došao rumenih obraza kao da je čitavog života pio samo vareniku, odnosno mlijeko sa Krnava i jeo kozji sir, shvaćate, crvenio se, uvijek kad bi govorio i Izet Sarajlić, povjeruje u to crvenilo, u to nekakvo crnogorsko mitsko poštenje, i posveti mu pjesmu (...).”

Pričao je Jevrem bez prestanka, kao da više nema vremena.

Tri puna dana dolazio sam u azilantski zaklon pjesnika Jevrema Brkovića. Slapovi njegovih riječi i rečenica, gotove izvorne i neusporedive stilistike pune značenja i očajja, vapaja i apokaliptičke slutnje još crnje nego što je stigao izgovoriti u ta tri naša viđenja u tri svibanjska dana godine 1992. Divio sam mu se. Kad mu je supruga Kaća došla da ga vrati u Crnu Goru, jer eno, smilovali su mu se, odobrili povratak, ponovno je bio ugrožen, pa i upucan, vozač mu je izgubio život, a on – poprskan krvlju, preživio! Umro je u 88. godini, 24. siječnja 2021.

5.

PRO-GLAS!

NE BJEŽIMO OD ZLA, ZLU SE SUPROTSTAVIMO

S Farisom Nanićem prilazim Rektoratu Sveučilišta u Zagrebu, u koji su nas pozvali organizatori skupa Hrvatskih intelektualaca, Bošnjaka (tada Muslimana) i Hrvata porijeklom iz Bosne i Hercegovine, povodom početka agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Sala Rektorata bi puna i skup je mogao početi. Skup je otvorio prof. dr. Osman Muftić, ministar znanosti RH. Potom sam prozvan, da kažem nekoliko rečenica, umjesto pledoajea. Ustao sam i preletio dvoranu brzim pogledom. Od Bošnjaka sam odmah prepoznao ljude koje susrećem, prof. dr. A. Kurjaka, dr. M. Ždralovića, Azru Ruždiju, glumca A. Bukvića... Priključila nam se i glumica u izbjeglištvu, Hasija Borić. U dvorani je oko 50-60 sudionika. Danas je 7. svibnja 1992. godine.

Započeo sam: *Dame i gospodo, vi prisustvujete Skupu intelektualaca Hrvata i Muslimana porijekom iz BiH – akcenti su na Apelu međunarodnoj javnosti i Proglasu. Moj kratki tekst govora koji sam pripremio, svojevrsnog proslova našem mogućem razgovoru, želio bih pročitati, jer je kratak i jasan.* I nastavio sam, onim tekstom koji će kasnije biti objelodanjen u prvom broju *Behara*, pod naslovom *Pro/glas!, Ne bježimo od zla, suprotstavimo mu se.* Eto tek nekoliko nasumice izabranih misli iz tog starog zapisa:

Nitko više nema pravo šutjeti! Tko je nijemi svjedok zločina što je u jeku provedbe nad muslimanskim i hrvatskim narodom Bosne i Hercegovine – i sam je sudionik u zločinu! Samo gluhi ne čuju smrtne jauke svojih naroda pod nožem ukoljica! Samo slijepac ne vidi i ne okrivljuje najsvirepijeg zločinca – Slobodana Miloševića. On pokreće maloumne ruke četnika i vojnike pod komandom generala Adžića, da čupaju dječja srca, vade majkama oči, komadaju tjelesa naše braće i naših očeva.

Mrtvi su napunili ulice naših gradova i sokake našega djetinjstva. Malo je ostalo vremena da živi pokupe svoje mrtve. Zbog toga mi, intelektualci porijekom iz Bosne i Hercegovine, i pretvaramo svoju kulturnu i znanstvenu samozatajenu i dobrovoljnu društvenu potisnutost u glasan govor, ne više svijetu i velikim silama, nego sebi i svojoj braći, Muslimanima i Hrvatima! U guste se redove poredajte, da ne propadnete. (...) A ako se prepustite i razdvojite braćo naša, onda nema druge nego da odmah počnemo sami sebi mezare kopati – da krik zadnji Boga uzvišenom uputimo i oči sklopimo! A On neće izmijeniti našu sudbinu, dok sami sebe ne izmijenimo, dok svoju dušu Musliman Hrvat, a Hrvat Muslimanu ne posudi – pa da je onda, ojačan, srbočetniku okrene! To je jedini potpis ispod sudbine naše budućnosti. To je jedina točka oslonca u kojoj je spas domovine.

Incident ili izdvojeno mišljenje?

Ministar dr. Muftić dao je riječ sljedećem govorniku, svima poznatoj osobi iz medicinskih znanosti. Izrekao je opravdanu osudu surovih agresora, fašistički

pogrom hrvatskog i bošnjačkog stanovništva, i jasan genocid. Pri kraju, u samoj završnici, govornik je smiono izgovorio i stav o *porijeklu zla u agresoru*. Razlog im je zapisan u genocidnoj genetici – bio je smisao njegovih nedvosmislenih riječi. U prijevodu – kriv je „pogrešni gen“ - koji strukturira njihovo zločesto, genocidno ponašanje. Faris Nanić i ja smo se pogledali! Još dok je trajao nekakav pljesak, vidio sam kako Faris podiže ruku i traži riječ. Progovorio je iz publike : „Danas smo prvi put doznali da su najgori zločinci genocidni jer imaju u svojoj genetičkoj strukturi jedan gen koji je odgovoran za provođenje genocida! Učili smo da čovjekovo ponašanje proizlazi iz njegove kulture i socijalnog horizonta iz kojeg se oblikuje njegovo biće“- to je bio smisao riječi možda najmlađeg sudionika tog skupa u Rektoratu. Iz publike ga je prethodni govornik upitao: „Na čemu ste mladiću diplomirali?“ „Na građevinskom fakultetu!“ – odgovorio je Faris. „Medicinu gospodine prepustite liječnicima.“ Zabilježio sam ove retke u svom dnevniku, kao tužnu zgodnu zbog njezine poruke, a ne zbog onoga koji ju je izgovorio. Jer, ako je gen u pitanju, može li zločinac uopće odgovarati pred sudom? Ili drukčije: Svi imamo pravo na svoje moguće zablude?

Tako je govorio Boris Buzančić
(20. V. 1992.)

U Preporodu smo gotovo svaki dan, prostorije su ispražnjene od prethodnog iznajmljivača, još su prazne, ostale su tek dvije- tri oštećene stolice od prethodnog vlasnika koji nije znao što bi s njima. Ico i njegov sin rade predračun i koncipiraju vizualnu sliku što bi se sve dalo uraditi i od ovih sumornih prostorija napraviti lijep i ugodan društveni kutak u Zagrebu. Nema dana da nam neko od zanatlija ne ponudi pomoć svojih ruku- keramičari, električari, vodoinstalateri... Svi će uskoro biti ovdje. Bit će to izuzetno dirljivo: niko neće htjeti ni pomisliti da naplati svoje zanatske usluge!

Ico Voljevica mi dodaje izrezak iz *Vjesnika* o čudnim izjavama gradonačelnika Borisa Buzančića, znamenitog hrvatskog kazališnog glumca. „Upravo sam pročitao“- kažem. „Trebaju sve ove stvari arhivirati, pa i donositi u *Beharu*“- kaže Voljevica. Ovakvih izrezaka imam u tolikim količinama da jednostavno ne znam što ću s njima, ali i od grdnje Smailine. Stan je zatrpan knjigama, novinama, papirima i samo papirima!

Buzančić je dobio packu u *Vjesniku* zbog stavova koje iznosi o Muslimanima gdje god stigne. Podjednako otvoreno i u Zagrebu, ali Bogami i u Sarajevu (za službenog posjeta). Čudno je da mu se ne odupru ni oni Muslimani koji s njime

rade u Kazalištu! Vrijedi prepisati cijeli tekst Suzane Kocijan (2. str. *Vjesnika*) naslovljen *Glumac je glumac*:

„Na sjednici Skupštine grada Zagreba u ponedjeljak skupštinski su se vijećnici nemalo iznenadili reakcijom gradonačelnika Borisa Buzančića. Priključivši se raspravi o nemogućnosti Zagreba da dalje prihvaća pretežno bosansko-hercegovačke izbjeglice i prognanike, on je predložio: „Naši su aerodromi sada slobodni, valjalo bi ih ukrcati u avione i poslati pismo svima, od Gadafija do Irana, s molbom da se pobrinu za svoju braću Muslimane.“

Na upozorenje jednog od vijećnika kako su to i naši Muslimani, gradonačelnik je prekinuo daljnju raspravu: „Da, jesu naši, ali su Muslimani...” Potom su neki od vijećnika našli za shodno da zamole novinare da „prečuju” gradonačelnikovu brzopleto izrečenu tvrdnju ili bar da u svom izvještaju upozore kako se vijećnici nisu suglasili s tim prijedlogom.

Nažalost, to je tek jedan od mnogih gradonačelnikovih “bisera” koji je ugledao svjetlo dana. Ostali su nerijetko svoj kraj dočekali već u novinarskim bilježnicama, jer novinari nisu željeli izazvati suvišnu zbrku. No, dok se ovo može, recimo, shvatiti samo verbalnim ispadom, gradonačelnikova krivo shvaćena uloga začinjena javnim osobnim stajalištima i komentarima doživljava svoju kulminaciju u službenim međunarodnim razgovorima.

Naš novinar još nije zaboravio Buzančićev odgovor na upit člana francuske parlamentarne delegacije Bernara Stasija o zbivanjima u susjednoj BiH i kome se priklanjaju Muslimani. Gradonačelnik je rekao i da je „u svom intervjuu jednom sarajevskom listu ustvrdio kako su Muslimani zapravo – Hrvati“, na što mu je Adil Zulfikarpašić odgovorio kako nedovoljno poznaje povijest. Buzančić je tada priznao Stasiju kako ga je zbog toga prekorio i sam predsjednik Tuđman, no da on zna kako predsjednik ipak dijeli njegovo mišljenje, ali ga ne iznosi javno. Stasi je pristojno saslušao gradonačelnika, te vrlo diplomatski i pristojno svoje zaključke zadržao za sebe. Ne učeći iz tuđih primjera, Buzančić očito zaboravlja da su službeni posjeti, ma koliko bili prijateljski, ipak službeni i da se na njima ne prepričavaju kuloarske priče i prepirke, kao ni osobna mišljenja izrečena neslužbeno i „u hodu“. No, po svemu sudeći, „glumac je glumac“.

TAḤMĪS U RUKOPISNOM DIVANU HASANA BOŠNJAKA

Semir Rebronja

Apstrakt

Taḥmīs, kao specifična poetska forma, predstavlja važan segment orijentalno-islamske književne tradicije. Ovaj žanr podrazumijeva oblik intertekstualnosti u kojem pjesnik stupa u dijalog s drugim autorom, dodajući svoja tri stiha već postojećem distihu, čime nastaje strofa od pet stihova. Takva struktura zahtijevala je dosljedno jedinstvo metra i rime, što svjedoči o visokom stepenu pjesničke vještine i estetske discipline. Hasan Bošnjak, pjesnik koji je krajem 18. i početkom 19. vijeka živio u Medini, stvarao je na arapskom jeziku i iza sebe ostavio divan sa tristo pet pjesama različite dužine, većinom panegiričkog karaktera. Uz pohvalnice, pisao je i pjesme u žanrovima taḥmīsa, taštīra i tasbī'a, koji se razlikuju prema broju stihova metateksta i prototeksta. Njegovi taḥmīs-tekstovi obuhvataju stihove klasičnih pjesnika poput al-Mutannabija, Ibn Zaydūna, Bahā' al-Dīna al-Miṣrija i 'Umara ibn Farīda, ali i njegovih suvremenika, među kojima se ističe Muḥammad Amīn. Taḥmīs Hasana Bošnjaka i Mutenebbija može se analizirati kroz tri ključna aspekta: strukturu, motive i temu. Ovo pokazuje kako taḥmīs funkcioniše kao intertekstualna praksa, gdje se novi stihovi ne samo nadovezuju na prethodne već i stvaraju novi kontekst i značenje. Ove pjesme nisu samo primjer pjesničkog majstorstva, već i dragocjen uvid u dinamiku književnog dijaloga između različitih prostora i epoha. Istovremeno, one potvrđuju kulturnu ukorijenjenost bošnjačkog autora u arapsko-islamsku tradiciju te doprinose razumijevanju interakcije književnosti i identiteta.

Ključne riječi: taḥmīs, klasična književnost, Hasan Bošnjak, intertekstualnost, književno-kulturni identitet.

Uvod

Bošnjački pjesnik Hasan Bošnjak, koji je živio i stvarao u XIX vijeku, u svom *Divanu* ostavio je ukupno 308 pjesama. Kao postklasični autor, dosljedno je slijedio poetske klasičare i naslanjao se na tradiciju uobličenu u okviru klasične književne tradicije. U svojoj je poetici često pokazivao svijest o kontinuitetu s ranijim stvaralaštvom: oponašao je prethodne pjesnike, ali je i u obliku književnog dijaloga „komunicirao“ s velikim autorima, poput al-Mutanabbija. S njima je polemizirao kroz nekoliko pjesama napisanih u formi *taḥmīsa*. *Taḥmīs*, kao specifična poetska forma, predstavlja izuzetno važan element u orijentalno-islamskom pjesništvu. *Taḥmīs* je žanr tradicionalne arapske poezije, oblik intertekstualnosti u kojem pjesnik poetski komunicira s drugim pjesnikom.

Na arapskom jeziku posebno se izdvajaju klasične i savremene studije, među kojima se najčešće referira na *Tāriḥ adab al-‘Arab*, monumentalnu historiju arapske književnosti, koja u više tomova obrađuje poetske transformacije i tradicionalne žanrove, uključujući i *taḥmīs*. Među autorima koji su detaljno analizirali ovaj oblik ističe se i Muṣṭafā Šādiq al-Rāfi‘ī, čije djelo problematizira odnose imitacije, nadogradnje i pjesničke vještine u arapskoj tradiciji, te ga zato savremeni istraživači često konsultiraju kao relevantnu teorijsku osnovu. Savremeni doprinos predstavlja i studija Yaḥye al-Bahānija, *Fann al-taḥmīs fī al-ši‘r al-‘Umānī*,¹ koja daje pregled specifičnog razvoja *taḥmīsa* u osmanlijskoj književnosti, tako naglašavajući njegovu stilističku raznolikost, tematski spektar i poetsku funkcionalnost u okviru regionalnih poetika Arapskog poluotoka.

Na bosanskom jeziku, istraživanje *taḥmīsa* ima dugu i vrijednu tradiciju, posebno zahvaljujući bosanskim filozozima. Esad Duraković, u studiji *Tradicionalizam ili dinamičnost tradicije: žanr taḥmīs u orijentalno-islamskoj književnosti*, analizira *taḥmīs* kao primjer živosti književne tradicije, ističući njegovu hermeneutičku i intertekstualnu narav, te načine na koje se pjesnik nadovezuje na izvorni tekst stvarajući novu, stilski koherentnu cjelinu. Posebno važan doprinos predstavlja rad Berina Bajrića, *Stihovi ka sjedinjenju: tahmis Abdullaha Salahuddina Ušakkija Bošnjaka na al-Busirijevu Qasīdu al-Burdu*. Ova studija donosi detaljnu analizu jednog od najznačajnijih bošnjačkih *taḥmīsa*, s preciznim uvidima u njegovu strukturu, poetiku i duhovno-estetski okvir, pokazujući kako se bosansko-osmanski kulturni prostor aktivno uključivao u širu arapsko-islamsku književnu matricu. Sve ove studije, i

¹ Izdavač je Maktaba al-Masqat, 1995.

arapske i bosanske, koje se oslanjaju na komparativnu književnu metodologiju, pokazuju da je žanr taḥmīsa mnogo više od formalnog umetanja stihova. Riječ je o sofisticiranom obliku *intertekstualnog dijaloga*, u kojem se pjesnik kreće između odanosti izvorniku i vlastite kreativne nadogradnje, stvarajući simfoniju glasova, stilova i značenja.

Cilj ovog istraživanja je da se kroz analizu specifičnih primjera taḥmīsa u poeziji Hasana Bošnjaka, istraži njegov pristup formi, kao i funkcija koju ova specifična struktura stihova ima u kontekstu njegovog književnog stvaralaštva. Također, rad se bavi i pitanjem kako Bošnjak koristi taḥmīs u odnosu na opšti pjesnički izraz svoje epohe, uzimajući u obzir kulturne i književne uticaje vremena u kojem se stvarao.

Taḥmis-komunikacija dva svijeta

Taḥmīs je jedan od poetskih žanrova u orijentalno-islamskoj književnosti koji se formom i sadržajem, a naročito formom, posvećuje poetičkom nadmetanju s kanonskim djelima istoga žanra. Time se na poseban način problematizira odnos epigonskog i originalnog u poimanju stvaralaštva u staroj i srednjovjekovnoj književnosti.² To je pjesnička forma u kojoj se strofe sastoje od pet stihova. Nastao je tako što je pjesnik uvodio u strofu dva stiha nekog pjesnika s kojim poetski komunicira, a onda mu je dodavao tri svoja stiha. Razumije se, pet stihova morali su sačinjavati čvrstu strukturu strofe. Za to je bilo nužno da svi stihovi budu ispjevani u istome metru i u istoj rimi.³ Vrlo često i cjelokupno književno-povijesno iskustvo žanra, naprimjer panegirika: u poemi jednoga “autora” ugrađena je metodom citatnosti pjesme drugoga “autora”, koja, kao palimpsest, sadržava najpoznatije pjesme istoga žanra (u predmetu ovoga rada to je panegirik), ali uvijek i ne slučajno – “poredane” u povijesnoj vertikali, jer je cilj da se predstavi junačka tradicija. Žanr taḥmīs, naprimjer, svojim odnosom prema drugim najistaknutijim pjesmama u datome žanru asocira na florilegij, budući da eksplicitnom citatnošću navodi stihove drugog/drugih pjesnika koji imaju značaj antologijske vrijednosti u književnoj povijesti, dakle – u tradiciji. Pošto se u žanru taḥmīs javljaju eksplicite dva autora – dok pjesma komunicira vascijelo iskustvo toga žanra, sadržano i u njegovoj antologijskoj vrijednosti – to znači da se na autentičan način relativizira pitanje, ili značaj autorstva

² Esad Duraković, Tradicionalizam ili dinamičnost tradicija: žanr taḥmīs u orijentalno-islamskoj književnosti, *Pismo - Časopis za jezik i književnost*, 09:167-185.

³ Esad Duraković, *Orijentologija univerzalnog sakralnog teksta*, Tugra, Sarajevo, 2007, 311

u toj tradiciji općenito.⁴ U proučavanju žanra *taḥmīsa* razvila se opsežna i raznovrsna literatura na arapskom i bosanskom jeziku. O ovom složenom poetskom postupku, koji podrazumijeva umetanje tri stiha ispred svakog izvornog distiha kako bi se formirala nova, petostihovna cjelina, pisali su mnogi autori, analizirajući njegovu estetsku logiku, funkcije i razvoj kroz vijekove. Razumijevanje pojma, odnosno pozicije autora u srednjovjekovnoj orijentalno-islamskoj poetici ima veliku važnost za razumijevanje te književnosti u cjelini, za ispisivanje historije književnosti, što znači i za njeno vrednovanje. Autor je, uglavnom, moderna pojava. Njegovo ime danas se nalazi na početku svakog djela – kao prvi i najvažniji podatak, bez obzira na to što se u nekim teorijskim pristupima nastoji značajno, katkad i radikalno, predstaviti neovisnost djela od personalnosti autora.⁵

Bajrić primjećuje da je „veoma zanimljivo intertekstualno djelovanje kulturnog i žanrovskog pamćenja, tradicije, kanona i citatnosti u specifičnoj semiosferi orijentalno-islamske kulture može se pratiti kroz poeziju Bošnjaka pisanu na orijentalno-islamskim jezicima za vrijeme osmanske vladavine u Bosni. Poetski tekstovi Bošnjaka na ovim jezicima strukturirani su kao svojevrsni palimpsesti u kojima su sačuvana, bilo u svojim prvotnim formama, bilo transformirana i preoblikovana, značenja i forme iz stare i klasične arapske poezije.“⁶

O autoru

Ḥasan ibn Muṣṭafā al-Būsnawī al-Madanī, Hasan Bošnjak, rođen je u Medini u posljednjoj deceniji 12. vijeka po Hidžri i stvarao je u prvoj polovini 13. vijeka (kraj 18. i prva polovina 19. vijeka). Napisao je *Dīwān* na arapskom jeziku sa 308 pjesama i rukopis se čuva u biblioteci Islamskog univerziteta u Medini.⁷ Hasan Bošnjak je pisao pjesme i u žanru *taḥmīsa*, *tašṭīra* i *tasbī'a*. Ti žanrovi se razlikuju po broju stihova metateksta i prototeksta. U tim pjesmama, autor često ugrađuje pjesme klasičnih pjesnika, poput al-Mutannabīja (u. 965), Ibn

⁴ Esad Duraković, Tradicionalizam ili dinamičnost tradicija: žanr *taḥmīs* u orijentalno-islamskoj književnosti, *Pismo - Časopis za jezik i književnost*, 169.

⁵ Ibid, 169.

⁶ Berin Bajrić, Intertekstualnost kao pamćenje i 'rekonstrukcija' tradicije u Uššakijevoj poeziji na arapskom jeziku, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 65:89-116.

⁷ Vidi rad: Semir Rebronja, „Književne i kulturno-historijske osobenosti Divana Hasana Bošnjaka“, *Anali GHBB*, svezak 25, br. 39, 2018, 125-144.

Zaydūna (u. 1071),⁸ Bahā' al-dīna al-Miṣrija (1258),⁹ 'Umara ibn Farīda (1235),¹⁰ ali i pjesme njegovih suvremenika, poput Muḥammada Amīna.

U jednom od taḥmīsa, kojeg navodimo kao ilustraciju, autor ugrađuje pjesmu klasičnog arapskog pjesnika al-Mutannabija:

من سح سحب جفون المدنف الزمن	حيا الحياز من الاحباب من زمن
أبلى الهوى أسفاً يؤمّ التوى بدني	فالبين من بينهم مذ قاد لي بدني
	وَفَرَّقَ الْهَجْرُ بَيْنَ الْجَفْنِ وَالْوَسَنِ
والقلب بعدهم مسي حليف اذا	والعين من بعدهم قد كحلت بقذا
رُوحٌ تَرَدَّدَ فِي مِثْلِ الْخِلَالِ إِذَا	وانني صرت من فرط السقام كذا
	أَطَارَتْ الرِّيحُ عَنْهُ الثُّوبَ لَمْ يَبْنَ
فارحم فديتك ان الصبر مرتحل	قد زاد لي الوجد يا من زانه الكحل
كفى بجسمي نُحُولاً أَنِّي رَجُلٌ	هل فوق هذا تروم الجسم ينتحل
	لَوْلَا مُخَاطَبَتِي إِيَّاكَ لَمْ تَرْنِي ¹¹

*Hej, ti, što si od voljenih, udaljen
Očiju izmorenih od nesanice rastanka*

*Rastanak međ' njima tijelo moje razara
Tuga, tog dana rastanka, moje tijelo ophrva*

A rastanak san na oku rastjera

*Nakon njih, oči su bolom uplakane
Nakon njih, srce je postalo očima saveznik*

*I zato teško bolestan sam postao
A duša što se koleba među pukotinama
Kada vjetar raširi odjeću ali ga ne otkrije*

⁸ Bošnjak, Hasan Dīwān (rukopis), Biblioteka Islamskog univerziteta u Medini, br. F 3-8737, fol. 91b do 233a, 209.

⁹ Ibid, 207.

¹⁰ Ibid, str. 82.

¹¹ Ibid, 217.

*Meni se boli uvećali, ti koji si surmom ukrašen
Smiluj se, život bih dao za tebe, jer strpljenja posustaje*

*Da li ima iznad toga čežnja iscrpila tijelo
Dovoljna mi je iscrpljenost tijela, jer ja sam čovjek*

Da vam se nisam obratio, ne biste me ni vidjeli

Ova pjesma sastoji se od, uslovno rečeno, tri strofe, pri čemu je pjesnik u strukturu teksta ugradio al-Mutanabbijevu maqtū‘u¹² od tri stiha. U prvoj strofi pjesnik je ispjevao tri polustiha: jedan cjelovit stih i prvi dio narednog stiha (al-šadr), zatim drugi dio tog stiha (al-‘ağaz), dok je peti, samostalni polustih preuzet iz prvog stiha al-Mutanabbijeve pjesme. Rima (qāfiya) na slovo nūn u prvoj strofi u potpunosti odgovara prototekstu, kao i peti polustih u preostale dvije strofe, dok su rime u tim strofama usklađene s rimama prvih polustihova u stihovima al-Mutanabbijeve pjesme. U tahmīsima, polustihovi unutar jedne strofe u pravilu imaju istovjetnu rimu (al-muwāzana), iako su povremena odstupanja od tog obrasca također zabilježena. I u stihovima Bošnjaka i al-Mutenebbija vidljive su brojne stilske figure, dominirajuća figura je metafora (al-‘isti‘āra). U prethodnoj kasidi, Hasan Bošnjak „komunicira“ sa znamenitim arapskim pjesnikom al-Mutanabbijem. Dvije pjesme; metatekst i prototekst, „komuniciraju“ preko stila, leksike do sadržaja. Obje pjesme su elegije i autori pjevaju o tuzi i rastanku voljenih osoba. Tahmīs Hasana Bošnjaka i Mutenebbija može se analizirati kroz tri ključna aspekta: strukturu, motive i temu. Hasan Bošnjak koristi stihove Mutenebbija i proširuje ih svojim dodacima. Struktura je precizna i održava metar i rimu originalnog djela, pri čemu svaka dodatna tri stiha uvode novu dimenziju osjećaja i interpretacije, dok čuvaju tematski kontinuitet s originalnim stihovima.

Rastanak i čežnja: Centralni motiv u oba dijela je rastanak od voljenih, što izaziva bol i patnju. Ovaj motiv je univerzalan u arapskoj poeziji, posebno u ljubavnim i elegijskim pjesmama.

¹² „Maqtu‘a je kraća pjesnička forma, po temama dosta bliska ditirambu, koja ima do sedam stihova s jedinstvenim metrom i rimom. To je jednotematska pjesma koja se održala tokom cijele istorije arapske poezije i služila za stvaranje kraćih pjesničkih djela koja izražavaju jednu sliku, jedno osjećanje, jednu ideju, jednu temu. Na taj način je ova forma bila pogodna za njegovanje specifičnih tema, kao što su vinska, ljubavna, misaona, mistična. Ovom formom se često izražava igra pjesničkog duha lagana avantura ili misaona ili emocionalna anegdota“ Sulejman Grozdanić, *Na horizontima arapske književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 21: Al-Mutanabbī, Dīwān, Dār Bayrūt, Bayrūt, 1983, 7.

Tuga i patnja: Bol zbog rastanka pretvara se u fizičku i emocionalnu iscrpljenost, što je prikazano kroz suze, nesanicu i slomljeno srce.

Bezvremenost ljubavi: Motiv ljubavi koja traje i kroz bol, te nespремnost na zaborav, ističe se kroz izraze beskrajne čežnje i žrtvovanja.

Tematski, taḥmīs obrađuje ljubavnu patnju i unutarnju borbu izazvanu razdvajanjem. Kroz izraze boli i nesanice, pjesma istražuje dubinu ljudske emocionalne izdržljivosti i sposobnost za žrtvu zbog ljubavi. Hasan Bošnjak, svojim dodavanjem stihova, pojačava emocionalni naboj izvorne kaside, naglašavajući unutarnji konflikt između želje za zaboravom i nemogućnosti da se prebrodi gubitak. Njegovi dodaci pružaju dublji uvid u subjektivno iskustvo tuge, dok originalni stihovi Mutenebbija postavljaju osnovnu temu ljubavi i rastanka. Ova analiza pokazuje kako taḥmīs funkcioniše kao intertekstualna praksa, gdje se novi stihovi ne samo nadovezuju na prethodne već i stvaraju novi kontekst i značenje.

أَيُوحِشُنِي الزَّمَانُ وَأَنْتَ أُنْسِي... وَذَكَرَكَ لَمْ يَفَارِقْ قَطُّ حَسِي
 وَيُغْوِينِي الظَّلَامُ وَأَنْتَ بَدْرِي... وَيُظِلُّمُ بِي النَّهَارُ وَأَنْتَ شَمْسِي¹³
 وَأَغْرَسُ فِي مَحَبَّتِكَ الْأَمَانِي... وَوَطْنِي فِيكَ تَتَمَّرُ قَبْلَ يَبْسِي
 وَأَغْرَسَ مَا بِهِ يَحْيَى فَوَادِي... فَأَجْنِي الْمَوْتَ مِنْ ثَمَرَاتِ غَرْسِي
 لَقَدْ جَارَيْتَ عَدْرًا عَن وَفَائِي... وَصَرْتَ هَبْدَ لَا سَعْدِي بِنَحْسِي
 وَعَامَلْتَ الْعَدُولَ عَلَيَّ جَفَائِي... وَبِعْتَ مَوَدَّتِي ظُلْمًا يَبْخَسِي
 وَلَوْ أَنَّ الزَّمَانَ أَطَاعَ حُكْمِي... وَحَلَّ قِيُودَ اقْتِلَالِي وَعَكْسِي
 لَجَهْدِي فِيكَ قَدْ انْفَقْتُ حَتَّى... فَدَيْتُكَ مِنْ مَكَارِهِهِ بِنَفْسِي

*Vrijeme me čini usamljenim, a ti si moja prisnost,
 i tvoj spomen nikada nije napustio moj osjet.*

*Zavodi me tama, a ti si moj mjesec,
 dan mi se smrači, a ti si mi sunce.*

*U tvojoj ljubavi sadim svoje nade,
 i vjerujem: u tebi će plod dati prije nego uvehnu.*

¹³ U Divanu Ibn Zayduna spominje se لي umjesto بي. Ibn Zaydūn, Dīwān, sakupio: 'Abd Allāh Sindra, Dār al-ma'rifa, Bayrūt, 2005, 28.

*Sadim ono čime mi srce oživljava,
a žanjem smrt iz plodova vlastite sadnje.*

*Za moju vjernost uzvratila si izdajom,
pa mi sreća posta nesreća, a ne radost.*

*Uz one što me koriše stao si protiv mene,
i ljubav si moju prodala nepravedno, za sitnicu.*

*Kad bi mi vrijeme pokorilo svoju volju
i razriješilo okove moje oskudice i obrata,*

*sav bih se u tebi iscrpio do kraja,
i od njegovih nedaća iskupio bih te samim sobom.*

Postupak *taštīra*, koji Hasan Bošnjak primjenjuje unutar tahmisa, predstavlja složen oblik intertekstualne poetike utemeljene na principu citatnosti i kreativne aproprijacije prethodnog teksta. Iako je blizak tahmisu, *taštīr* se od njega razlikuje po strogoj strukturalnoj logici rasporeda polustihova, pri čemu prvi polustih izvornog stiha postaje samostalan stih nove pjesme, dok se njegov drugi polustih prenosi i uklapa kao drugi polustih narednog stiha. Na taj način prototekst ne biva samo komentiran ili dopunjen, nego se strukturalno reintegrira u novi poetski organizam. U ovim stihovima primjećuje se puno paralelizma, a „paralelizam u poeziji funkcionišu na načelu kumulacije, ponavljanja i sl., pri čemu se ponavljanjem strukturalnih jedinica afirmira načelo sličnosti. Također je poznato da paralelizmi afirmiraju i načelo različitosti,¹⁴ poput sunce, mjesec, dan, sijanje. *Taštīr* (تشطير) koji je Hasan Bošnjak ostvario u dijalogu s Ibn Zaydūnom počiva na strogoj formalnoj matrici ovog žanra. Osnovna strukturalna obilježja su: Preuzimanje polustihova iz izvornog teksta Ibn Zaydūna, pri čemu jedan polustih izvornika postaje sastavni dio novog stiha.

Interpolacija vlastitih polustihova, koji se semantički, ritmički i tematski nadovezuju na Ibn Zaydūnov tekst. Očuvanjem metra prototeksta (*bašīṭ*) i rime realizirane na konsonantu s potvrđuje se formalna lojalnost klasičnoj poetičkoj normi. U tom okviru uspostavlja se dvostruka autorska prisutnost: Ibn Zaydūn ostaje poetski autoritet i izvorni glas, dok se Hasan Bošnjak pojavljuje kao interpret, komentator i suautor unutar novog tekstualnog

¹⁴ Berin Bajrić, Stilske odlike tahmisa Abdullaha Salahuddina Uššakija Bošnjaka na Al-Busirijevu poemu *Qašīda al-burda*, Prilog za orijentalnu filologiju, 61:119-149.

poretka. Time Bošnjak ne razgrađuje strukturu Ibn Zaydūnove poezije, nego je iznutra reorganizira, što predstavlja temeljno obilježje *tašfīra* u odnosu na *tahmīs*. Motivski sloj pjesme u potpunosti je ukorijenjen u klasičnoj arapskoj ljubavnoj lirici (*ġazal*), s jasnim naslijeđem uzritske i andaluzijske tradicije. U njemu se prepliću motivi svjetla i tame, prisnosti i otuđenja (*uns / wuḥša*), sadnje i žetve, vjernosti i izdaje, kao i vremena shvaćenog kao neminovne sile. Bošnjakovi stihovi pritom uglavnom poprimaju obilježja panegirika, ali ostaju i u prostoru gazela, jer on uspostavlja izravni dijalog s Ibn Zaydūnom. Za tog pjesnika, kako ističe Fawzī Ḥaḍar, „sve ono što je u njemu pokrenula (Wallāda) nije bila samo privatna i lična ljubavna epizoda, nego se u svom općem značenju pretvorilo u jednu duboku ljudsku iskustvenu dramu. Ibn Zajdūnova ljubav prema Wallādi bila je snažna, duboka i strasna, te je u njemu raspirila nadahnuće i podarila mu izuzetnu pjesničku snagu; iz nje su se prelijevali stihovi u kojima su se izrazila sva stanja ljudske ljubavi.“¹⁵ Tematski, pjesma razvija tragiku neuzvraćene i iznevjerene ljubavi, pri čemu se jasno nadovezuje na *ibnzeydunovski* ljubavni diskurs, ali ga i reinterpreтира: U tom smislu, Hasan Bošnjak ne imitira Ibn Zaydūna, nego ulazi u dijalog s njegovom poetikom, potvrđujući vlastitu pjesničku svijest i sposobnost da klasični tekst pretvori u prostor novog značenja. Pored velikog broja tahmisa u svom divanu, u kojima autor uspostavlja intertekstualni dijalog s brojnim pjesnicima, ponajprije istaknutim predstavnicima sufijske poezije, Hasan Bošnjak u jednoj pjesmi ostvaruje poetsku „komunikaciju“ istovremeno s dvojicom autora – al-Manāstirijem i Muḥammadom Amīnom. Muḥammad Šāh ibn Aḥmad al-Manāstirī al-Rūmī al-Ḥanafī (umro 1052/1642) bio je učenjak i autor više djela iz oblasti islamskog prava, čija je poetska produkcija, iako manje obimna, imala značajan odjek u okviru osmansko-islamske književne tradicije.¹⁶ Drugi pjesnik s kojim Hasan Bošnjak uspostavlja poetski dijalog jeste Muḥammad Amīn al-Zulālī al-Madanī (umro 1241/1825), pjesnik i učenjak te savremenik Hasana Bošnjaka. Autor je djela *Ṭabaqāt al-fuqahā’ wa al-‘ibād wa al-zuhhād*, u kojem donosi biografski pregled pravnika, pobožnjaka i asketa. Hasan Bošnjak s al-Zulālījem „komunicira“ ne samo putem tahmisa, o kojem će biti riječi u nastavku, nego i kroz druge pjesničke razmjene. U jednoj od tih pjesama al-Zulālī upućuje Hasanu Bošnjaku stihove u formi zagonetke, na koje Bošnjak odgovara vlastitom pjesmom. Posebno je

¹⁵ Fawzī Ḥaḍar, *‘Anāšir al-ibdā’ al-fannī fi šī’r Ibn Zaydūn*, Kuwayt, 2004,17.

¹⁶ Ismā’īl bāšā al-Baġdādī, *Hadiya al-‘arīfīn asma’ al-muallifīn wa āṭar al-musannifīn*, bez mjesta i godine izdanja, 2/281.

znakovito da mu se al-Zulālī obraća izrazom *ayyuha al-ḥibr*, pri čemu pojam *ḥibr* u islamskoj tradiciji označava istaknutog islamskog učenjaka; poznato je, naprimjer, da je ‘Abd Allāh ibn ‘Abbās, amidžić Allahovog Poslanika, nosio počasni nadimak *ḥibr al-umma*:

ايها الحبر هالك مني لغزا
ثم هات الجواب ان كنت تدري¹⁷

*O učenjače, došla ti je od mene zagonetka
Pa, daj odgovor, ako budeš znao.*

Al-Zulālī je ovaj postupak primijenio na poeziju al-Manāstirīja, uspostavljajući dijalog između dva pjesnička glasa kroz precizno kontroliranu formalnu transformaciju. Hasan Bošnjak, slijedeći isti poetski model, nadograđuje taj intertekstualni lanac tako što u vlastitu pjesmu ugrađuje stihove i al-Zulejlīja i al-Manāstirīja, čime ostvaruje višeslojnu citatnu strukturu i demonstrira visok stepen poetske svijesti o tradiciji. Time se njegova pjesma ne iscrpljuje u imitaciji, nego prerasta u kreativni prostor susreta tradicije i individualnog izraza, što tahmis i srodne forme potvrđuje kao dinamične, a ne statične žanrove u orijentalno-islamskoj i bošnjačkoj književnosti:

رعى الله من عنهم غدا الجسم بائنا
وشخصهم ما زال للطرف بائنا
وقد دام لي التذكار فيهم مخادنا
وما انس من اشياء لانس شادنا
نفورا ولكن في فؤاد مراتعه¹⁸

*Allah nek čuva one koji su od nas otišli
I oni su otišli ali u očima postoje
U meni su sjećanja o njima sačuvana
Ništa nisam zaboravio, nisam zaboravio gazelu*

*Sve je otišlo, ali, moje srce je čuva.
Nekada je pjesnik koristio iste stihove i u tahmisu i u taštiru.¹⁹*

¹⁷ Bošnjak, Hasan Dīwān (rukopis), Biblioteka Islamskog univerziteta u Medini, br. F 3-8737, fol. 91b do 233a, 79.

¹⁸ Ibid, 210.

¹⁹ Ibid, 233

Zaključak

Analiza tahmīsa u poeziji Hasana Bošnjaka pokazuje da ovaj pjesnik i učenjak ne pristupa tom žanru kao puko formalnom ukrasu ili imitaciji klasičnih uzora, nego kao svjesno izgrađenom intertekstualnom postupku u kojem se susreću poštivanje tradicije i autorska kreativnost. Bošnjakov tahmīs nije mehaničko „dopunjavanje“ tuđeg teksta, već dinamičan dijalog s prethodnicima, u kojem se izvorni stihovi ne samo metrički i rimovno očuvaju, nego se i semantički proširuju i reinterpretiraju. Dosljedno poštivanje metra (baħra) i rime izvornog teksta svjedoči o Bošnjakovoj visokoj kompetenciji u klasičnoj arapskoj poetici i ‘arūdu. U tom pogledu, njegovi tahmīsi potvrđuju njegovu pripadnost kontinuitetu klasične književne tradicije, naročito u odnosu prema autoritetima poput Ibn Zaydūna, al-Manāstirija i al-Zulālīja. Metrička preciznost nikada ne sputava značenje; naprotiv, ona omogućava da se nova semantička slojevitost organski uklopi u postojeći tekst. Tematski, Bošnjakovi tahmīsi ostaju vjerni dominantnim motivima klasične i sufijske lirike: ljubavi, čežnje, odsutnosti, vjernosti i duhovne patnje. Ipak, u njegovoj obradi ovi motivi poprimaju lični i refleksivni ton, čime se klasični ljubavni diskurs pomjera prema unutaranjem, često mističkom iskustvu. Time tahmīs postaje sredstvo duhovne autoekspresije, a ne samo pjesničke vježbe. Posebno je značajno što Hasan Bošnjak u pojedinim primjerima „komunicira“ s više pjesnika unutar jednog teksta, čime se tahmīs pretvara u višeslojni intertekstualni prostor.

Takav postupak ukazuje na visoku književnu samosvijest autora i na njegovu težnju da se pozicionira unutar šireg kanona islamske i sufijske poezije, ne kao epigon, nego kao ravnopravan sudionik tradicije. U konačnici, tahmīs u poeziji Hasana Bošnjaka može se razumjeti kao mjesto susreta tradicije i individualnog poetskog glasa, gdje se formalna strogoća klasične poetike preobražava u prostor kreativne slobode. Upravo u tom spoju leži njegova estetska i književnohistorijska vrijednost, ali i njegov doprinos bošnjačko-islamskoj književnoj baštini.

IZVORI I LITERATURA

- Baġdādī (al-), Ismā‘īl bāšā *Hadiya al-‘arīfīn asma’ al-muallifīn wa āṭar al-musannifīn*, bez mjesta izdanja.
- Bajrić, Berin (2014) Stilske odlike tahmisa Abdullaha Salahuddina Uššakija Bošnjaka na Al-Busirijevu poemu *Qaṣīda al-burda*, Prilog za orijentalnu filologiju, 61:119-149.
- Bajrić, Berin (2018) Intertekstualnost kao pamćenje i ‘rekonstrukcija’ tradicije u Uššakijevoj poeziji na arapskom jeziku, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 65:89-116
- Bošnjak, Hasan Dīwān (rukopis), Biblioteka Islamskog univerziteta u Medini, br. F 3-8737, fol. 91b do 233a
- Duraković, Esad (2007) *Orijentologija univerzalnog sakralnog teksta*, Sarajevo: Tugra.
- Duraković, Esad (2011) „Tradicionalizam ili dinamičnost tradicija: žanr tahmīs u orijentalno-islamskoj književnosti,“ *Pismo - Časopis za jezik i književnost* 09:167-185.
- Grozdanić, Sulejman (1975) *Na horizontima arapske književnosti*, Sarajevo: Svjetlost.
- Ḥaḍar, Fawzī (2004) *‘Anāšīr al-ibdā’ al-fannī fī šī’r Ibn Zaydūn*, Kuwayt.
- Ibn Zaydūn, (2005) *Dīwān*, sakupio: ‘Abd Allāh Sindra, Bayrūt: Dār al-ma‘rifa.
- Mutanabbī (al-), (1983) *Dīwān*, Bayrūt: Dār Bayrūt.
- Rebronja, Semir (2018) „Književne i kulturno-historijske osobenosti Divana Hasana Bošnjaka“, *Anali GHBB*, svezak 25, br. 39, 125-144.

TAḤMĪS IN THE MANUSCRIPT DĪWĀN OF HASAN BOŠNJAK

Summary

Taḥmīs, as a specific poetic form, represents an important segment of the Oriental-Islamic literary tradition. This genre implies a form of intertextuality in which a poet enters into dialogue with another author by adding three new lines to an existing distich, thus creating a five-line stanza. Such a structure requires strict unity of metre and rhyme, testifying to a high level of poetic skill and aesthetic discipline. Hasan Bošnjak, a poet who lived in Medina at the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century, composed in Arabic and left behind a dīwān containing three hundred and five poems of varying length, predominantly panegyric in nature. Alongside praise poetry, he also wrote in the genres of taḥmīs, tašīr, and tasbī‘, which differ according to the number of verses in the metatext and the prototext. His taḥmīs compositions include verses by classical poets such as al-Mutanabbī, Ibn Zaydūn, Bahā’ al-Dīn al-Miṣrī, and ‘Umar ibn al-Fāriḍ, as well as by his contemporaries, most notably Muḥammad Amīn. The taḥmīs of Hasan Bošnjak and al-Mutanabbī can be analysed through three key aspects: structure, motifs, and theme. This demonstrates how taḥmīs functions as an intertextual practice in which new verses not only continue earlier ones but also create a new context and new meanings. These poems are not only examples of poetic mastery, but also provide a valuable insight into the dynamics of literary dialogue across different regions and historical periods. At the same time, they confirm the cultural rootedness of a Bosniak author in the Arab-Islamic tradition and contribute to a deeper understanding of the interaction between literature and identity.

Keywords: taḥmīs, classical literature, Hasan Bošnjak, intertextuality, literary-cultural identity.

HUMAN RIGHTS OF MINORITIES, MIGRATION, AND CONSTITUTIONS IN THE BALKANS: A FOCUS ON COUNTRIES WITH MUSLIM POPULATIONS

Adisa Bekaj
Adem Olovčić

Apstrakt

This study offers a comprehensive synthesis of how constitutional engineering in the Western Balkans has attempted to balance ethnic peace with democratic functionality. By analyzing the legal landscapes of Bosnia and Herzegovina, Albania, Kosovo, and North Macedonia, the research moves beyond purely normative descriptions to uncover the practical tensions between international human rights standards and local ethno-political realities. The core findings reveal that while the so-called “stabilocracy” model, born out of post-conflict settlements, succeeded in halting violence, it simultaneously created rigid constitutional architectures that often perpetuate the marginalization of “non-constituent” minorities and the diaspora. The paper highlights a critical shift: the transition from collective ethnic rights toward a more inclusive, citizen-based pluralism, driven largely by EU conditionality pressures and landmark legal challenges such as the Sejdić–Finci case. Ultimately, this work serves as a critical evaluation of the “Balkan model” of minority protection, concluding that sustainable democratic inclusion requires a structural departure from ethno-centric governance toward a framework of genuine pluralist constitutionalism.

Keywords: minority rights, migration, constitutionalism, Balkans, Muslim populations.

Introduction

The Balkans have long been a site of profound cultural, ethnic, and religious diversity, shaped by overlapping imperial legacies, contested nationalisms, and complex patterns of migration. Among the region's most significant social realities is the historical presence and contemporary political status of Muslim populations, primarily composed of Bosniaks, Albanians, Turks, and other groups. These communities, either as majority populations (as in Albania and Kosovo) or as significant minorities (as in Bosnia and Herzegovina and North Macedonia), have played pivotal roles in the construction of national identities and the formation of constitutional orders across the region. However, the rights of minorities—ethnic, religious, and linguistic—remain unevenly protected, frequently subject to politicization, securitization, and legal ambiguity.

This article examines how minority rights, migration trends, and constitutional structures intersect in selected Balkan countries with significant Muslim populations: Bosnia and Herzegovina, Albania, Kosovo, and North Macedonia. These states offer distinct but interrelated case studies of post-Ottoman, post-socialist, and post-conflict governance, wherein competing notions of collective identity, statehood, and international norms have influenced the treatment of minority communities. While the European Union, the Council of Europe, and other regional actors have promoted standardized human rights frameworks, domestic constitutional arrangements often reflect negotiated political compromises rooted in historical traumas and ethno-political contestations. The result is a fragmented patchwork of legal protections, institutional guarantees, and informal practices that warrants critical and comparative investigation.

Methodologically, this study adopts a triangulated research approach. From a sociological perspective, it explores demographic shifts, social integration, and the lived experiences of minority groups affected by displacement, marginalization, or assimilation. Through the lens of political science, it assesses the impact of power-sharing models, ethnic quotas, and political representation on minority empowerment and democratic consolidation. Finally, using a normative–legal framework, the article evaluates constitutional texts, human rights laws, and relevant jurisprudence that define the scope and limits of minority protection.

This multidisciplinary approach allows for a comprehensive analysis that not only considers what rights exist in formal legal texts but also interrogates their implementation and effectiveness in practice. The article is organized into four main sections. First, it reviews the historical and contemporary human rights

landscape for minorities in the selected states, with reference to international obligations such as the *European Convention on Human Rights* and the *Framework Convention for the Protection of National Minorities*. Second, it analyzes the role of migration—both forced and voluntary—in shaping minority identities and access to rights, with particular attention to refugee return, diaspora engagement, and regional labor mobility. Third, it undertakes a comparative assessment of constitutional provisions and legal and political challenges facing the protection of minorities, including issues of equal citizenship, political participation, language use, and cultural autonomy. The final section synthesizes these findings to identify structural gaps, normative tensions, and potential pathways toward more inclusive and rights-based governance models in the Balkans. By focusing on countries with significant Muslim populations, this study contributes to a more nuanced understanding of how minority rights are framed and contested in a region where ethnic and religious identities are often intertwined. It also highlights the broader implications for constitutional design in multiethnic societies and the role of migration in reshaping democratic inclusivity in Southeastern Europe.

Human Rights of Minorities

The evolution of minority rights in the Balkans has been shaped by historical legacies of imperial rule, socialist multiculturalism, and post-conflict state-building processes. In international law, minority rights are protected under a range of instruments, notably the *International Covenant on Civil and Political Rights* (Article 27), the *European Convention on Human Rights* (ECHR), and the *Framework Convention for the Protection of National Minorities* (FCNM) of the Council of Europe.¹ Each of the states examined in this study—Bosnia and Herzegovina, Albania, Kosovo, and North Macedonia—has committed to varying degrees to compliance with these frameworks; however, implementation remains inconsistent and subject to domestic political dynamics.

Normative Frameworks and International Commitments

Bosnia and Herzegovina, Albania, and North Macedonia are parties to both the ECHR and the FCNM. Kosovo, while not a Council of Europe member state,

¹ European Convention on Human Rights, Council of Europe, Rome, 1950; Framework Convention for the Protection of National Minorities, Council of Europe, Strasbourg, 1995.

has unilaterally adopted these frameworks within its constitutional architecture.² These commitments require the states to ensure non-discrimination, effective equality, and the preservation of minority cultures, languages, and religions. The jurisprudence of the *European Court of Human Rights* (ECtHR) has had a particularly significant influence, especially in Bosnia and Herzegovina. The landmark *Sejdić–Finci v. Bosnia and Herzegovina* (2009) ruling found that constitutional provisions barring Jews and Roma from the presidency and the House of Peoples violated Article 14 and Protocol No. 1 of the ECHR.³ Despite sustained international pressure, the ruling remains unimplemented, reflecting the enduring tension between international obligations and domestic ethno-political entrenchment.⁴ In Albania, minority rights legislation was historically underdeveloped. However, the passage of Law No. 96/2017, “*On the Protection of National Minorities in the Republic of Albania*”⁵, marked a significant turning point. The law officially recognized nine minority groups and committed the state to their protection, aligning Albania more closely with Council of Europe recommendations.⁶ North Macedonia’s 2001 Ohrid Framework Agreement transformed the country’s constitutional identity by introducing power-sharing arrangements and enhanced minority protections, especially for the Albanian community. The agreement was instrumental in ending the interethnic conflict and enshrining mechanisms such as equitable representation and official language use at both local and national levels.⁷ Kosovo’s Constitution is notable for its comprehensive approach to minority protection, shaped by the Ahtisaari Plan and prolonged international oversight. It guarantees reserved seats in parliament, proportional employment, language rights, and forms of decentralized governance for minority communities.⁸

² Constitution of the Republic of Kosovo, Official Gazette of the Republic of Kosovo, 2008, Art. 22.

³ European Court of Human Rights, 2009.

⁴ Florian Bieber, *Constitutional Reform in Bosnia and Herzegovina: Preparing for EU Accession*, European Policy Centre, Brussels, 2010.

⁵ Law No. 96/2017 on the Protection of National Minorities in the Republic of Albania, Official Gazette of the Republic of Albania, 2017.

⁶ Ljubiša Djordjević and Zaimi Zaimi, “The Law on Protection of National Minorities in the Republic of Albania,” *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, vol. 18, no. 1, 2019, 53–69.

⁷ International Crisis Group, *Macedonia: No Room for Complacency*, Europe Briefing No. 23, Skopje/Brussels, 2001.

⁸ Pajtim Nimani, Arben Maliqi, Agim Maloku, and Shyqeri Avdija, “The Constitutional and Legal Position of National Minorities in Kosovo: Ahtisaari Package and the Privilege of Minorities,” *Access to Justice in Eastern Europe*, vol. 6, no. 2, 2023, 64–90.

Gaps Between Law and Practice

Despite the existence of legal frameworks, minority communities often experience systemic marginalization. This discrepancy illustrates a persistent gap between *de jure* guarantees and *de facto* realities. Roma populations across all four states face persistent discrimination in access to education, healthcare, and employment.⁹ In Bosnia and Herzegovina, the two-tiered constitutional structure distinguishes between “*constituent peoples*” and “*Others*”, marginalizing groups such as Jews, Roma, and citizens of mixed ethnicity.¹⁰ The “*two schools under one roof*” policy in the Federation of Bosnia and Herzegovina institutionalizes ethnic segregation in education, thereby undermining the right to integrated learning.¹¹

In North Macedonia, while Albanians have benefited from constitutional recognition, other communities—such as Turks, Roma, and Bosniaks—remain underrepresented in public administration and face obstacles in the implementation of cultural and language rights.¹² Kosovo’s institutional architecture is notable in design but fragile in practice. While the Serb community benefits from reserved political mechanisms, the Roma, Ashkali, and Egyptian communities often experience acute socioeconomic exclusion and inadequate access to basic services.¹³

The Role of Europeanization

European Union accession processes have served as a significant catalyst for minority rights reforms. Conditionality mechanisms tied to the Copenhagen Criteria require candidate countries to demonstrate the stability of institutions guaranteeing democracy, the rule of law, and minority protection.¹⁴ However, critics argue that the EU often prioritizes political stability over normative coherence, enabling formalistic compliance without substantive change.¹⁵

⁹ Open Society Foundations, *Roma in the Western Balkans: Between social inclusion and migration*, 2019.

¹⁰ Marko Kmezić, *EU Rule of Law Promotion: Judiciary Reform in the Western Balkans*, Routledge, London, 2019.

¹¹ OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, *Two Schools Under One Roof: The Mostar Case*, Sarajevo, 2018.

¹² Minority Rights Group International, *North Macedonia – Country profile*, 2021, available at: <https://minorityrights.org/country/macedonia/>

¹³ UNMIK & OSCE, *Communities in Kosovo: Annual Review 2020*, Pristina, 2020.

¹⁴ European Commission, *Bosnia and Herzegovina 2022 Report*, Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations, Brussels, 2022.

¹⁵ Simonida Kacarska, „Minority policies and EU conditionality in the Western Balkans“, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, vol. 11, Issue 2, 2012, pp. 18–41.

Migration and Minority Communities

Migration, whether driven by war, economic hardship, or socio-political marginalization, has profoundly shaped the demographic, political, and cultural landscape of the Balkans. In countries with significant Muslim populations, including Bosnia and Herzegovina, Albania, Kosovo, and North Macedonia, migration patterns have affected both the composition of minority communities and their access to rights and political representation. This section analyzes the impact of three principal forms of migration: (1) conflict-induced displacement and return, (2) economic emigration and brain drain, and (3) diaspora engagement, with a focus on how these phenomena intersect with minority identity formation, rights, and formal recognition.

Conflict-Induced Displacement and Return Migration

The Yugoslav wars of the 1990s produced some of the most extensive population movements in post-World War II Europe. Bosnia and Herzegovina alone experienced the displacement of more than half its population during the war.¹⁶ The *Dayton Peace Agreement* (1995) formally guaranteed the right of return through *Annex VII*; however, implementation has been uneven. Returnees often face systemic structural barriers, including a lack of housing, employment, and access to education in their own languages, particularly among minority communities returning to areas where they now constitute a demographic minority.¹⁷ In Kosovo, the 1998–1999 conflict and its aftermath led to the displacement of approximately 800,000 ethnic Albanians, most of whom returned following NATO intervention.

Conversely, more than 200,000 Serbs, Roma, and other non-Albanian communities were displaced, many of whom have not returned due to continued security concerns and insufficient reintegration mechanisms.¹⁸ Roma communities were subjected to multiple waves of displacement, including their placement in hazardous, lead-contaminated camps near Mitrovica.¹⁹ North

¹⁶ UNHCR, „After the war was over: Bosnia marks a milestone in refugee return“, *Refugees Magazine*, Issue 138, 2005.

¹⁷ Catherine Phuong, „Freely return: Reversing ethnic cleansing in Bosnia-Herzegovina“, *Journal of Refugee Studies*, vol. 13, br. 2, 2000, str. 165–183; Marita Eastmond, „Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina“, *International Migration*, vol. 44, br. 3, 2007, str. 141–166.

¹⁸ UNMIK & OSCE, *Communities in Kosovo: Annual Review 2020*, Pristina, 2020.

¹⁹ Human Rights Watch, *Kosovo: Poisoned by Lead. A Health and Human Rights Crisis in Mitrovica's Roma Camps*, New York, 2009.

Macedonia experienced significantly lower levels of conflict-related migration during the 2001 interethnic crisis. Nevertheless, the violence resulted in approximately 100,000 temporarily displaced persons—mostly Macedonians from Albanian-majority areas and vice versa—whose return was facilitated through the *Ohrid Framework Agreement*.²⁰ The conflict further accelerated residential ethnic segregation in several municipalities, thereby complicating interethnic trust and social cohesion.

Economic Emigration and the Minority Dimension

All four countries have experienced extensive economic emigration since the early 1990s. The primary drivers include high unemployment, political instability, and low levels of institutional trust. Minority populations are particularly affected, often facing compounded forms of discrimination in domestic labor markets, which further incentivizes migration. In Bosnia and Herzegovina and Albania, more than 40% of the population is estimated to live abroad.²¹ Kosovo's diaspora is estimated to contribute between 15–18% of national GDP through remittances alone.²² For minority communities, emigration has both emancipatory and precarious effects. On the one hand, it offers economic mobility, educational opportunities, and an escape from ethnic marginalization. On the other, it can deplete already numerically small communities, endanger intergenerational cultural transmission, and weaken domestic political leverage.²³ In Albania, Greek minority communities have emigrated in large numbers to Greece, sometimes under bilateral agreements granting them access to citizenship. This has led to demographic shifts in southern Albania and ongoing disputes over cultural preservation and property restitution.²⁴ Kosovo Serbs, many of whom reside in territorially isolated enclaves, increasingly view emigration as the only viable path to long-term socioeconomic advancement. In North Macedonia, youth from both Macedonian and Albanian communities

²⁰ International Crisis Group, UNMIK's Kosovo Albatross: Tackling Division in Mitrovica, Balkans Report No. 131, Pristina/Brussels, 2002.

²¹ World Bank, Migration and Brain Drain in the Western Balkans, Washington DC, 2023.

²² OECD, Labour Migration in the Western Balkans: Mapping Patterns, Addressing Challenges and Reaping Benefits, OECD Publishing, Paris, 2022.

²³ Zana Vathi i Richard Black, Migration and poverty reduction in Albania, Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, University of Sussex, 2007.

²⁴ Ljubica Djordjević i Zora Zaimi, „Commentary: The Law on Protection of National Minorities in the Republic of Albania“, Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, vol. 18, issue 1, 2019, pp. 53–69.

report intentions to migrate at similar rates; however, smaller groups—such as Roma and Turks—face structural barriers and discrimination in education and employment, rendering their migratory trajectories particularly precarious.²⁵

Diaspora Engagement and Transnational Minority Politics

Diaspora communities from all four countries play an increasingly significant role in shaping domestic politics, development, and identity debates. Albania and Kosovo have institutionalized diaspora engagement through dedicated ministries and strategic policy documents.²⁶ These institutions aim to harness diaspora investment, expertise, and advocacy, often framing such engagement in civic rather than ethnic terms.²⁷ However, diaspora communities are not ideologically homogeneous. In the case of Bosnia and Herzegovina, the diaspora remains segmented along ethnic lines, with Bosniak, Serb, and Croat communities maintaining distinct transnational networks. These groups influence homeland politics through remittances, lobbying, and electoral participation, often reinforcing ethnic divides.²⁸ Bosniak diaspora associations, particularly in Western Europe and North America, have been instrumental in memorialization efforts, war crimes advocacy, and genocide recognition campaigns.²⁹ Meanwhile, the Kosovo Albanian diaspora—concentrated in Switzerland and Germany—has historically supported independence efforts and continues to influence domestic politics through remittances and political donations.

The involvement of diasporic actors in Kosovo's elections, policy discourse, and even candidacies underscores the emergence of a transnational political space that blurs the lines between domestic and foreign politics.³⁰ The challenge for all four states is to balance diaspora inclusion with the need for local democratic consolidation. While diasporas can strengthen civil society and

²⁵ Gëzim Krasniqi, „The ‘Final Frontier’ of Citizenship: Exploring the Intersection between National Minorities and Citizenship in Post-Independence Kosovo“, *Nationalities Papers*, vol. 47, br. 2, 2019, str. 268–282.

²⁶ Government of Albania, *National Strategy on Migration and Action Plan 2019-2022*, Tirana, 2018; Government of Kosovo, *National Strategy on Migration 2021-2025*, Pristina, 2022.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Paul Hockenos, *Homeland Calling: Exile Patriotism and the Balkan Wars*, Cornell University Press, Ithaca, 2003.

²⁹ Mirna Jusić i Amarildo Numanović, *Iskorištavanje potencijala dijaspore za tranzicijsku pravdu u Bosni i Hercegovini*, Analitika – Centar za društvena istraživanja, Sarajevo, 2017.

³⁰ Julie Vullnetari, *Albanian Migration and Development: State of the Art Review*, IMISCOE Working Paper Series, br. 18, 2012.

promote development, they can also polarize debates, especially when returnees or foreign-based influencers advocate maximalist ethnic agendas. This is particularly relevant in minority–majority dynamics, where homeland minorities may find their narratives amplified—or distorted—by diaspora voices abroad. These migratory dynamics not only reshape demographic balances but also exert pressure on constitutional systems to redefine citizenship, representation, and cultural rights.

Constitutional Provisions and Challenges

Constitutional arrangements in the Balkans reflect each state’s attempt to balance national identity with minority inclusion. The countries under study—Bosnia and Herzegovina, Albania, Kosovo, and North Macedonia—have adopted diverse constitutional models to address their complex ethnic and religious configurations. These range from deeply consociational constitutional frameworks to more civic-oriented and integrationist models. In this section, we assess how each constitution addresses minority rights, focusing on three core dimensions: (1) the recognition and representation of minorities, (2) language and cultural rights, and (3) the alignment of constitutional norms with international human rights obligations. We also highlight persistent legal and political challenges that continue to hinder implementation and meaningful constitutional reform.

Bosnia and Herzegovina: Consociationalism and Exclusion

Bosnia and Herzegovina’s constitutional framework, established under *Annex IV of the Dayton Peace Agreement* (1995), is a paradigmatic example of ethnic power-sharing—or consociationalism—in post-conflict societies. The Constitution recognizes Bosniaks, Croats, and Serbs as “*constituent peoples*” and all others as “*Others*”.³¹ This tripartite structure grants privileged political participation to the three constituent groups while systematically excluding minorities and citizens who do not identify along ethnic lines. The *Sejdić–Finci v. Bosnia and Herzegovina* judgment³², which ruled that the exclusion of Roma and Jewish citizens from the Presidency and the House of Peoples violated the *European Convention on Human Rights*, remains a prominent

³¹ Constitution of Bosnia and Herzegovina, Annex 4 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, 1995.

³² *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina* [GC], nos. 27996/06 and 34836/06, ECtHR 2009.

symbol of this constitutional deficit. More than a decade later, the ruling has not been implemented, and subsequent ECtHR cases (e.g., *Zornić v. Bosnia and Herzegovina*, 2014; *Pilav v. Bosnia and Herzegovina*, 2016) have exposed the persistence of ethnically based electoral discrimination.³³ Although Bosnia and Herzegovina has a *Law on the Protection of the Rights of Persons Belonging to National Minorities* (2003), which formally recognizes seventeen minority groups, its practical legal effect is minimal compared to the entrenched ethnic logic of the Constitution.³⁴ Attempts at constitutional reform have consistently failed due to the extensive veto powers held by nationalist parties, which view the Dayton structure as essential to preserving group interests. The core challenge lies in reconciling collective group rights—which remain vital for peacebuilding—with the individual right to non-discrimination. Without substantive constitutional revision, “Others” remain structurally disadvantaged in political participation, while international credibility and EU accession prospects remain stalled.³⁵

Albania: Civic Constitutionalism and Gradual Inclusion

Albania’s 1998 Constitution, shaped in the post-communist era, embraces a predominantly civic model of statehood. Article 20 affirms the rights of national minorities to “freely express their ethnic, cultural, religious, and linguistic belonging” and to preserve their identity without discrimination.³⁶ However, the Constitution does not enumerate specific minorities nor does it establish mechanisms for political representation or autonomy. Until recently, Albania lacked a comprehensive and coherent legislative framework for minority rights. This gap was addressed by *Law No. 96/2017*, which formally recognizes nine national minorities and provides for cultural, linguistic, and administrative rights.³⁷ Yet, the law’s implementation has been uneven and inconsistent, and

³³ Florian Bieber, *Constitutional Reform in Bosnia and Herzegovina: Preparing for EU Accession*, European Policy Centre, 2010; Edin Hodžić i Nenad Stojanović, *Novi ustavni poredak Bosne i Hercegovine: Mogućnosti i pravci reforme*, Analitika – Centar za društvena istraživanja, Sarajevo, 2011.

³⁴ Marko Kmezić, „The Western Balkans on the Road to the European Union: Between Authoritarianism and Democracy“, *Nationalities Papers*, vol. 47, br. 2, 2019, str. 192–203.

³⁵ European Commission, *2022 Communication on EU Enlargement Policy*, Brussels, 2022.

³⁶ *Constitution of the Republic of Albania*, 1998.

³⁷ Ljubica Djordjević i Zora Zaimi, „Commentary: The Law on Protection of National Minorities in the Republic of Albania“, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, vol. 18, br. 1, 2019, str. 53–69.

the absence of explicit constitutional recognition of specific groups continues to limit the political visibility of minorities. Unlike the consociational model in Bosnia and Herzegovina, Albania's civic orientation avoids ethnic power-sharing but simultaneously risks marginalization through omission. Critics argue that the state's reluctance to ratify the *European Charter for Regional or Minority Languages* reflects a broader hesitancy to fully embrace minority language rights, despite existing domestic constitutional guarantees.³⁸ The constitutional system does not reserve parliamentary seats nor does it establish affirmative action mechanisms, making minority representation largely dependent on general electoral performance. While Greek and Macedonian minorities have achieved a degree of political presence, smaller groups such as the Roma and Egyptians remain structurally underrepresented.

North Macedonia: From Ethnic Nationalism to Multicultural Constitutionalism

North Macedonia has undergone significant constitutional transformations since independence in 1991. Following the 2001 interethnic conflict, the *Ohrid Framework Agreement* (OFA) amended the Constitution to recognize the explicitly multiethnic character of the state. The preamble now includes explicit references to Albanians, Turks, Roma, Serbs, Bosniaks, and Vlachs, and grants enhanced rights to communities constituting more than 20% of the population.³⁹ Key reforms included the recognition of Albanian as an official language alongside Macedonian, proportional representation in public administration, and the "*Badinter principle*"—a double-majority requirement in parliamentary voting for laws affecting minority communities.⁴⁰ These provisions have been instrumental in stabilizing interethnic relations and promoting minority inclusion. Nevertheless, challenges remain. Smaller minority groups argue that the OFA framework has disproportionately benefited the Albanian community while insufficiently addressing the needs of other minorities (MRG, 2021). Roma and Turks, despite constitutional protections, often lack access to education in

³⁸ Gëzim Krasniqi, „The Politics of Recognition: Minority Rights and the Struggle for Statehood in Kosovo“, *East European Politics and Societies*, vol. 24, br. 1, 2010, str. 24–48.

³⁹ Constitution of the Republic of North Macedonia, 1991, with Amendments IV–XVIII (2001).

⁴⁰ Florian Bieber, „Partial Implementation, Fluid Misinterpretations: The Ohrid Framework Agreement and the Transition of the Macedonian State“, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, br. 1, 2005; Dejan Marolov, „The Ohrid Framework Agreement and its Implementation: A Decade Later“, *Journal of Liberty and International Affairs*, vol. 1, br. 1, 2014.

their mother tongues and remain structurally socioeconomically marginalized. The Prespa Agreement (2018), which resolved the country's name dispute with Greece, prompted further constitutional amendment. Subsequently, Bulgaria has demanded the inclusion of a Bulgarian minority in the Constitution as a precondition for EU accession negotiations, reigniting debates about ethnic recognition and the limits of constitutional pluralism.⁴¹

Kosovo: A Constitutional Model of Multiethnic Inclusion

Kosovo's 2008 Constitution, drafted under international supervision and guided by the *Ahtisaari Plan*, is widely considered one of the most minority-inclusive constitutional frameworks in the region. It establishes a civic state framework that guarantees comprehensive group rights, including the use of minority languages, proportional representation in public institutions, and reserved seats in parliament.⁴² Specifically, the Constitution guarantees twenty reserved seats in the Assembly—ten for the Serb community and ten for other non-majority communities (including Bosniaks, Turks, Roma, Ashkali, Egyptians, and Gorani). Minority communities are also entitled to cultural autonomy, local self-government, and the right to use their language in public institutions. However, political tensions—particularly between the central government and Kosovo Serb municipalities—continue to complicate implementation. The proposed *Association of Serb-Majority Municipalities* (ASM), mandated by the *2013 Brussels Agreement*, remains unrealized due to disputes over its scope and degree of autonomy. While Serb representatives demand the institutionalization of the ASM, Kosovo Albanian political leaders fear it may replicate Republika Srpska's ethno-territorial model (Krasniqi, 2019). Moreover, while the legal framework is formally robust, minority groups such as the Roma, Ashkali, and Egyptians continue to experience deep-rooted social exclusion. The Constitutional Court of Kosovo has on several occasions upheld the rights of these communities, but judicial rulings alone are insufficient to overcome entrenched structural inequalities.

⁴¹ Simonida Kacarska, „Minority Rights in South East Europe: The Europeanization of North Macedonia and Albania“, *Contemporary Southeastern Europe*, vol. 8, br. 1, 2021, str. 1–19.

⁴² Constitution of the Republic of Kosovo, 2008; Afet Nimani, Tahir Zajazi i Arber Nimani, „The Constitutional and Legal Status of Minorities in the Republic of Kosovo: The Implementation of the Ahtisaari Package“, *Journal of Liberty and International Affairs*, vol. 9, br. 1, 2023, str. 320–334.

Common Constitutional Challenges

Across the region, several recurring challenges emerge:

- Entrenched ethnic hierarchies (Bosnia and Herzegovina),
- Insufficient implementation of minority rights laws (Albania and North Macedonia),
- Ethno-political stalemates preventing constitutional reform (Bosnia and Herzegovina, Kosovo),
- Selective prioritization of minority claims driven by geopolitical considerations (*e.g., Bulgaria's demands toward North Macedonia*).

While international institutions have played a key role in shaping constitutional designs, domestic political will remains the decisive factor in transforming legal guarantees into lived social realities. These entrenched hierarchies demonstrate how peacebuilding arrangements risk transforming into long-term exclusionary systems.

Conclusion

The protection of minority rights in the Balkans—particularly in states with significant Muslim populations such as Bosnia and Herzegovina, Albania, Kosovo, and North Macedonia—remains an elusive equilibrium between legal aspiration and political reality. As this article has demonstrated, these countries exhibit distinct constitutional frameworks and political histories, but they share common struggles rooted in post-conflict reconciliation, ethno-nationalist politics, and structural inequalities. The application of a multidisciplinary methodology—blending sociological insight, political science analysis, and normative legal evaluation—has revealed both progress and enduring gaps. On the one hand, international legal standards such as the *European Convention on Human Rights* and the *Framework Convention for the Protection of National Minorities* have shaped national laws and prompted substantive reforms. On the other hand, implementation continues to falter under entrenched ethno-political resistance, driven by domestic political inertia, clientelist governance, and unresolved tensions between collective group rights and individual freedoms. Bosnia and Herzegovina stands out as the most institutionally complex case. Its Dayton-imposed consociationalism has preserved peace but simultaneously entrenched exclusion, particularly for non-constituent minorities such as the Roma and Jews. Despite repeated ECtHR rulings demanding reform, the political elite remains locked in zero-sum ethnic bargaining.

Albania, by contrast, presents a civic constitutional model with fewer legal exclusions; however, its minority rights regime was largely underdeveloped until the 2017 legislative reforms, and smaller communities continue to face systematic socio-economic neglect. Kosovo's constitutional framework is the most inclusive in formal legal terms—ensuring legal parity and affirmative measures for minority communities—but practical implementation, particularly in the northern municipalities and among smaller groups such as the Roma, is obstructed by geopolitical tensions and local-level resistance. North Macedonia, though initially built on a majoritarian nation-state model, has undergone substantial constitutional transformation through the *Ohrid Framework Agreement* and subsequent constitutional amendments. Nevertheless, smaller communities continue to face political invisibility relative to the Albanian–Macedonian binary.

Migration further complicates the human rights landscape. War-induced displacement has reshaped ethnic geographies, and economic emigration—particularly among youth—poses a serious threat to the viability of many minority communities. Diaspora networks, while capable of supporting democratization, can also reinforce nationalist agendas. These dynamics challenge states to not only protect minorities at home but also to rethink transnational responsibilities for sustaining cultural and political linkages. Constitutional and legal reforms remain necessary but insufficient on their own. For inclusive democratic governance to take root, deeper structural transformations are required—such as equitable education systems, non-discriminatory public employment, and meaningful civic engagement. Minority rights cannot be understood solely through the lens of legal recognition; rather, they must be examined through lived experience, access to power, and social integration. In navigating the path forward, these states must avoid simplistic binary frameworks that frame inclusion as either ethnic accommodation or civic universalism. Instead, what is required is a pluralist model of constitutionalism—one that affirms group identities while ensuring individual equality and opportunities for social mobility. The role of the European Union and other international actors remains crucial, not only as conditionality enforcers but also as normative partners in shaping policy coherence, judicial independence, and minority empowerment. Minority protection in the Balkans is not a peripheral issue; it is fundamental to the legitimacy, stability, and democratic consolidation of each state. Ensuring that Muslims—as well as Roma, Turks, Bosniaks, Serbs, Macedonians, and

others—can fully and equally participate in political, cultural, and economic life is both a legal obligation and a normative imperative. These countries, emerging from complex histories of empire, socialism, nationalism, and war, have the opportunity to craft innovative models of multiethnic governance that may resonate beyond the region. Whether they succeed will depend not only on constitutional texts, but also on sustained political courage and broad societal commitment to justice and inclusion.

SOURCES AND LITERATURE

Books and Monographs

- Bieber, Florian, *Constitutional Reform in Bosnia and Herzegovina: Preparing for EU Accession*, European Policy Centre, 2010.
- Bieber, Florian, *Reforming the House of Peoples of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina*, Analitika – Center for Social Research, Sarajevo, 2012.
- Hockenos, Paul, *Homeland Calling: Exile Patriotism and the Balkan Wars*, Cornell University Press, Ithaca, 2003.
- Hodžić, Edin & Nenad Stojanović (Eds.), *New Constitutional Engineering in Bosnia and Herzegovina*, Analitika – Center for Social Research, Sarajevo, 2011.
- Kmezić, Marko, *EU Rule of Law Promotion: Judiciary Reform in the Western Balkans*, Routledge, London, 2019. DOI: 10.4324/9781315180427
- Krasniqi, Gëzim, *Ethnic Governance and State-making in Post-War Kosovo*, Routledge, London, 2019. DOI: 10.4324/9781315181516

Articles and Book Chapters

- Bieber, Florian, „Power-sharing after Yugoslavia: Functionality and dysfunctionality of power-sharing institutions in post-war Bosnia, Macedonia, and Kosovo“, in: S. Noel (Ed.), *From Power Sharing to Democracy*, McGill-Queen’s University Press, 2005, pp. 85–103.
- Djordjević, Ljubica & Zora Zaimi, „Commentary: The Law on Protection of National Minorities in the Republic of Albania“, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, vol. 18, no. 1, 2019, pp. 53–69.
- Eastmond, Marita, „Transnational returns and reconstruction in post-war Bosnia and Herzegovina“, *International Migration*, vol. 44, no. 3, 2007, pp. 141–166. DOI: 10.1111/j.1468-2435.2006.00371.x
- Jusić, Mirna & Amarildo Numanović, „The Bosnian diaspora and transitional justice: Diasporic actors in genocide recognition“, *Südosteuropa*, vol. 65, no. 4, 2017, pp. 489–512. DOI: 10.1515/soeu-2017-0033
- Kacarska, Simonida, „Minority policies and EU conditionality in the Western Balkans“, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, vol. 11, no. 2, 2012, pp. 18–41.

- Kacarska, Simonida, „External influence on constitutional identity in the Western Balkans: The case of North Macedonia“, *Review of Central and East European Law*, vol. 46, no. 1, 2021, pp. 49–74. DOI: 10.1163/15730352-bja10037
- Marolov, Dejan, „The Ohrid Framework Agreement and the future of Macedonia“, *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 14, no. 1, 2014, pp. 115–131. DOI: 10.1080/14683857.2014.882512
- Nimani, Afet, Tahir Zajazi, Arber Nimani & Sh. Avdija, „The constitutional and legal position of national minorities in Kosovo: Ahtisaari package and the privilege of minorities“, *Access to Justice in Eastern Europe*, vol. 6, no. 2, 2023, pp. 64–90. DOI: 10.33327/AJEE-18-6.2-a000216
- Phuong, Catherine, „Freely return: Reversing ethnic cleansing in Bosnia-Herzegovina“, *Journal of Refugee Studies*, vol. 13, no. 2, 2000, pp. 165–183. DOI: 10.1093/jrs/13.2.165
- Vathi, Zana & Richard Black, „Migration and poverty reduction in Albania“, *Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty*, University of Sussex, 2007.
- Vullnetari, Julie, „Albanian Migration and Development: State of the Art Review“, *IMISCOE Working Paper Series*, no. 18, 2012.

Web Articles, Official Documents, and Reports

- Albania, Republic of, *Law No. 96/2017 on the Protection of National Minorities in the Republic of Albania*, Official Gazette, 2017.
- Bosnia and Herzegovina, *Constitution of Bosnia and Herzegovina (Annex IV, Dayton Peace Agreement)*, Office of the High Representative, 1995.
- Constitution of the Republic of Albania, Assembly of Albania, 1998.
- Constitution of the Republic of Kosovo, Official Gazette of the Republic of Kosovo, 2008.
- Constitution of the Republic of North Macedonia, Assembly of North Macedonia, 1991 (amended 2001 & 2019).
- Council of Europe, *European Convention on Human Rights (as amended)*, 1950.
- Council of Europe, *Framework Convention for the Protection of National Minorities*, 1995.

- European Commission, *Bosnia and Herzegovina 2022 Report*, Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations, 2022.
- European Court of Human Rights, *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina*, Nos. 27996/06 and 34836/06, 2009.
- Government of Albania, *National Strategy for Diaspora 2018–2024*, Ministry of State for Diaspora, Tirana, 2018.
- Government of Kosovo, *National Strategy for Diaspora 2022–2027*, Ministry of Foreign Affairs and Diaspora, Pristina, 2022.
- Minority Rights Group International, „North Macedonia – Country profile“, 2021.
- Open Society Foundations, „Roma in the Western Balkans: Between social inclusion and migration“, 2019.
- OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, *Two Schools Under One Roof: The Mostar Case*, Sarajevo, 2018.
- UNHCR, „After the war was over: Bosnia marks a milestone in refugee return“, *Refugees Magazine*, Issue 138, 2005.
- UNMIK & OSCE, *Communities in Kosovo: Annual Review 2020*, Pristina, 2020.
- World Bank, *Migration and Brain Drain in the Western Balkans*, Economic Update, 2023.

HUMAN RIGHTS OF MINORITIES, MIGRATION, AND CONSTITUTIONS IN THE BALKANS: A FOCUS ON COUNTRIES WITH MUSLIM POPULATIONS

Summary

This study offers a comprehensive synthesis of how constitutional engineering in the Western Balkans has attempted to balance ethnic peace with democratic functionality and institutional stability. By analyzing the legal landscapes of Bosnia and Herzegovina, Albania, Kosovo, and North Macedonia, the research moves beyond purely normative descriptions to uncover the practical tensions between international human rights standards and local ethno-political realities. The core findings reveal that while the “*stabilocracy*” model, born out of post-conflict settlements, succeeded in halting violence, it simultaneously created rigid constitutional architectures that often perpetuate the marginalization of “*non-constituent*” minorities and diaspora communities. The paper highlights a critical shift: the transition from collective ethnic rights toward a more inclusive, citizen-based pluralism, driven largely by EU conditionality pressures and landmark legal challenges such as the *Sejdić–Finci* case. Ultimately, this work serves as a critical evaluation of the “*Balkan model*” of minority protection, concluding that sustainable democratic inclusion requires a structural departure from ethno-centric governance toward a framework of genuine pluralist constitutionalism.

Keywords: minority rights, migration, constitutionalism, Balkans, Muslim populations.

ULOGA I ZNAČAJ SOCIJALNE POLITIKE PREMA CIVILNIM ŽRTVAMA RATA

Alma Hajrić – Čaušević

Apstrakt

U ovom radu analizira se odnos socijalne politike prema civilnim žrtvama rata i njihova međusobna korelacija u Bosni i Hercegovini. Krajnji cilj je doći do odgovora na pitanja kako odgovoriti potrebama civilnih žrtava rata kroz kvalitetnu socijalnu politiku u Bosni i Hercegovini. U ostvarivanju socijalne pravde, socijalnih prava, smanjivanju društvene nejednakosti i općoj humanizaciji društva u Bosni i Hercegovini posebnu ulogu ima upravo socijalna politika. S tim u vezi primjenu socijalnih politika u području brige i zaštite civilnih žrtava rata sve više pažnje usmjeravaju na deinstitutionalizaciju i tako nastoje da trendovi u brizi o civilnim žrtvama rata idu prema zbrinjavanju ne na državnom nivou, nego na nivou lokalne zajednice. Ono što bi moglo biti jedno od rješenja ili državnih strateških pravaca jeste razvijanje različitih modela podrške, uz podršku njima najbližih osoba, odnosno podrška primarne socijalne mreže uz podršku države. Činjenica je da se naše društvo mora suočiti sa izazovom kreiranja sistema koji će biti prilagođen i u skladu s potrebama kategorije civilnih žrtava rata. Važan preduslov za poboljšanje statusa i brige o civilnim žrtvama rata jeste kroz primjenu kvalitetne i zakonom utvrđene socijalne politike. Odnos socijalne politike prema kategoriji civilnih žrtava rata je vrlo prisan, samom činjenicom jer se ona bavi raznim društvenim segmentima, a civilne žrtve rata su upravo jedna od najugroženijih društvenih kategorija čija ljudska, socijalna i druga prava, bi se trebala početi primjenjivati onako kako to nalažu i međunarodne konvencije koje su sastavni dio socijalne politike, a ne biti samo mrtvo slovo na papiru.

Ključne riječi: Socijalna politika, uloga i značaj socijalne politike, civilne žrtve rata, Bosna i Hercegovina, zaštita civilnih žrtava rata.

Uvod

U socijalno političkoj teoriji, a i praksi, ne postoji jedna univerzalna i općeprihvaćena definicija socijalne politike, što je i za očekivati s obzirom na to da se radi o više ili manje organizovanoj društvenoj djelatnosti koja ima svoje specifičnosti, historijsku i klasnu determinisanost, ideološku i vrijednosnu obojenost. Jedna od jednostavnijih i općeprihvaćenih definicija socijalne politike jeste upravo: „*Socijalna politika je svesna i slobodna, praktična društvena delatnost koja se bavi životnim i radnim uslovima ljudi i društvenih grupa*“.¹ Ova definicija i po mišljenju autora je dovoljno opća da se može odnositi na bilo koje globalno društvo pa tako i na naše društvo. Socijalna politika kao nauka ima za svoj predmet proučavanje životnih i radnih uslova i društvenih grupa kako sa teorijskog aspekta, tako i praktičnog. U fokusu interesovanja ove naučne discipline su posebno: uzroci i posljedice socijalnih problema i socijalnih pojava; potrebe građana koje se zadovoljavaju putem zajedničke potrošnje, projekcije razvoja i strateški planovi u svim područjima koje socijalna politika obuhvata (oblast zapošljavanja, obrazovanja, socijalne sigurnosti, socijalno osiguranje, društvene brige o porodici i djeci, socijalna zaštita, socijalni aspekti stanovanja, zaštita životne sredine i sl.). Socijalna politika kao naučna disciplina bavi se socijalnim razvojem, socijalnim slučajem i socijalnim problemima. Zatim, ona se odnosi i na kvalitet života, siromaštvo, društvenu izolaciju i marginalizaciju, diskriminaciju, socijalnu isključenost, socijalnu inkluziju, socijalne potrebe, socijalnu sigurnost i životni standard. Da bismo mogli govoriti o ulozi i značaju socijalne politike općenito, a onda i prema civilnim žrtvama rata, moramo prvenstveno da definišemo i razumijemo neke osnovne pojmove i oblike socijalne politike, zatim njene determinante razvoja, modele i kako je ona definisana u Ustavu Bosne i Hercegovine i njenim entitetima.

Definisanje termina socijalna politika i njeni oblici

Pojam socijalne politike definiše se veoma različito. Ona se, prvo, određuje kao organizovana i praktična društvena djelatnost, a potom i kao nauka. Kao praktična djelatnost, socijalna politika ima svoje historijske, klasne i civilizacijske atribute. To znači da se ona javlja u određenim formama od prvih organizovanih društava, prije svega država i da se mijenja tokom historije čovječanstva. S obzirom na različite društvene kontekste u kojima se razvijala

¹ Dušan Lakićević, "Socijalna politika", Publisher, Savremena administracija, Beograd, 1991, 12.

socijalna politika određenih država, uspostavljene su i različite definicije socijalne politike koje su u evropskim, kontinentalnim zemljama dosta obuhvatnije u odnosu na anglosaksonske. Moderna socijalna politika razvija se tek nastankom kapitalizma, kao odgovor na složene i brojne socijalne probleme i kao dio opće politike. Ona je, od svojih početaka pa sve do danas, zadržala klasna obilježja, izražavajući uvijek odnose socijalne moći i klasnih odnosa, ali je i dio civilizacijskog razvoja i socijalnog i ukupnog progressa.

Milosavljević ističe i preferira sljedeću definiciju Socijalne politike: „Socijalna politika, kao deo globalne politike, jeste organizovana i usmerena praktična društvena delatnost, koja se bavi društvenim uslovima i mogućnostima obezbeđivanja socijalne sigurnosti i perspektiva čoveka, zadovoljavanja i bogaćenja ljudskih potreba i prevazilaženja različitih socijalnih problema i protivrečnosti. Ona je takođe mlada humanistička nauka – član porodice politikoloških nauka i nastavna disciplina na mnogim univerzitetima.“² Marshall smatra da se pojam socijalna politika odnosi na vladinu akciju koja davanjem usluga i naknada ima neposredan utjecaj na blagostanje građana. Sa druge strane, po Titmussu socijalna politika podrazumijeva socijalna davanja, ona je redistributivna, ima kako ekonomske tako i neekonomske ciljeve.³ Prema autoru Puljizu, definicija socijalne politike bi glasila: „Socijalna politika je organizirana djelatnost države i drugih čimbenika u društvu usmjerena na prevladavanje socijalnih rizika, pomoć siromašnim i isključenim građanima, ujednačavanje životnih šansi i unapređivanje opće dobrobiti u društvu.“⁴

Dok profesoric Mira Lakićević s beogradskog Univerziteta, koja se ujedno bavila historijskim razvojem socijalne politike, kao i vladajućim modelima socijalne politike i ulogom države i načinom provođenja socijalne politike ističe da je: „Socijalna politika praktična djelatnost i da mora biti u skladu sa konkretnim ekonomskim, političkim i pravnim kontekstom u kome se realizuje.“⁵ U Rječniku socijalnog rada socijalna politika se definiše kao široka i raznolika oblast javne politike čiji je osnovni cilj da obezbedi ekonomski održiv, a istovremeno socijalno prihvatljiv nivo zaštite od raznih vidova društvenih i

² Milosav Milosavljević, „Socijalna istraživanja“, *JP Službeni glasnik*, Beograd, 2013, 67.

³ Vlado Puljiz, Gojko Bežovan, Zoran Šućur i Siniša Zrinščak, *Socijalna politika – Povijest - Sustavi - Pojmovnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, 3.

⁴ Vlado Puljiz i Eugen Pusić, „Pogledi na socijalnu državu, socijalnu politiku i socijalnu zaštitu“, Pregledni znanstveni rad, *Croatian and comparative public administration*, br.4, 2011, 1005.

⁵ Mira Lakićević, *Socijalna politika*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, CIDD, Beograd, 2013, 13.

individualnih štetnih efekata na sve članove društva i da na taj način promoviše jednakost, socijalnu koheziju i uključivanje.⁶

Osnovni pojmovi i determinante razvoja socijalne politike

Ako pod socijalnom politikom u najširem značenju podrazumijevamo svjesnu društvenu djelatnost koja ima za cilj podizanje nivoa socijalne sigurnosti građana, smanjenje siromaštva, odnosno ujednačavanje startnih pozicija u društvu i smanjenje socijalnih nejednakosti, ostvarivanje socijalne pravde i humanizacije društvenih uslova, onda predmet istraživanja u oblasti socijalne politike čine svi konstitutivni elementi. Konkretnije rečeno, predmet istraživanja u oblasti socijalne politike mogu biti sva područja koja ona obuhvata (nedovoljno poznate pojave, problemi, procesi, odnosi, funkcije, dimenzije, itd.) kao što su: sistem socijalne sigurnosti (penzijsko i invalidsko osiguranje, zdravstveno osiguranje, osiguranje za slučaj nezaposlenosti), oblast zapošljavanja, obrazovanja, dječije i socijalne zaštite, socijalni aspekti stanovanja, sistem zdravstvene zaštite i zaštite boraca, ratnih vojnih invalida i civilnih žrtava rata, kao i pojave koje se nalaze u uzročno-posljedičnom odnosu sa socijalnim razvojem. Ovdje se pod pojmom socijalnog razvoja podrazumijeva širi koncept koji obuhvata proces kvantitativnog rasta i kvalitativnih promjena u sferi radnih, životnih i društvenih uslova života ljudi.⁷

Kada govorimo o determinantama razvoja socijalne politike moguće su različite interpretacije njenog razvoja. U svakom slučaju u prvom su planu tri faktora-determinante: (1) razvoj kapitalističkog i industrijskog društva, (2) demokratizacija i radnička mobilizacija i (3) autonomno djelovanje države i političkih elita radi legitimiranja vlasti. Pristaše marksističke interpretacije društvenog razvoja opredijeliti će se za socijalno-mobilizacijsku interpretaciju razvoja socijalne politike, prema kojoj socijalna politika predstavlja iznudeni odgovor na kolektivne zahtjeve radničke klase ili pak predstavlja kompenzaciju za negativne aspekte kapitalističke akumulacije kapitala. S druge strane pluralističke interpretacije inzistiraju na socijalnoj politici kao prilagodbi sistema na razvoj industrijalizma i kapitalizma, reakciji na demokratizaciju društva i potrebi političkih elita za legitimacijom u društvu. Može se reći da se

⁶ *Ljetopis socijalnog rada*, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada, Vol 13., No.1., 2006.

⁷ Mira Lakićević i Ana Gavrilović, *Socijalni razvoj i planiranje*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2008, 8.

upravo takav “integrirani pluralistički model” u objašnjenju socijalne politike može prihvatiti kao adekvatan instrument istraživanja.

Ipak zbog jednostavnijeg razumijevanja različitih modela socijalne politike koji su se javili u zemljama Zapada, treba posegnuti i za drugim varijablama, kao što su vrijednosna usmjerenja, tip vladavine, ratovi i ključni historijski događaji koji su oblikovali sudbinu pojedinih država, njenog stanovništva i njihove socijalne politike. Razvoj socijalne politike ne može se, naravno, objasniti samo modernizacijom, socijalnim pokretima i državnim institucijama. Ima i drugih varijabli koje su u igri. Zapaženo je da se socijalna politika kroz historiju mnogih zemalja odvijala skokovito, sa zgušnjavanjem socijalnih reformi u pojedinim razdobljima. Tako je upravo to mnoge autore navelo da veću pažnju usmjere na uticaj ratova kao prijelomnih događaja za razvoj socijalne politike. Rat je uistinu veliki pokretač socijalnih reformi. “U vrijeme i nakon isteka rata sve se odvija tako kao da dolazi do ponovnog društvenog utemeljenja i svaki put sve naglašenije reafirmacije države kao zaštitnice i socijalne države”.⁸

Principi i vrijednosti socijalne politike

U razmatranju osnovnih principa i vrijednosti socijalne politike kao polazna tačka najčešće se uzimaju ljudske potrebe. Razlog tome nalazi se u činjenici da se određeno djelovanje vrednuje upravo u onoj mjeri u kojoj može da doprinese zadovoljavanju čovjekovih osnovnih životnih potreba. Prema Maslovu⁹ sve ljudske potrebe se mogu podijeliti na primarne - biološke (za hranom, vodom, skloništem, itd.) čije zadovoljenje je neophodno da bi čovjek mogao da preživi i sekundarne - kulturne potrebe (za priznanjem, prihvatanjem, samoostvarenjem itd.) čije ispunjenje zavisi od dostignutog nivoa razvoja određenog društva. Pitanje potreba spada među fokusne teme socijalne politike koja se bavi načelima, pravcima, sredstvima i načinima, kao i nosiocima zadovoljenja potreba.¹⁰ U sprovođenju

⁸ Pierre Rosanvallon, *La crise de l'Etat providence*, Seuil, Paris, 1981, 29.

⁹ Abraham Harold Maslow, „A Theory of Human Motivation“, *Classics in the History of Psychology*, New York University, Toronto, Ontario, 1943, 370-396. “Maslowova piramida je teorija koju je razvio istoimeni psiholog 1943. godine. U njoj autor klasificira različite ljudske potrebe prema njihovoj važnosti, stvarajući tako lik sličan piramidi u kojoj su primarni dijelovi u osnovi i najviše napredovao na višim nivoima. U svojoj teoriji Maslow je smatrao da je potrebno zadovoljiti potrebe nižih nivoa prije nego što prijeđete na sljedeći. Tako, na primjer, ako netko nema pokrivene potrebe za hranom, neće imati vremena brinuti o svom odnosu s roditeljima. Ukupno je Maslow u početku govorio o pet različitih potreba: osnovnoj, sigurnosti, pripadnosti, prepoznavanju i samoispunjavanju. Kasnije je dodao dodatnu kategoriju, u kojoj su kognitivne potrebe.”

¹⁰ Snežana Pejanović, *Vrednosne osnove Socijalne politike*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Defektološki fakultet, Beograd, 2008, 22.

socijalne politike kao osnovni cilj postavlja se zadovoljenje minimalnih životnih potreba, uz postepeno ispunjenje dodatnih drugih potreba sve većeg broja ljudi (društveni razvoj, viši standard života i sl.) odnosno postizanje blagostanja i kolektivne dobrobiti stanovništva. Društvene vrijednosti predstavljaju uvjerenja o tome šta je dobro, ispravno, važno i poželjno u jednom društvu. Vrijednostima se izražavaju poželjna stanja društva, postavljaju ciljevi i načini njihove realizacije. Ključnim vrijednostima (principima) socijalne politike se smatraju: *jednakost, pravednost i socijalna pravda, solidarnost i uzajamnost, te humanizam*.¹¹

Modeli / režimi socijalne politike

Kada se govori o razvoju komparativnih istraživanja u socijalnoj politici postoje neke značajne razlike između zemljama, pa se tako danas sve više govori o modelima ili režimima socijalne politike koji su specifični za neke grupe ili određene zemlje. U suštini modeli socijalne politike u razvijenim zemljama određuju se najviše na osnovu tipologije države blagostanja odnosno socijalne države. Kada se govori o modelu socijalne politike onda se misli na onu državu koja preuzima odgovornost i brine se za sigurnost svojih građana. Država blagostanja odnosno socijalna država ima zadatak da štiti svoje građane od različitih vrsta socijalnih rizika u koje ubrajamo: socijalnu isključenost, invalidnost, bolest, siromaštvo, nezaposlenost i starost. Inače modeli države blagostanja se predstavljaju kroz tipologiju države blagostanja a poslije slijede i osnovni modeli po klasifikaciji Esping – Andersena.

Država blagostanja/welfare state ili u literaturi često spominjan naziv socijalna država predstavlja ustvari državu s punim socijalnim osiguranjem. Pod ovim pojmom najčešće se podrazumijeva razvijena socijalno – politička teorija i praksa zapadnoevropskih zemalja koja polazi od osnovnih premisa, a to su solidarnost, sloboda i pravednost. Prvi oblik države blagostanja u obliku nacionalnog sistema socijalnog osiguranja pojavio se u Njemačkoj.¹² U istraživanju biroa za kulturno i socijalno planiranje SCP – Social and Cultural Planning Office koje je sprovedeno u Haagu 2001. godine došlo se do potvrde rezultata da postoje tri različita modela države blagostanja prema klasifikaciji koju je ponudio Esping – Andersen, a to su tri tipa ili modela:

¹¹ Suada Buljubašić, *Savremena socijalna politika*, Arka Press d.o.o., Sarajevo, 2012, 20.

¹² Isto., 35.

Liberalni model prema klasifikaciji nekih autora naziva se još i anglosaksonski model države blagostanja ili osnovni model sigurnosti i on je karakterističan za anglosaksonske zemlje: Veliku Britaniju, Irsku, SAD, Kanadu, Australiju i Novi Zeland.¹³

Korporativni model - njega mnogi autori nazivaju i Bizmarkov model države blagostanja jer je upravo on taj koji je postavio temelje ovom modelu kroz donošenje čuvenih Bizmarkovih zakona o osiguranju radnika za pojedine rizike i načinu prikupljanja sredstava za davanje u slučaju nastupanja osiguranog rizika. Ovaj model je karakterističan za kontinentalne evropske zemlje: Njemačku, Austriju, Francusku, Holandiju, Belgiju i Švajcarsku.

Socijaldemkratski model se često naziva i skandinavski model države blagostanja i on je karakterističan za skandinavске zemlje kao što su: Finska, Danska, Švedska, Norveška. Glavna karakteristika ovog modela je osiguranje svih građana od glavnih socijalnih rizika, finansiranje socijalnih davanja porezima, razvijene socijalne usluge za sve građane i aktivna politika uključivanja građana na tržište rada.

Međutim novi model - *mediteranski model* koji se naziva još i južni model države blagostanja odnosi se na sljedeće zemlje: Španija, Grčka, Italija i Portugal. Osnovne karakteristike ovog modela je fragmentirani i korporativni model održavanja prihoda koji obezbjeđuje visoke penzijske naknade, a jedna od osnovnih karakteristika jeste i da je država slabo angažovana u sferi socijalne sigurnosti uopće. Zatim tu je i *istočnoevropski model* koji je vezan za sistem zemalja u tranziciji i po svojim osnovnim karakteristikama se svrstavaju u posebnu grupu, on se odnosi na Poljsku, Mađarsku, Češku, Sloveniju i Slovačku. Zajedničke karakteristike ovih zemalja jeste da su njihove institucije podvrgnute suštinskim promjenama, a u većini ovih zemalja poduzete su mjere za prilagođavanje sistema penzijskog osiguranja, a posebno su donešeni programi zaštite upravo najranjivije kategorije a to su siromašni i nezaposleni.

Socijalna politika u Ustavu Bosne i Hercegovine i entitetima

Kada govorimo o Ustavu Bosne i Hercegovine, usvajanjem Evropske socijalne povelje stvoren je važan temelj i pravna mogućnost gdje pojedinac koji nije u

¹³ Vlado Puljiz, Gojko Bežovan, Zoran Šućur i Siniša Zrinščak, *Socijalna politika – Povijest - Sustavi - Pojmovnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, 7. "...pojam Dekomodifikacija je isključivanje određenih roba i usluga ili rada iz tržišta i njihovo distribuiranje prema drugim kriterijima. Prema stepenu dekomodifikacije možemo suditi o tipu socijalne države, kako je to u svojoj poznatoj tipologiji socijalnih država uradio Esping – Andersen."

stanju da zadovolji socijalne potrebe i nije u mogućnosti da osigura minimum egzistencije, može računati na pomoć od strane države gdje god se nalazio na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Na ovaj način stvara se pravna mogućnost za ostvarivanje i provođenje osnovnog principa ljudskog prava a to je socijalna jednakost. Administrativno zakonodavstvo države je jedina prepreka koja stoji na putu ostvarivanja principa jednakosti. Važan izvor zaštite socijalnih ljudskih prava koji u sebi inkorporira relevantne međunarodne dokumente iz oblasti socijalnih, ekonomskih i kulturnih prava jeste Ustav Federacije Bosne i Hercegovine. Kada govorimo o Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine on normativno garantira visok stepen socijalnih ljudskih prava jer obuhvata značajne međunarodne dokumente iz ove oblasti kao što je Evropska socijalna povelja¹⁴, Socijalna prava kao i drugi dokumenti. Inače kada su u pitanju socijalna prava ona su zagantovana upravo ovim Ustavom i članom 2. i ostvaruju se na temeljnom principu istaknutom u samoj Univerzalnoj deklaraciji kao i drugim dokumentima Ujedinjenih nacija.

Ustav također predviđa i dvadesetijedan (21) međunarodni dokument za zaštitu ljudskih prava koji imaju pravnu snagu ustavnih odredbi, a gdje su za oblast socijalnih prava posebno važni Evropska socijalna povelja iz 1961. godine i Protokol 1, zatim Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948., Međunarodni pakt o socijalnim, ekonomskim i kulturnim pravima iz 1966. godine, kao i Konvencija o pravima djeteta. Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini u Aneksu 6. Sporazum o ljudskim pravima garantira svim osobama „najviši nivo međunarodno priznatih prava“ prvenstveno političkih i građanskih. Kada je u pitanju složenost državnog zakonodavstva on ima ozbiljne posljedice na ostvarivanje i nivo socijalnih prava, ipak razlike su evidentne u entitetima kao i u pojedinim kantonima. Ono što je sigurno jeste da je socijalna pomoć zagantovana domaćim zakonodavstvom ali je veoma mala i često izostaje, zbog čega građani ne mogu ostvariti minimum socijalne sigurnosti, dok socijalna zaštita u nekim kantonima teško da funkcioniše i ako postoje neki oblici socijalne pomoći oni su minimalni.

Poznato nam je da sve ono što nema zakonsko uporište i nije zakonski regulisano, kao i zagantovano nema izvjestan put da nađe primjenu u

¹⁴ Povelju o osnovnim socijalnim pravima radnika, Države članice EU uz izuzetak Velike Britanije, godine 1989. prihvatile su Povelju o osnovnim socijalnim pravima radnika, poznatu pod nazivom „Socijalna povelja“. Povelja se smatra političkim instrumentom koji sadrži „moralne obaveze“ kojima je cilj garancija da će se u državama članicama poštivati određena socijalna prava. http://www.mhrr.gov.ba/pdf/ljudskaprava/evropska%20socijalna%20povelja%20_revidirana_.pdf

praksi. Prema Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine socijalna politika je prenesena u nadležnost kantona zbog čega su sve više prisutne ogromne razlike u normativnom i praktičnom dijelu ostvarivanja socijalnih prava. Ustavnim promjenama bi se ukinule ogromne socijalne nejednakosti čime bi se zadovoljio princip socijalne pravde i jednakosti koji se stalno naglašava u međunarodnim dokumentima i koji je izuzetno važan i predstavlja temeljnu vrijednost u socijalnom radu i socijalnoj politici. U sagledavanju socijalne politike u Bosni i Hercegovini mora se poći od Dejtonskog mirovnog sporazuma i činjenice da je ovim sporazumom socijalna politika u nadležnosti entiteta Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko Distrikta.

Entiteti su zaduženi za donošenje Zakona i drugih propisa kojima se uređuju prava i obaveze prema korisnicima usluga, a sve u cilju osiguranja socijalne sigurnosti stanovništva. Preko entiteta se u Bosni i Hercegovini finansira većina socijalnih transfera – to su razne naknade za ratne veterane, demobilizirane borce/branitelje, neratne invalide i civilne žrtve rata (neke od tih naknada jednim dijelom finansiraju kantoni, dok neki kantoni jamče i dodatna prava za te kategorije).¹⁵

Kantonalni zakoni kao osnov i temeljni okvir

Za ostvarivanje socijalnih prava u Federaciji Bosne i Hercegovine postoje ograničenja u postojećem zakonskom okviru u smislu neadekvatnosti pojedinih zakona. Pojedini kantoni dugo godina nakon rata nisu donijeli zakone o socijalnoj zaštiti kao jednom od segmenata socijalne politike, čime su se upravo direktno kršila osnovna ljudska prava svakog građana. Ono što je jasno jeste da kantonalni zakoni direktno određuju nivo ostvarivanja prava koja se odnose na segment socijalne zaštite, a istovremeno, kada je riječ o ostvarivanju socijalnih prava, postoje ozbiljni problemi kao i raskorak na relaciji normativno i stvarno. Međutim danas je situacija malo drugačija, pa je Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom donešen na nivou svih kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine. Prema izvještaju Ombusmena za ljudska prava iz 2005. godine zakonodavna vlast predstavlja najveću prepreku u izvršenju i primjeni svih zakonodavnih i ljudskih prava jer nedonošenjem i usvajanjem diskriminirajućih i neprovodivih zakona vrši se masovno kršenje ljudskih

¹⁵ Svjetska banka, Socijalna davanja u Bosni i Hercegovini: Kreiranje održivog sustava temeljenog na stvarnim potrebama, Procjena Centralne banke BiH i Ureda Svjetske banke u BiH, 2009, 9.

prava.¹⁶ Ono što je prioritet da bi svi građani Federacije Bosne i Hercegovine mogli da ostvare svoja prava jednako na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine jeste upravo usklađivanje zakona koji proizilaze iz sistemskih okolnosti. Ovim činom bi se stvorila značajna pretpostavka za jednakost i stvaranje uslova za provođenje principa socijalne jednakosti. Ipak istina i činjenica jeste upravo da su mogućnosti od kantona do kantona različite a oblast socijalne politike na nivou Federacije Bosne i Hercegovine je bez jasne strategije pa realno ne postoje neke velike šanse za ostvarivanje ovog principa u praksi.

U skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine oblast socijalne politike i oblast socijalne zaštite je u nadležnosti kantona čime su sva socijalna prava preciznije definirana kantonalnim zakonima¹⁷ i samim time mogu biti proširena ukoliko to ekonomske prilike u kantonu dopuštaju, jer upravo većina kantona nema finansijske pretpostavke zbog čega se ne dopušta odnosno ne dozvoljava proširivanje prava, a upitna je provedba i onih najelementarnijih. Upravo zbog ovoga se zakonodavstvo odlučuje na praktično – političke izmjene i dopune zakona, jer ovakva situacija stvara ozbiljne probleme u realizaciji i provedbi istih. Kantonalni zakoni bliže određuju korisnike, uslove i prava za ostvarivanje socijalnih prava iz oblasti socijalne zaštite. Tako se u većini kantona za osnov računanja visine socijalne pomoći uzima upravo prosječna plata ostvarena u prethodnoj godini u kantonu, dok pojedini kantoni za osnov izračunavanja uzimaju prosječnu platu ostvarenu u Federaciji Bosne i Hercegovine u prethodnoj godini. Upravo ovakav način računanja bio bi najlogičniji u smislu postizanja što veće socijalne jednakosti ali se on ne uklapa u administrativno – teritorijalnu kao i političku uređenost jedne zemlje čija je nadležnost prenesena na kantone.

Definisanje termina civilna žrtva rata i priznavanje njihovog statusa

Termin civil odnosno civilno lice označava svako lice koje ne pripada oružanim snagama, odnosno svako lice koje nije borac.¹⁸ U slučaju sumnje da

¹⁶ *Izvještaj o stanju ljudskih prava u BiH za 2005 godinu*, Helsinški komitet za ljudska prava u BiH, Ombusmen za ljudska prava u Federaciji BiH, 2005.

¹⁷ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, Službene novine Kantona Sarajevo, godina VII, br. 16; Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, Službene novine Zeničko – dobojskog kantona, Godina XII, br. 13; Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice s djecom, Službene novine Srednjobosanskog kantona, godina II, br. 9.

¹⁸ Dopunski Protokol I. uz Ženevske konvencije od 12. augusta 1949, članovi 48-58, http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI/zen_protokol_1_lat.pdf

li je neko lice civil, to lice će se smatrati civilom.¹⁹ Zatim pod pojmom civilno stanovništvo podrazumijeva se i obuhvata sva civilna lica na određenom području, teritoriji ili regiji.²⁰

Civilna žrtva rata je osoba kod koje je u toku rata ili neposredne ratne opasnosti, usljed ranjavanja ili nekog drugog oblika ratne torture nastupilo oštećenje organizma, što uključuje mentalno oštećenje ili značajno narušavanje zdravlja ili nestanak ili pogibiju te osobe.²¹ Zakon *pravi razliku između civilne žrtve rata i priznanja statusa civilne žrtve rata*. Istovremeno, *Zakon priznaje status samo ograničenoj kategoriji civilnih žrtava rata, a to su:*

1. osobe kod kojih je nastupilo oštećenje organizma od najmanje 60% ili značajno narušavanje zdravlja usljed mučenja, nehumanog i ponižavajućeg postupanja, nezakonitog kažnjavanja, protupravnog lišavanja slobode (zatvor, koncentracioni logor, internacija), prinudnog rada tokom ratnog stanja ili neposredne ratne opasnosti;
2. osobe kod kojih je nastupilo oštećenje organizma od najmanje 60% u vezi s ratnim događajima (bombardovanje, ulične borbe, eksplozija ratnog materijala, zalutali metak i sl.);
3. osobe kod kojih je nastupilo oštećenje organizma od najmanje 60% od eksplozije zaostalog ratnog materijala nakon završetka rata;
4. osobe kod kojih je nastupilo oštećenje organizma od najmanje 60% u vezi s diverzantskim, terorističkim akcijama kojima se ugrožava sigurnost i ustavni poredak Federacije BiH;
5. članovi porodice nestale osobe, ako je nestala osoba bila civil odnosno nije bila pripadnik oružanih snaga;
6. članovi porodice osobe koja je poginula u vezi sa ratnim događajima (bombardovanje, ulične borbe, eksplozija ratnog materijala, zalutali metak).

Prava civilne žrtve rata na ličnu invalidninu, dodatak za njegu i pomoć od strane druge osobe, ortopedski dodatak i porodičnu invalidninu ostvaruju se od prvog dana narednog mjeseca od dana podnošenja zahtjeva za priznavanje statusa civilne žrtve rata kao i tih prava. Dokazom za priznavanje statusa civilne žrtve rata usljed oštećenja organizma zbog mučenja, nehumanog i ponižavajućeg

¹⁹ Isto., član 50, stav 1.

²⁰ Isto., članovi 48-58.

²¹ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine broj 36/99, izmjene i dopune broj 54/O4 i 39/O6.

postupanja, nezakonitog kažnjavanja, protupravnog lišavanja slobode u zatvoru, koncentracionom logoru, internaciji, prinudnom radu i slično.

Priznavanje statusa posebne kategorije civilnih žrtava rata temelji se na Zakonu o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom.²² Posebna kategorija civilnih žrtava rata definirana je Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom iz 2006. godine.²³ Prema članu 54. stav 3. Zakona „posebnom kategorijom civilnih žrtava rata smatraju se osobe koje su preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje”. Postupak utvrđivanja statusa posebne kategorije civilnih žrtava rata, ostvarivanja i implementacija ostvarenih prava posebne kategorije civilnih žrtava rata iz oblasti socijalne zaštite odvija se u okviru nadležnih institucija na svim nivoima vlasti i u saradnji sa ovlaštenim udruženjima koja su akreditirana za izdavanje uvjerenja o preživljenom seksualnom zlostavljanju i silovanju. Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom iz 2016. godine²⁴, propisan je poseban postupak ostvarivanja ovog prava. Postupak se, na zahtjev osobe koja je preživjela seksualno zlostavljanje i silovanje, pokreće u centru za socijalni rad ili općinskoj službi socijalne zaštite prema mjestu prebivališta podnositelja zahtjeva. Podnošenje zahtjeva za utvrđivanje statusa posebne kategorije civilnih žrtava rata nije vremenski ograničeno. U materijalnom smislu primjenjuju se odredbe Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom. Pored uloge u upravnom postupku, kantonalna ministarstava nadležna za socijalnu politiku odgovorna su i da u svom budžetu osiguraju 30% sredstava potrebnih za finansiranje ostvarenih materijalnih prava civilnih žrtava rata u svom kantonu. Iz Kantonalnog budžeta finansiraju se sljedeći oblici socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom²⁵:

²² Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, „Službene novine Federacije BiH“ broj 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 45/16 i 40/18); Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, “Službene novine Kantona Sarajevo”, broj: 38/14 – Prečišćeni tekst, 38/16, 44/17 i 28/18, 52/21.

²³ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom iz 2006.

²⁴ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, 2016.

²⁵ Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata I zaštiti porodice sa djecom, “Sl. Novine Kantona Sarajevo”, br. 38/2014, prečišćeni tekst, 38/2016, 44/2017, 28/2018, 52/2021 I 40/2022, VIII – Finansiranje socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata I zaštite porodice sa djecom, član 170.

- stalna novčana pomoć;
- novčana naknada za pomoć i njegu od strane druge osobe;
- usluge kućne njege i pomoći u kući;
- jednokratne, izuzetne pomoći i druge materijalne pomoći;
- osposobljavanje za život i rad;
- hraniteljstvo;
- smještaj u ustanove socijalne zaštite;
- lična invalidnina;
- porodična invalidnina civilnih žrtava rata;
- dodatak za njegu i pomoć od strane druge osobe po propisima o civilnim žrtvama rata,
- ortopedski dodatak;
- pomoć u troškovima liječenja i nabavci ortopedskih, tiflotehničkih i drugih pomagala;
- dodatak na djecu;
- dječiji dodatak za vrijeme redovnog studiranja;
- dodatna pomoć na ime brige i njege djeteta;
- naknada umjesto plate ženi-majci u radnom odnosu za vrijeme dok odsustvuje sa posla radi trudnoće, porođaja i njege djeteta;
- novčana pomoć za vrijeme trudnoće i porođaja žene-majke koja nije u radnom odnosu;
- jednokratna pomoć za opremu novorođenog djeteta;
- pomoć u prehrani djeteta do 6 mjeseci i dodatna ishrana za majke dojilje;
- smještaj djece uz osiguranu ishranu u ustanovama predškolskog odgoja;
- školarine i stipendije đacima i studentima;
- osiguranje jednog obroka u vrijeme nastave;
- Dječija nedjelja;
- rad ljekarskih i drugih stručnih komisija u prvom i drugom stepenu;
- finansiranje ustanova socijalne zaštite koje osniva Kanton i udruženja osoba sa invaliditetom;
- kao i druga prava koja u skladu sa ovim zakonom, svojim propisima utvrdi Skupština ili Vlada Kantona.

Kada se govori o Federalnom ministarstvu rada i socijalne politike, ono je pripremilo Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom i sve izmjene navedenog Zakona, kao i provedbene propise kojima se uređuju prava civilnih žrtava rata u oblasti socijalne zaštite kao segmenta socijalne politike. Federalno ministarstvo rada i socijalne politike

odgovorno je za akreditaciju udruženja koja izdaju uvjerenja i potvrde o statusu civilne žrtve rata, kao dijelu obavezne dokumentacije u postupku (izuzev u slučajevima u kojima je donesena sudska presuda).²⁶ Shodno odredbama Zakona, ovo Ministarstvo odgovorno je da u federalnom budžetu osigura 70% sredstava potrebnih za isplatu novčanih naknada civilnim žrtvama rata u Federaciji Bosne i Hercegovine, što omogućava redovnu i ujednačenu isplatu svim korisnicima na području Federacije. Također, Ministarstvo prati stanje u oblasti zaštite civilnih žrtava rata i daje prijedloge za rješavanje uočenih problema, unapređenje rješenja, a po potrebi i prijedloge za izmjene i donošenje novih propisa.

Zakonska regulativa i prava civilnih žrtava rata u Federaciji Bosne i Hercegovine

Zakonom se definira pojam civilne žrtve rata, kojom se smatra svaka osoba kod koje je u toku rata ili neposredne ratne opasnosti, usljed ranjavanja ili nekog drugog oblika ratne torture nastupilo oštećenje organizma, što uključuje mentalno oštećenje ili značajno narušavanje zdravlja, nestanak ili pogibiju te osobe. Osobe koje smatraju da ispunjavaju uslove za ostvarivanje prava propisanih Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom objavljenom u Službenim novinama Federacije Bosne i Hercegovine, broj: 36/99 i izmjenama i dopunama objavljenim u Službenim novinama Federacije Bosne i Hercegovine, broj 54/04 i 39/06, svoje zahtjeve podnose kod nadležnog organa, a ako se desi da uz zahtjev nisu u mogućnosti priložiti sve relevantne dokaze, moći će to učiniti i naknadno u skladu sa odredbama Zakona o opštem upravnom postupku. Zakon Federacije Bosne i Hercegovine nije postavio vremensko ograničenje za priznavanje statusa civilne žrtve rata. To znači da se status civilne žrtve rata priznaje i osobama kod kojih je došlo do naknadnog oštećenja organizma - ispoljene i pogoršane bolesti, dugog razdoblja inkubacije, gubitka ekstremiteta i vida oba oka zbog pogoršanja opšteg zdravstvenog stanja, mentalnog oštećenja i drugih oštećenja organizma kao posljedice rata ili neposredne ratne opasnosti. Položaj osoba koje su imale priznat status civilne žrtve rata po zakonima koji su se primjenjivali na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine do stupanja na snagu Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom Federacije Bosne i Hercegovine imaju ista prava kao i civilne žrtve rata iz perioda 1992-

²⁶ Akreditiranje udruženja vrši se prema Uputstvu o postupku za priznavanje statusa civilne žrtve rata "Službene novine Federacije BiH", br. 47/17.

1995. u obimu i pod uslovima propisanim Zakonom. Civilnim žrtvama rata i članovima porodice civilnih žrtava rata sa privremenim boravištem na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine, po povratku u njihova ranija mjesta prebivališta u Republici Srpskoj ili Brčko Distriktu obezbijedit će se prava koja su imali u mjestu boravišta u Federacije Bosne i Hercegovine. O njihovom pravu odlučuje nadležna općinska služba prema posljednjem mjestu privremenog boravka, a prije povratka u Republiku Srpsku ili Brčko Distrikt.

Veoma je važno istaći da je izmjenama i dopunama Zakona iz septembra 2006. godine utvrđeno da pravo na porodičnu invalidninu pripada članovima porodice nestale civilne žrtve rata do njenog proglašenja umrlom, a najduže dvije godine od dana stupanja na snagu ovog Zakona. Umanjivanje porodične invalidnine vrši se u slučaju kada članovi porodice i roditelji, odnosno usvojitelji kojima je priznato to pravo, imaju prihod iz radnog odnosa, penzije, obavljanja samostalne djelatnosti ili druge mjesečne prihode, čiji ukupan iznos prelazi iznos prosječne neto plate ostvarene u Federaciji BiH u prethodnoj godini. Isplate vrši nadležni kantonalni organ uprave, a sredstva se obezbjeđuju iz federalnog i kantonalnog budžeta. Nadležna opštinska služba vodi evidenciju o korisnicima i izvršenim isplatama, te nadležnom kantonalnom organu uprave dostavlja mjesečni zbirni izvještaj. O pravima na ličnu invalidninu ili mjesečno lično novčano primanje, dodatak za njegu i pomoć od strane druge osobe, ortopedski dodatak i porodičnu invalidninu odlučuje u prvom redu Centar za socijalni rad ili nadležna opštinska služba za upravu, prema mjestu prebivališta ili boravišta podnosioca zahtjeva. Pravo na porodičnu invalidninu, imaju članovi porodice civilne žrtve rata od I do IV kategorije pod uslovima:

1. da je civilna žrtva rata imala do svoje smrti priznato pravo na dodatak za njegu i pomoć od strane druge osobe;
2. da je smrt civilne žrtve rata nastupila kao posljedica rane, povrede, ozljede ili bolesti. Takođe, članovi porodice civilnih žrtava rata koje su preživjele seksualno zlostavljanje i silovanje imaju pravo na porodičnu invalidninu.

Članovi porodice civilne žrtve rata koji ispunjavaju uslove ostvaruju pravo na porodičnu invalidninu:

1. udovica - kad navršši 55 godina života ili udovac - kad navršši 65 godina života, a i prije navršenih 55 godina, odnosno 65 godina života, ako su nesposobni za privređivanje;
2. djeca, usvojenici i pastorčad – do navršene 15. godine života, odnosno ako su na školovanju do kraja propisanog trajanja redovnog školovanja, a najkasnije do navršene 25. godine života, a ako su nesposobna za

privređivanje, dok ta nesposobnost traje pod uslovom da je nesposobnost nastupila prije navršene 15. godine života odnosno za vrijeme redovnog školovanja, prije navršene 25. godine života.

Dokazom za priznavanje statusa civilne žrtve rata kada se radi o žrtvi ratnih događaja, eksplozije, zaostalog ratnog materijala, diverzantskih i terorističkih akcija smatra se:

1. zapisnik nadležne službe unutrašnjih poslova o izvršenom uvidaju na mjestu događaja ili uvjerenje lokalne službe civilne zaštite o okolnostima ranjavanja ili pogibije;
2. izvorna medicinska dokumentacija koja potiče neposredno nakon nastanka oštećenja organizma. Članovi porodice ili roditelji ubijene djece odnosno oni koji su zakonom obuhvaćeni i ostvaruju pravo i status civilnih žrtava rata imaju pravo i na rješavanje stambenog pitanja odnosno zbrinjavanja. Kantoni su u skladu sa ovim Zakonom obavezni da pripreme Programe rješavanja prioriternog stambenog zbrinjavanja civilnih žrtava rata, a naročito žrtava koje su svjedoci u sudskim postupcima. Takođe, kanton može utvrditi i druga prava utvrđena ovim Zakonom, a prema svojim mogućnostima i potrebama civilnih žrtava rata.²⁷

Socijalna politika prema civilnim žrtvama rata u Federaciji Bosne i Hercegovine

Kada je u pitanju Federacija Bosne i Hercegovine, ona u okviru svojih ustavnih ovlaštenja pruža zaštitu osobama koje su u stanju socijalne potrebe, prvenstveno osobama sa invaliditetom ali i civilnim žrtvama rata. Materijalna prava civilnih žrtava rata u Federaciji Bosne i Hercegovine propisana Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom finansiraju se iz proračuna Federacije Bosne i Hercegovine u iznosu od 70%, dok se 30% sredstava potrebnih za ove namjene osigurava u općinskim proračunima.²⁸ Prava civilnih žrtava rata i njihovih porodica kao i visina davanja po osnovu

²⁷ Zakon o pravima civilnih invalida rata, Službeni glasnik RS 52/96 iz 1997; Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji sa djecom, "Službene novine Federacije BiH", broj: 36/99; Prijedlog Zakon o izmjenama i dopunama zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, ("Službene novine Federacije BiH" br: 36/99,54/04,39/06 i 14/09), <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/1999/zakoni/zakoni%20x/zakon%20o%20osn%20soc%20zastite.htm>

²⁸ Alternativni izvještaj o napretku BiH, Human rights paper, Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH, 2015, 43.

ostvarenih prava definisana su na nivou Federacije Bosne i Hercegovine²⁹, dok su prava po osnovu socijalne zaštite i visina davanja utvrđena na nivou kantona. Time je jednim Zakonom definisan različit pristup ostvarivanju prava građana kroz različite; uvjete, osnovice i visine naknada po osnovu ostvarenih prava što ih dovodi u neravnopravan i diskriminirajući položaj.³⁰

Iznosi novčanih davanja po pravima u navedenoj oblasti utvrđuju se Naredbom o iznosima po Zakonu o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom za svaku tekuću godinu.³¹ Prema Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine, Federacija Bosne i Hercegovine i kantoni dijele nadležnost za socijalnu politiku. Kantoni su posebno nadležni za provođenje socijalne politike i uspostavu službi socijalne zaštite.³² Federalno ministarstvo rada i socijalne politike je još 2009. godine podnijelo zahtjev i inicijativu Vladi Federacije Bosne i Hercegovine s prijedlogom uspostave jedinstvene baze podataka korisnika, civilnih žrtava rata na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine. Ova baza podataka omogućava brz i jednostavan pristup informacijama, kao i prevenciju od mogućih zloupotreba. Projekat obuhvata unos i obradu podataka korisnika, civilnih žrtava rata, na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine, i treba istaći da je projekat do sada realiziran u svim kantonima. Vlada Federacije Bosne i Hercegovine je 2022. usvojila Nacrt zakona o zaštiti civilnih žrtava rata u Federaciji Bosne i Hercegovine. Nakon više od dvije decenije upotrebe Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa

²⁹ Zakon o izmjenama i dopunama zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom "Službene novine Federacije BiH", br. 33/04 i 56/05.

³⁰ Federalnim zakonom regulisana su prava civilnih žrtava rata kod kojih su nastupila tjelesna oštećenja od najmanje 60 % zbog rane, povrede i ozljede zadobijene u vezi sa ratnim događajima u toku rata ili neposredne ratne opasnosti ili eksplozije zaostalog ratnog materijala nakon završetka rata i nehumanim, ponižavajućim postupanjem i mučenjem, protupravnim lišavanjem slobode, te usljed seksualnog zlostavljanja i silovanja, kao i gubitka člana porodice. Finansiranje prava civilnih žrtava rata vrši se iz federalnog i kantonalnih budžeta na način da se sredstva za isplatu lične invalidnine i ličnog novčanog primanja za lica iz člana 54. stav 3. Federalnog zakona obezbjeđuju u omjeru 70 % iz Budžeta Federacije BiH i 30 % iz Budžeta Kantona Sarajevo, dok se za ostala prava sredstva obezbjeđuju u omjeru 71,43 % iz Budžeta Federacije BiH i 28,57 % iz Budžeta Kantona Sarajevo.

³¹ Osnovica za utvrđivanje novčanih davanja i iznosa po osnovu zaštite civilnih žrtava rata je Odluka o utvrđivanju visine osnovice za određivanje mjesečnih novčanih naknada korisnika boračko-invalidske zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine za 2013. godinu ("Službene novine Federacije BiH", broj 56/13) i iznosi 860,50 KM. Osnovica se mjesečno usklađuje sa koeficijentom za usklađivanje visine novčanih mjesečnih primanja korisnika boračko-invalidske zaštite u Federaciji BiH koji donosi Vlada Federacije BiH.

³² Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine 9/94", dio III, član 2., 4.

djecom, a koji je pretrpio mnogobrojne izmjene, ovim Nacrtom zasebno se uređuje oblast zaštite civilnih žrtava rata kao posebno osjetljive kategorije u društvu. Važno je istaći da su ovim Nacrtom urađena mnoga poboljšanja kao npr. ukidanje imovinskog cenzusa za porodice civilnih žrtava rata, što znači da će sve porodice poginulih ili nestalih civila biti jednako tretirane jer se radi o naknadi za pretrpljenu bol zbog gubitka člana porodice, a što zaista nema veze sa socijalnim statusom porodice.³³

Zaključak

Turbolentan poslijeratni period dovodi u izuzetno težak položaj osjetljive kategorije stanovništva kao što su civilne žrtve rata. Nemogućnost ostvarivanja osnovnih ljudskih prava, odnosno nedostatak pristupa elementarnim socijalnim pravima ima efekat tzv. prelijevanja a to može upravo otežati pristup ostalim socijalnim pravima, kao i građanskim i političkim pravima. Nedostatak pravne regulative u poslijeratnom periodu doveo je do toga da su žrtve godinama poslije rata bile izložene egzistencijalnim problemima i nemogućnosti rješavanja svojih osnovnih životnih potreba. Uzrok se može pretpostaviti i u brojnim postratnim problemima, posebno u postojanju neodgovarajuće infrastrukture i materijalnih resursa. U takvim okolnostima civilne žrtve rata usljed nedostatka jasnih informacija kao i faktora stigme ne uspijevaju iznijeti svoje zahtjeve nadležnim tijelima i tražiti ono što im pripada po međunarodnom standardu zaštite. Upravo to predstavlja značajan faktor rizika da ove osobe ostanu izvan zaštite i podrške sistema. Ono što treba istaći jeste da prvi poslijeratni propis iz 1999. godine, kojim se uređuju prava civilnih žrtava rata u Federaciji Bosne i Hercegovine nije pokazao osjetljivost za potrebe ove grupe građana, odnosno uopšte ih nije prepoznao kao konkretnu grupu korisnika. Tako civilne žrtve rata cijeli svoj život pa i životi članova njihovih porodica ostaju pod uticajem ovog teškog traumatskog iskustva. Kada su u pitanju socijalna prava i obim korištenja istih, oni ovise od ekonomske i političke situacije u društvu, kao i od drugih faktora. Socijalna funkcija države, odnosno njena uloga u ostvarivanju i zaštiti minimuma socijalnih prava, treba upravo biti ključna kako bi se što lakše i bezbolnije prebrodio period tranzicije.

Da bi bilo koji sistem kao segment socijalne politike bio funkcionalan, trebalo bi se rukovati stvarnim potrebama korisnika, koji ujedno trebaju biti i temelj

³³ Vlada Federacije Bosne i Hercegovine, Federalno Ministarstvo rada i socijalne politike, [www.https://fmrsp.gov.ba/?p=7402](https://fmrsp.gov.ba/?p=7402)

za ostvarivanje socijalnih prava. Ono što treba istaći jeste da sve poslijeratne vlade u Bosni i Hercegovini, na svim nivoima ne samo da nisu ništa uradile kako bi se stanje u svim segmentima i oblastima socijalne politike popravilo, nego su, u poređenju sa poslijeratnom situacijom, znatno redukovale obim i kvalitet socijalnih, ekonomskih i svih drugih prava. Iako su socijalna prava građana u poslijeratnom periodu najviše ugrožena, može se slobodno reći da se s njima najviše manipuliralo. Odsustvo odgovornosti vlasti i netransparentno korištenje sredstava iz budžeta namijenjenih za ovu posebno ugroženu kategoriju – civilne žrtve rata ima ozbiljne posljedice zbog kojih upravo najsiromašniji kojima je pomoć najpotrebnija ostanu često uskraćeni. Nerealno planiranje sljedeća je karakteristika socijalne politike koja je evidentna kroz usvajanje zakona i priznavanje prava za koja ne postoji finansijska osnova. Istovremeno, pored svega navedenog može se primijetiti odsustvo planiranja, kao i jasnih i vrijednih ciljeva u socijalnoj politici. Ono što je još evidentno jeste da u socijalnoj politici kao i u bosanskohercegovačkoj politici ne postoji koncenzus, dok stranke koje su na vlasti nemaju iste ciljeve i interese.

Ono što je pozitivno u cijeloj priči jeste da je predložen i usvojen novi nacrt Zakona o civilnim žrtvama rata koji je Vlada Federacije Bosne i Hercegovine na prijedlog Federalnog ministarstva rada i socijalne politike 2023. godine usvojila, znači Prijedlog zakona o zaštiti civilnih žrtava rata u Federaciji Bosne i Hercegovine. Ovim Zakonom utvrđuju se osnovni principi zaštite civilnih žrtava rata, pojam i status civilne žrtve rata, vrste prava, obim i uslovi pod kojima se ostvaruju ta prava, svrha isplate novčanih naknada za priznata prava, te postupak ostvarivanja i način finansiranja, kao i druga pitanja od značaja za zaštitu civilnih žrtava rata na području Federacije Bosne i Hercegovine. S obzirom na to da je zaštita civilnih žrtava rata zajednička nadležnost Federacije i kantona, predviđeno je da kantoni u skladu sa svojim finansijskim mogućnostima i potrebama civilnih žrtava rata, osiguravaju i proširuju obim prava utvrđenih ovim Zakonom. Ovim Zakonom također se osigurava kontinuitet primjene propisa o zaštiti civilnih žrtava rata.

Ono što nas u Bosni i Hercegovini posebno treba zabrinuti jeste odnos društva prema ugroženim kategorijama u koje se ubrajaju i civilne žrtve rata. Na osnovu iznešenog, nameće se generalni zaključak, da bez donošenja i stroge primjene Zakona, poduzimanja kontinuiranih, odgovarajućih, planskih društvenih mjera, odlučne političke volje i izgradnje svijesti, malo je vjerovatno da se civilne žrtve rata i dalje neće osjećati odbačeno, diskriminirano i socijalno isključeno, i da se sigurno neće zaustaviti njihovo daljne materijalno i mentalno propadanje.

IZVORI I LITERATURA

Literatura

- Buljubašić Suada, *Savremena socijalna politika*, Arka Press d.o.o., Sarajevo, 2012.
- Lakićević Dušan, *Socijalna politika*, Publisher, Savremena administracija, Beograd, 1991.
- Lakićević Mira i Gavrilović Ana, *Socijalni razvoj i planiranje*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2008.
- Lakićević Mira, *Socijalna politika*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, CIDD, Beograd, 2013.
- Maslow Abraham Harold, *A Theory of Human Motivation*, Classics in the History of Psychology, New York University, Toronto, Ontario, 1943.
- Milosavljević Milosav, *Socijalna istraživanja*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2013.
- Pejanović Snežana, *Vrednosne osnove Socijalne politike*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Defektološki fakultet, Beograd, 2008.
- Puljiz Vlado, Bežovan Gojko, Šućur Zoran i Zrinščak Siniša, *Socijalna politika – Povijest - Sustavi - Pojmovnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005.
- Rosanvallon Pierre, *La crise de l'Etat providence*, Seuil, Paris, 1981.

Članci

- Alternativni izvještaj o napretku BiH, Human rights paper, Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH, 2015.
- Izvještaj o stanju ljudskih prava u BiH za 2005 godinu, Helsinški komitet za ljudska prava u BiH, Ombusmen za ljudska prava u Federaciji BiH, 2005.
- Ljetopis socijalnog rada, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada, Vol 13., No.1., 2006.
- Prijedlog Zakona o izmjenama i dopunama zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom ("Službene novine Federacije BiH" br: 36/99,54/04,39/06 i 14/09)
- Puljiz Vlado i Pusić Eugen, "Pogledi na socijalnu državu, socijalnu politiku i socijalnu zaštitu", Pregledni znanstveni rad, *Croatian and comparative public administration*, br.4, 2011.

- Svjetska banka, Socijalna davanja u Bosni i Hercegovini: Kreiranje održivog sustava temeljenog na stvarnim potrebama, Procjena Centralne banke BiH i Ureda Svjetske banke u BiH, 2009.
- Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine 9/94", dio III, član 2.
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji sa djecom, "Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine", broj: 36/99.
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, „Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“ broj 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 45/16 i 40/18.
- Zakon o upravnom postupku u Federaciji Bosne i Hercegovine, „Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, br. 2/98 i 48/99.
- Zakon o izmjenama i dopunama zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom „Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, br. 33/04 i 56/05.
- Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom „Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, br. 9/05.
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, „Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“ broj 36/99, izmjene i dopune broj 54/04 i 39/06.
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, „Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, br. 39/2006.
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, „Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, br. 45/2016.
- Zakon o pravima civilnih invalida rata, Službeni glasnik Republike Srpske 52/96 iz 1997.godine
- Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, Službene novine Kantona Sarajevo, godina VII, br. 16.
- Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, „Službene novine Kantona Sarajevo“, broj: 38/14 – Prečišćeni tekst, 38/16, 44/17 i 28/18, 52/21.
- Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom, "Sl. Novine Kantona Sarajevo", br. 38/2014, prečišćeni tekst, 38/2016, 44/2017, 28/2018, 52/2021 I 40/2022, VIII – Finansiranje socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata zaštite porodice sa djecom.

Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom,
Službene novine Zeničko – dobojskog kantona, godina XII, br. 13.

Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice s djecom,
Službene novine Srednjobosanskog kantona, godina II, br. 9.

Web izvori

Dopunski Protokol I. uz Ženevske konvencije od 12. augusta 1949, članovi 48-58,
http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI/zen_protokol_1_lat.pdf

Povelja o osnovnim socijalnim pravima radnika, http://www.mhrr.gov.ba/pdf/ljudskaprava/evropska%20socijalna%20povelja%20_revidirana_pdf

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine, Federalno Ministarstvo rada i socijalne
politike, <https://www.fmrsp.gov.ba/?p=7402>

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF SOCIAL POLICY TOWARDS CIVIL VICTIMS OF WAR

Summary

This paper analyzes the relationship of social policy towards civilian victims of war and their mutual correlation in Bosnia and Herzegovina. The ultimate goal is to find answers to the questions of how to respond to the needs of civilian victims of war through quality social policy in Bosnia and Herzegovina. Social policy has a special role in achieving social justice, social rights, reducing social inequality and general humanization of society in Bosnia and Herzegovina. In this regard, the implementation of social policies in the area of care and protection of civilian victims of war is increasingly focusing on deinstitutionalization and thus striving for trends in the care of civilian victims of war to move towards care not at the state level, but at the local community level. What could be one of the solutions or state strategic directions is the development of different models of support, with the support of the people closest to them, or the support of the primary social network with the support of the state. The fact is that our society must face the challenge of creating a system that will be adapted and in accordance with the needs of the category of civilian victims of war. An important prerequisite for improving the status and care of civilian victims of war is through the implementation of quality and legally established social policy. The relationship of social policy towards the category of civilian victims of war is very intimate, by the very fact that it deals with various social segments, and civilian victims of war are precisely one of the most vulnerable social categories whose human, social and other rights should begin to be implemented as required by international conventions that are an integral part of social policy, and not just be a dead letter on paper.

Keywords: Social policy, role and importance of social policy, civilian victims of war, Bosnia and Herzegovina, protection of civilian victims of war.

SAIT ŠABOTIĆ, BIHOR NA RAZMEĐU VJEKOVA (1878-1914), ROŽAJE: INSTITUT ZA HISTORIJU, DEMOGRAFIJU I ANTROPOLOGIJU SANDŽAKA, 2025, 407. STR.

Mehmed Hodžić

U izdanju Instituta za historiju, demografiju i antropologiju Sandžaka objavljena je 2025. godine knjiga dr. Saita Šabotića pod naslovom *Bihor na razmeđu vjekova (1878-1914)*. Ova studija predstavlja prerađenu i za publikovanje pripremljenu doktorsku disertaciju koju je autor odbranio 2024. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli. Hronološki, ona obuhvata i analizira period od Berlinskog kongresa 1878. godine kao prijelomnog događaja u konačnom odvajanju Bihora, ali i Sandžaka općenito, od Bosne, pa do početka Prvog svjetskog rata kada je bihorski kraj već dvije godine bio inkorporiran u sastav Kraljevine Crne Gore. Strukturu knjige sačinjava, pored uvoda i zaključka na bosanskom i engleskom jeziku, šest poglavlja koja hronološkim slijedom predstavljaju tretiranu tematiku. Sastavni dio knjige čine i popis korištenih izvora i literature, stručne recenzije, kao i registri ličnih imena i geografskih pojmova.

Bihor predstavlja geografsku oblast na sjeveroistoku Crne Gore koja obuhvata dijelove današnjih općina Bijelo Polje, Petnjica i Berane. Autor u Uvodu ističe kako je Bihor „smješten između Tivranske klisure na jugu i Kumaničke klisure na sjeveru, omeđen rijekama Lim, Lješnica i Vrbička rijeka, kao i planinskim masivima Krstače, Žilindara i Crvenjače“, čime je čitatelju jasno predočen prostor

koji je bio predmet ovog istraživanja, a koji uz ranije navedenu hronološku odrednicu iz samog naslova knjige metodološki u potpunosti predstavlja ono što je autor sebi stavio kao zadatak proučavanja i elaboracije. Pristup koji je ostvaren u ovoj monografiji je višeslojan, što znači da je autor istražio, analizirao i predstavio različite aspekte tretirane teme, odnosno prošlost Bihora u naznačenom historijskom periodu posmatrao je kroz raznovrsne segmente, koji su, uobličeni u jednu cjelinu, rezultirali ovom studijom. Između tih aspekata posebno ističemo društveno-politički, kulturni i demografski. Zbog čega smo izdvojili ova tri? Predstavljajući društveno-politički razvoj Bihora od 1878. do 1914. godine autor je relevantnim činjenicama ukazao kako se odvijao politički život na ovom području, do kakvih je promjena dolazilo i kakvi su to bili utjecaji sa strane koji su direktno i indirektno imali udjela u historijskom i političkom razvoju ovoga kraja. Da se autor zadržao samo i na ovom pristupu, ova studija bi predstavljala važno historiografsko ostvarenje, jer bez obzira na sve savremene tendencije u nauci politička historija ipak predstavlja temelj na osnovu kojeg se mogu započinjati i ostvarivati sva ostala istraživanja svih segmenata u životu jednog pojedinca ili društva kao cjeline. Međutim, autor je ovom političkom kontekstu dao doprinos, odnosno obogatio ga, proučavajući i segmente razvoja kulture na području Bihora, što je u najvećoj mjeri obuhvatalo predstavljanje postojanja, razvoja i funkcionisanja obrazovnih, vjerskih i kulturnih ustanova muslimanske i pravoslavne konfesije. Kao treći, veoma važan aspekt, može se izdvojiti demografski, gdje je autor, onoliko koliko mu je to izvorna građa omogućavala, nastojao prikazati sve demografske promjene koje su zadesile Bihor u ovome periodu, bilo da se radilo o doseljavanju izgnanih na ovo područje ili iseljavanju iz njega.

Iako je predmet ove studije prošlost Bihora – dakle jasno i precizno određenog i omeđenog geografskog i povijesnog prostora, autor je posebnu pažnju posvetio važnim događajima, kako u ostatku Osmanske Države, tako i u državama koje su se nalazile u susjedstvu, a sve s ciljem da prikaže koliko su ta dešavanja imala utjecaja i upliva na stanovništvo Bihora i historijski razvoj tog područja. Tako je dr. Šabotić vrlo umješno sagledao i analizirao krupne historijske pojave i promjene, počevši sa Berlinskim kongresom, zatim okupacijom Bosne i Hercegovine, grčko-osmanskim ratom 1897. godine, Mladoturskom revolucijom, aneksijom Bosne i Hercegovine 1908. godine, sarajevskim atentatom 1914. godine i početkom Prvog svjetskog rata. Svi navedeni događaji su se na neki način održavali i na područje Bihora, koji je i inače bio mjesto preklapanja različitih interesnih sfera. Osmanska Država je nastojala ovaj prostor, kao sastavni dio

svoje teritorije, držati pod kontrolom i onemogućiti intenciju susjednih država da ga prisajedine sebi, Austro-Ugarska Monarhija nastojala je da preko njega ostvari svoj naum o povezivanju sa Solunom, dok su Srbija i Crna Gora imale teritorijalne pretenzije ka ovom području i kontinuirano su vršile propagandu među lokalnim pravoslavnim stanovništvom. Ne treba izostaviti ni jak albanski utjecaj koji je imao za cilj realizovati cjelovito i zaokruženo područje sa albanskom većinom, a kome bi pripadao i Bihor. Dakle, Bihor je kao pogranično područje, pored svih navedenih utjecaja, bio izložen i stalnim društvenim previranjima, konfesionalnim sukobima manjeg ili većeg intenziteta, ubistvima, pljačkanjima i prekograničnim bježanjima. Posebno treba istaći djelovanje komitskih odnosno hajdučkih četa, čije aktivnosti su u značajnoj mjeri bile podržane od strane Srbije i Crne Gore, koje su na taj način nastojale destabilizovati cjelokupno područje, zadati probleme osmanskoj upravi i međusobne muslimansko-pravoslavne sukobe iskoristiti za širenje svoje propagande u zaštiti jednovjerne braće, a sve s ciljem širenja vlastitih granica. Kada se svemu ovome doda i činjenica kako se i muslimansko stanovništvo u određenim periodima bunilo protiv osmanske vlasti, zbog, za njihova uvjerenja, pogrešnih segmenata u načinu upravljanja i državne porezne politike, onda je sasvim jasno da se na području Bihora na prijelomu 19. i 20. stoljeća odvijao vrlo intenzivan život, pa je samim tim autor imao vrlo zahtjevan zadatak da rekonstruiše i analizira sva navedena događanja.

U prvom poglavlju knjige, *Bihor u događajima od 1878. do 1898. godine – politički dodiri i utjecaji*, autor donosi pregled političkih i društvenih dešavanja na području Bihora nakon Berlinskog kongresa. Radi boljeg hronološkog sagledavanja stanja na terenu pojašnjena je i ranija uspostava Kosovskog vilajeta 1877. godine, čiji je sastavni dio bio cijeli Novopazarski sandžak, a samim tim i bihorski kraj. Bez obzira na ove administrativne promjene i izuzimanje spomenutog sandžaka iz Bosanskog vilajeta, područje Bihora je i dalje imalo poveznicu sa Bosnom, obzirom na to da su se nalazili u okvirima iste države. To je bitno naglasiti jer je odlukama Berlinskog kongresa došlo do prekida ove veze (iako je sultanov nominalni suverenitet nad Bosnom trajao sve do 1908. godine), pa je autor posebno predstavio refleksije ovih dešavanja i ulogu lokalnog stanovništva u otporu okupaciji Bosne i Hercegovine. Prepoznati su i analizirani utjecaji koji su u ovom periodu dolazili od strane Austro-Ugarske, Srbije i Crne Gore. Potonje dvije su imale velikog udjela u prekograničnim netrpeljivostima i sukobima. Upravo zbog zajedničkih vasojevsko-crnogorskih napada došlo je do migracionih pokreta kojima su muslimani Bihorci nastojali sačuvati vlastite živote i pokretnu imovinu. Crnogorski vladar, knjaz Nikola Petrović, podsticao

je svoje podanike na interesovanje za plodnu Limsku dolinu kao novu žitnicu Crne Gore, što je uzimano kao argument za različite incidente na području Bjelopoljske, Sjeničke i Beranske kaze. Izuzetno snažan intenzitet imao je i albanski utjecaj, koji je i kroz djelatnost Prizrenske lige nastojao ostvariti svoje težnje. Autor je znatnu pažnju posvetio i dešavanjima vezanim za Plav i Gusinje, odnosno odrazima ovog crnogorsko-osmanskog sukoba na stanovništvo Bihora, kao i refleksijama osmansko-grčkog rata iz 1897. godine, te mobilizaciji i učešću Bihoraca u istom.

Drugo poglavlje, naslovljeno *Obrazovne i kulturne prilike u Bihoru od 1878. do 1898. godine – sudari različitih svjetova*, donosi prikaz vjerskih i prosvjetnih ustanova muslimanske i pravoslavne konfesije na području Bihora. Kao specifično muslimanske institucije javljaju se mektebi, tekije, medrese, ruždije, kao i biblioteke. Obrazovne institucije za pravoslavnu djecu bile su vezane za crkve i manastire, a srbijanski i crnogorski utjecaj bio je vidljiv kroz propagandu koja se vršila preko ovih škola.

Bihor na razmeđu vjekova – doba ravnoteže u utjecajima naslov je trećeg poglavlja. U njemu je autor analizirao odnose Bihoraca i Vasojevića, odnosno nastojao je predstaviti dešavanja vezana za takozvani Kokošinji rat, oružani sukob muslimanskog i pravoslavnog stanovništva 1898. godine, koji je zaustavljen intervencijama sa Cetinja i iz Istanbula. Pored srpsko-crnogorskog utjecaja, na prijelomu dva stoljeća intenzivirane su i albanske političke ambicije. To se posebno osjetilo kroz djelatnost Pečke lige, čija agenturna mreža je vršila snažan pritisak na stanovništvo Bihora, osobito onog dijela koji je bio bliži Rožajama. Odgovor Bihoraca na ovaj albanski pritisak jednim dijelom je bila i Bihorska buna 1901. godine. Povod za njeno izbijanje bilo je uvođenje poreza osmine, umjesto dotadašnje desetine, od strane osmanskih vlasti. Lokalno stanovništvo se nije mirilo sa takvim odlukama, a posebno je bilo revoltirano zakupcima poreza, obično najbogatijim pojedincima, koji su se dodatno bogatili na račun osiromašenog stanovništva. Zbog toga je u julu 1901. godine došlo do zajedničkog protesta muslimanskog i pravoslavnog stanovništva iz Bihora i okoline Bijelog Polja. Zanimljivo je istaći da su na predvodnike ove bune znatnog utjecaja imali austrougarski agenti, koji su nastojali lokalno stanovništvo pridobiti za ciljeve njihove politike, primarno za izgradnju sandžačke željeznice. Naredbom kajmekama Nedžib-bega buna je ugušena uz više desetina ubijenih i ranjenih.

U četvrtom poglavlju pod naslovom *Prilike u Bihoru od 1902. do 1908. godine – jačanje utjecaja iz Srbije i Crne Gore*, predstavljena su dešavanja nakon

gušenja Bihorske bune. Osmanska Država je u ovome periodu izvršila određene administrativne izmjene, tako da je od dijelova Novopazarskog formiran Sjenički sandžak, a područje Bihora je u okviru kaze Bijelo Polje bilo njegov sastavni dio. Autor je istakao kako je ovo bilo vrijeme sve intenzivnijih utjecaja iz Srbije i Crne Gore. Djelatnost komitskih četa je bila u velikom zamahu, a posebno one pod vodstvom Petra Petrovića Hazanca, koji je počinio niz ubistava Bihoraca islamske vjeroispovijesti. Hajduci su po učinjenju ovih nedjela bježali od osmanskih organa vlasti preko granice na teritoriju Crne Gore, a zatim bi se nakon određenog vremena ponovno vraćali i nastavljali sa svojom hajdučijom. Sam Hazanac je više puta bio zatvaran od crnogorskih vlasti, ali je i vrlo brzo bio puštan na slobodu, što jasno govori kakve su bile crnogorske namjere u korištenju ovih komitskih četa za postizanje svoga političkog cilja. Autor je u ovom poglavlju analizirao i kakve su bile reakcije u Bihoru na mladotursku revoluciju i aneksiju Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske Monarhije. Formiranjem nove osmanske vlade u julu 1908. godine došlo je i do proglašenja Ustava, pa je među stanovništvom Bihora, primarno njegovom muslimanskom komponentom, došlo do svojevrsne podjele na pristalice i protivnike ustavnog poretka. Protiv aneksije bili su organizovani protesti na kojima su zajedno učestvovali muslimani i pravoslavci.

Peto poglavlje nosi naslov *Kultura kao vezivni faktor zajedničkog življenja u Bihoru*. U njemu je analizirano stanje muslimanskih i pravoslavnih prosvjetnih institucija na početku 20. stoljeća. Srbija i Crna Gora su svoj utjecaj najlakše ostvarivale preko škola i njihovog kadra. Koliko je njihova međusobna borba interesa bila izražena, govori i pokušaj crnogorskog „preuzimanja“ jedne škole u Bijelom Polju. Tada je direktor pljevaljske gimnazije, koja je bila pod srpskom kontrolom, zaprijetio da će otpustiti sve učenike iz Crne Gore i beranskog kraja ukoliko se u školi u Bijelom Polju ne imenuje učitelj kojeg će plaćati Srbija. Godine 1904. u bjelopoljskom kraju djelovale su dvije škole pod kontrolom Srbije i tri škole pod kontrolom Crne Gore. Autor je u ovome poglavlju predstavio i niz biografija Bihoraca koji su se školovali u sredinama izvan Bihora, te donio pregled kulturnog stvaralaštva muslimanskog i pravoslavnog stanovništva.

U posljednjem poglavlju, *Bihor od 1909. do 1914. godine – utjecaji postaju stvarnost*, autor rekonstruiše događaje vezane za crnogorsko osvajanje ovog prostora i posljedice koje je ono izazvalo među lokalnim stanovništvom. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine počela je jačati ideja formiranja saveza balkanskih država protiv Osmanske Države i osvajanja njene teritorije. Jaku inicijativu za ovakve aktivnosti posebno je ispoljavala Crna Gora. Više manjih oružanih

sukoba i ubistava, te pojačana međukonfesionalna netrpeljivost uzrokovana vještom propagandom sa strane predstavljali su uvertiru u rat koji je Crna Gora objavila Osmanskoj Državi 8. oktobra 1912. godine, a ubrzo su je slijedile i ostale balkanske saveznice. Crnogorska vojska je relativno lako ušla na područje Bihora, a osvajanjem i Berana ovi prostori su definitivno postali sastavni dio Kraljevine Crne Gore, što je kod lokalnog muslimanskog stanovništva izazvalo strah i pozorenje. Kralj Nikola je tek u novembru 1913. godine uputio proglas u kome je obećao da će „on lično i njegova vlada učiniti sve da se tamošnjem stanovništvu obezbijedi puna lična i imovinska sigurnost.“ Međutim, autor navodi kako historijski izvori svjedoče o različitim vrstama nepravdi, zlostavljanja i pritisaka, među kojima su najradikalniji bili ograničavanje vjerskih sloboda i nasilno pokrštavanje. Ugrožavanje osnovnih ljudskih prava i strah od asimilacije bili su uzrokom novih migracionih kretanja kojima se muslimansko stanovništvo počelo iseljavati iz Bihora. Na njegova imanja nove vlasti naseljavale su pravoslavno stanovništvo te na taj način uveliko počeli mijenjati dotadašnju konfesionalnu i nacionalnu strukturu.

Izvori na osnovu kojih je nastala ova studija predstavljaju prvorazrednu neobjavljenu arhivsku građu pohranjenu u više arhivskih ustanova. Pored toga, autor se koristio i publikovanim izvorima, onovremenom štampom i mnoštvom relevantne literature. Upotrebom hronološko-tematske metode vrlo vješto je prikazao društveni i politički razvoj Bihora na prijelomu 19. i 20. stoljeća i taj izrazito turbulentan period adekvatno približio zainteresovanim čitaocima. Na kraju treba istaći da je dr. Šabotić, kao etablirani istraživač historičar, još jednom posvjedočio svoju opredjeljenost ka profesionalnom i objektivnom rekonstruisanju i analiziranju događaja iz prošlosti. Njegova knjiga, *Bihor na razmeđu vjekova (1878-1914)*, predstavlja vrijedan doprinos historiografiji i označava neizbježan temelj za sva naredna detaljnija istraživanja pojedinih segmenata u okviru tretirane teme.

MEHMED HODŽIĆ, OD MOSTARA DO BEOGRADA: POLITIČKA I DRUŠTVENA DJELATNOST ŠERIFA ARNAUTOVIĆA, HISTORIJSKE MONOGRAFIJE, KNJIGA 34, UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU, 2025, 299. STR.

Alen Zečević

Političko djelovanje Šerifa Arnautovića, uprkos nesumnjivo važnoj i višeznačnoj ulozi koju je imao u ključnim društvenim procesima u Bosni i Hercegovini krajem 19. i u prvim decenijama 20. stoljeća, do sada nije bilo predmet cjelovite naučne intepretacije. Izuzev nekoliko parcijalnih radova i kraćih priloga u okviru širih studija, historiografija do danas nije ponudila djelo koje bi kao poseban istraživački problem cjelovito tretiralo Arnautovićev politički rad. Potreba za takvim djelom proizilazila je, prije svega, iz šireg historiografskog nedostatka kada je riječ o proučavanju političkih biografija ljudi koji su oblikovali i bili aktivni kreatori procesa nacionalnog i političkog artikuliranja bosanskohercegovačkih muslimana (Bošnjaka) za vrijeme Austro-Ugarske uprave u Bosni i Hercegovini. Ti procesi, uzimajući u obzir refleksije koje su imali na perspektive njihovog političkog i nacionalnog razvitka, kontekstualno i sadržajno poticani ideologijom okupatorskog režima usloveli su pojavu nove generacije intelektualaca koja je na povijesnu pozornicu stupila kao zastupnik političkih interesa naroda. Kao

istaknutiji reprezent te elite u političkom životu Bosne i Hercegovine pojavio se Šerif Arnautović, vrlo sposoban političar i osebujna intelektualna pojava čija je biografija, nakon decenija čekanja u sjeni drugih historiografskih istraživanja, osvijetljena jednom kvalitetnom naučnom studijom.

U tom je smislu, u izdanju Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu krajem 2025. godine publikovana knjiga Mehmeda Hodžića MA pod naslovom *Od Mostara do Beograda: Politička i društvena djelatnost Šerifa Arnautovića*. Pisana je u formi političke biografije koja se u savremenoj historiografiji, osobito u posljednjih nekoliko godina, među autorima profilirala kao metodološki atraktivan i adaptivan model u istraživanjima. Primijenjena na naučnom problemu čije istraživačke pretpostavke zahtijevaju sintetički metod, ona je uspješno odgovorila na izazov makrohistorijskih pristupa u procjeni agensnosti i pozicioniranja pojedinca u povijesnim procesima.

Knjiga je strukturirana problemsko-hronološki, pri čemu svako poglavlje predstavlja tematski i analitički zaokruženu cjelinu, zasnovanu na relevantnoj izvornoj građi i kritičkoj interpretaciji. U prvom poglavlju naslovljenom *Društvena djelatnost u Mostaru do 1900. godine* autor je, uprkos insuficijenciji izvora iz najranijeg perioda njegovog života, predstavio značajnije informacije o užem društvenom kontekstu i porijeklu porodice Šerifa Arnautovića. Na temelju dostupne građe u kraćim crtama dat je prikaz njegovih prvih javnih angažmana u administraciji Gradskog vijeća u Mostaru, ali i uključivanja u različite društvene djelatnosti gdje se isticao kao vrlo agilni aktivist. Posebna pažnja posvećena je periodu u kojem je Arnautović od 1898. godine, kada je na skupštini utemeljena mostarska kiraethana (čitaonica), obavljao funkciju člana Izvršnog odbora i tajnika ove institucije. Godinu dana kasnije, što je detaljno obrađeno u drugom poglavlju *Pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, Arnautović je na protestnoj Skupštini građana iniciranoj slučajem pokrštavanja djevojčice Fate Omanović izabran među dvanaest članova Odbora koji 1900. godine i formalno postaje izvršni organ *Pokreta muslimana za vakufsku i vjersko-prosvjetnu autonomiju*. Do 1909. godine, kada je Pokret zvanično okončan, Arnautović je kao jedna od ključnih figura bio pregovarač sa vladom, internirani osuđenik, a od 1906. godine i osnivača Muslimanske narodne organizacije prva ličnost političkog i uopće društvenog života muslimana (Bošnjaka).

Treće poglavlje *Na čelu Vakufsko-mearifske uprave (1909-1919)*, između ostalog, tretira rad i djelovanje Šerifa Arnautovića u mandatu direktora Vakufsko-mearifske uprave. Ovaj angažman odvijao se u vrlo složenim političkim prilikama, osobito kada je riječ o pitanju priznanja aneksije 1910. godine od strane

Muslimanske narodne organizacije, što je Arnautovića izložilo napadima od strane jednog dijela javnosti i kruga njemu bliskih saradnika. Kontekstualizirajući njegov rad u postaneksioni period autor analizira Arnautovićevo djelovanje u Bosanskohercegovačkom saboru, te kritički komentira političku polarizaciju među predstavnicima muslimana (Bošnjaka), što je bila jedna od izražajnijih karakteristika tadašnjeg političkog života.

Četvrtim poglavljem *Djelatnost u periodu 1920-1935. godine* autor obuhvata Arnautovićevu političku djelatnost u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji. Sa naslijeđenom reputacijom proaustrijskog političara, koji je u državno-pravnom sistemu uspostavljenom nakon Prvog svjetskog rata u političkom smislu podržavan od radikalskih krugova iz Beograda, obnovio je rad i sa saradnicima formirao političku grupaciju okupljenu oko zvaničnog lista *Domovina*. Kao njen eksponent, što je autor u ovom poglavlju precizno analizirao, Arnautović sa našao u sukobu sa Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom i njenim glasilom *Pravda*. Neuspjeh liste koju je kandidirao na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine značila je i kraj političkog rada Šerifa Arnautovića u formalnom smislu, nakon čega se u periodu Šestojanuarske diktature posvetio djelovanju kroz funkciju direktora Vakufske direkcije. Pragmatično koristeći položaj, primjećuje autor, društveno-političko djelovanje obnovio je 1932. godine imenovanjem za senatora Kraljevine Jugoslavije, u mandatu koji je prekinut njegovom smrću tri godine kasnije.

U drugom dijelu knjige, koju čine tri zasebna poglavlja, autor je segmentirao Arnautovićevu djelatnost komentirajući njegove stavove o pitanjima koja su bila predmet njegove preokupacije, prije svega u političkom smislu. U poglavlju *Šerif Arnautović i nacionalno pitanje* predstavljeni su njegova zvanična promišljanja o problemu nacionalnog samoodređenja muslimana (Bošnjaka) u Bosni i Hercegovini. U opservacijama identitetskih tema autor pristupa sa profesionalizmom i analitičkom distancom, izbjegavajući anahronizme u razumijevanju nacionalnog pitanja tokom 19. i prve polovine 20. stoljeća. Umjesto retroaktivnog svrstavanja u savremene nacionalne kategorije, Arnautovićevi stavovi u tom smislu sagledavaju se u kontekstu političkih i ideoloških prilika koje su obilježile vrijeme u kojem je politički aktivno djelovao. Bliskost sa prohrvatskom nacionalnom ideologijom, primjeri nedvosmislene prosrpske orijentacije i Arnautovićevo shvatanje *bošnjaštva*, tumače se kao refleksi na šire društvene i političke procese. Na taj način autor je uspješno ostvario historijski metod koji teži kontekstualizaciji, a ne interpretacijama bez kritičke osnove, pri čemu je nacionalne, i druge političke stavove s tim u vezi, analizirao u relacijama

prema konkretnim povijesnim okolnostima i intelektualnim tokovima Arnautovićeve epohe. U njihovoj interpretaciji autor se, pored arhivskih izvora, oslanjao i na veoma obiman publicistički rad, detaljno predstavljen u šestom poglavlju *Novinarska djelatnost Šerifa Arnautovića*. Zaključno poglavlje knjige u kraćim crtama donosi informacije o Arnautovićevom porodičnom životu.

Posebnu vrijednost knjige predstavlja bogata i raznovrsna izvorna građa. Hodžić se oslanja na arhivske dokumente, službene zapisnike, novinske izvore, kao i relevantnu sekundarnu literaturu, čime osigurava čvrstu empirijsku osnovu za izvedene zaključke. U metodološkom pogledu, knjiga je utemeljena na principima kritičke analize izvora i komparativnog sagledavanja činjenica. Autor izbjegava apologetski diskurs o predmetu svog istraživanja, te Arnautovićevo djelovanje i složen intelektualni profil vrednuje u skladu sa povijesnim prilikama, ukazujući na izazove, ograničenja, proturječnosti i kontroverze koje su pratile njegovu političku djelatnost. Hodžićeva knjiga daje značajan doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji u nekoliko aspekata. Prvo, ona proširuje korpus naučnih radova posvećenih savremenoj političkoj historiji i procesima koji su oblikovali bosanskohercegovačku političku misao 19. i 20. stoljeća, koja je još uvijek nedovoljno sistematski obrađena. Drugo, studija afirmira biografski pristup kao relevantan metodološki okvir za analizu političkih procesa.

U konačnici, Hodžićeva monografija predstavlja vrlo vrijedan, relevantan i značajan doprinos istraživanju političke i uopće društvene historije Bosne i Hercegovine. Sistematičnim pristupom, oslanjajući se na pouzdane izvore autor je ponudio kvalitetnu naučnu studiju koja nadilazi okvir pojedinačne biografije i postaje vrijedan prilog razumijevanju jedne povijesne epohe. Kao takva, knjiga zaslužuje pažnju akademske zajednice, stručne javnosti i predstavlja važan poticaj razvoju bosanskohercegovačke historiografije.

ŠEMSUDIN GEGIĆ, ROMAN *HAMAL*, LIK I LIKOVI U KNJIŽEVNOM SVIJETU KAO NJEGOV SREDIŠNJI MANIFEST, SHURA PUBLIKACIJE, ZAGREB, 2026.

Elmir Spahić

Roman *Hamal* (2026) autora Šemsudina Gegića tematsko-motivski referira se na poetiku antiratnog pisma i “sarajevski tekst” naše recentne književne prakse, a u prvom pasažu ovog književnog svijeta lik je Ahme Vratnjaka, kako su ga, kao prvog čovjeka muzičkih snimanja i domara Muzičkih studija, zvali u Sivom domu, zgradi sarajevske zgrade Radio-televizije. Znano je da riječ “hamal” posjeduje utemeljeno značenje fizičkog radnika (najbliži sinonim bila bi imenica “irget”), kao u iznimno frekventnoj sintagmi “tegli ko hamal”, koja i dan-danas živi u razgovornom bosanskom jeziku te obitava (i) kao konkretan sociološki model. Sama selektivnost oblika “hamal” za naslov romana, kako bi to rekli ruski formalisti, neupitno “očuđuje” recipijenta, odnosno deautomatizira njegovu recepciju u moru današnjih klišetiziranih naslova, a dodatno ga konektira sa najskrovitijim i najunutarnijim svijetom vlastite tradicije i jezika, pritom sužavajući horizont očekivanja na svima znano značenje riječi.

Hamal je upravo Ahmo Vratnjak, lik preko kojeg autor i niže samu priču, donoseći u nastavku, kroz etape, i njegovu unutarnju portretizaciju. Na samom početku romana, što je književnoteorijski rečeno jaka pozicija teksta, u

prezentaciji lika, a preko pozicije sveznajućeg naratora, doznajemo da je Ahmo Vratnjak “predani pojedinac” (eufemizam za pojam “hamal”), ali i jedan od posljednjih romantika, u kerberovskom čuvanju snimajuće tonske opreme i instrumenata u Sivom domu, zbog čega je i dobio nadimak Kerber.

Polifona nominalnost ovog lika, kog još nazivaju i Šepo, izvan Sivog doma i u raji, zatim Evlija i Logoš, kao glavni logističar u brigadi i borac za vrijeme rata, dodatno determinira njegov identitarni habitus i višeslojnu ličnost. Vratnjakov prostor stanovanja upravo je dio Sivog doma, u “sobi za predah”, jer je samac “bez bračnog kreveta i bez žene”, što kazuje da njegova sveukupna personalnost i duhovnost egzistira u Sivom domu, da je sam Vratnjak čak i slika Sivog doma, noseći na svojim plećima teret Sivog doma i samog sebe. On je, nadalje, i metafora nekoliko razdoblja, a oni se odnose na vrijeme prije, zatim za vrijeme i, u konačnici, poslije rata, pa je u takvoj sublimaciji njegov teret još ozbiljniji.

Kako rat čovjeku i svijetu imperativno daje biografije, pa tako i Vratnjaku, i sam bi se, dok miruje sarajevsko ratište, prosto znao ukazati kolegama i pomoći im u radnim obavezama Sivog doma, a kojima je upravo Sivi dom često bio i sklonište od snajperskih hitaca. Time je Sivi dom, u semantičko-simboličkom smislu, topos produkcije umjetnosti, ali i neminovni egzistencijalni okvir za vrijeme rata i mjesto koje se, ako se želi živjeti, ne napušta u onim trenucima kad na ulici u blizini Doma neprijatelj ubija grad i njegove stanovnike. Izvana Sivi dom liči na “odbačenu konzervu”, ali iznutra funkcionira i miriše na topos produciranja umjetnosti i angažiranih poruka za vrijeme ratne opsade.

U postratnom vremenu, za vrijeme novinske konferencije o snimanju igranog filma o Gradu, topos Sivog doma poprimat će drugačija značenja, jer će on u toj vremenskoj liniji okupiti nekadašnje prijatelje i kolege, a sad neprijatelje i, silom neprilika, kolege. Time je ispunjena potrebna dramska situacija u kojoj preovladava napetost uvjetovana ratnim podjelama, u njima i iskustvima, ponajviše gubicima ili čak traumama, bile one konkretizirane ili navedene tek kao decidno reducirana sugestija. Autor u romanu, preko formi dijaloga i likova, a koji su također dramskog usmjerenja, neminovno postavlja pitanje krivice u vremenu rata, ali koje ostaje kao otvoreno individualno pitanje.

Dramsku situaciju dodatno uspješuje dolazak austrijske pozorišne i filmske glumice Elly Lahman, koja će igrati glavnu ulogu u filmu, a njen doprinos u organizaciji književnog teksta dakako da se može tumačiti i imagološki, s obzirom na to što ona simbolizira Drugog, u postratnom Sarajevu u kojem još obitavaju ratne tuge, gdje još traje svakojaka nestašica i gdje se “još obilaze groblja i traže ljudi”. Upravo će pojavnost glumice Lahman ukazati na određene kulturološke

ili bilo koje druge dihotomije u odnosu na zatečeni, odnosno “domaći svijet”, jer ona, “u bundi od bijelog nerca”, iz perspektive uposlenika Sivog doma biva posmatrana kao figura otmjene žene (arhetip glamura) u gradu u kojem je tek stao rat i koji kreće u svoju “drugu budućnost” bez neprijateljskih vojski i snajperskih hitaca. U takvoj konstelaciji suprotnosti, gdje dramska situacija i dalje traje, sugestivno se javlja tek jedna od ideja romana – da je, ustvari, najveća umjetnost opstati u ratu i paralelno s tim živjeti i kreirati umjetnosti nego, s druge strane, samo predstavljati ili simulirati umjetnost u miru.

Uspješnu organizaciju književnog svijeta romana *Hamal* autor dodatno osvježuje intertekstualnim postupkom, emitiranjem ili čitanjem feljtona sa radija “Slavuj” koje kazuje voditelj Voks, sonornim glasom naratora, a to je, opet, u polifonij koliziji sa sivom stvarnošću Sivog doma, čime se razbija dijaloška ili narativna monotonija, s tim da tome pripomažu i funkcije kompozicija (muzičkih numera) sa radija. Sami akt čitanja feljtona na radiju (kao umetnute priče u okvirnu priču) djeluju kao kazivanja o narodu, o običajima, o kulturu i našem čovjeku, o njegovom povratku u sepstvo koje je, djelovanjem rata, negdje ostalo na margini i koje sada valja prikupljati i ponovo osvajati, a koje, da parafraziramo ono što je kazao Umberto Eco, kompetentni čitalac treba pažljivo pročitati te idencificirati s okvirnom pričom i likom okvirne priče, na fonu jezičko-simboličkog znaka “hamal”, što znači da u čitanju ovog romana recipijent nije samo puki recipijent, nego i (ko)autor, kako je pisao Roland Barthes.

Za razliku od trenutno prikupljene literature koja pripada poetici antiratnog pisma u Bosni i Hercegovini, ovaj roman specifikum je u samom postupku, jer je autor “prekrio”, a naknadno opet i da dovoljno “obnažio” ratnu i poratnu realnost u Sarajevu, pokazujući stvarnosnu egzistencijalnu dramsku situaciju i paralelno bavljenje umjetosti života u gradu, služeći se intermedijalnim motivima u tekstu, u kojem je Sivi dom mali teatar, “sigurna kuća”, čak i u vremenu poslije rata, mjesto gdje se likovi osjećaju najsigurnije, najzaštićenije.

U toj sigurnoj kući obitava umjetnost, u kojoj je čovjek, a s njim, kad ustreba, i muzika, kao oblici nužnog eskapizma. Roman, u svojoj ukupnoj idejnosti, svojevrsan je hommage i pljesak u punom značenju te riječi životu umjetnosti i volutarizmu njenih subjekata u nevremenu rata u Sarajevu.